

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena S. Starčević

KRITIČKA ANALIZA KONSTRUKTA I PROVERA
KONVERGENTNO-DISKRIMINATIVNE VALJANOSTI
MERA KULTURALNE INTELIGENCIJE

Doktorska disertacija

Beograd, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena S. Starčević

Critical Analysis of Construct and Verifying
Convergent-Discriminant Validity of Cultural
Intelligence Measures

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Mentor:

dr Danijela Petrović, docent
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za psihologiju

Članovi komisije:

dr Ana Altaras Dimitrijević, docent
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za psihologiju

dr Goran Opačić, docent
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Odeljenje za psihologiju

dr Sunčica Macura Milovanović, vanredni profesor
Univerzitet u Kragujevcu
Fakultet Pedagoških nauka

Datum odbrane:

Zahvalnost

Ova doktorska disertacija je nastala kao rezultat pomoći i podrške više umnih i dobrih osoba kojima želim da izrazim svoju iskrenu zahvalnost. Zahvaljujem svojim mentorima, svim prijateljima, kolegama i članovima porodice koji su mi na različite načine pomagali tokom pripreme i realizacije istraživanja i potom pisanja same doktorske teze.

Najpre zahvaljujem mojoj mentorki, doc. dr Danijeli Petrović, na strpljenju, razumevanju, stručnoj i emotivnoj podršci u različitim fazama mog rada i često ključnim trenucima. Umela je vešto i blagonaklono da umiri moje bojazni i strepnje i na tome sam joj naročito zahvalna.

Posebnu zahvalnost dugujem doc. dr Ani Altaras Dimitrijević, koja je mnogo vremena odvojila za razgovore sa mnom, odgovaranja na moje mejlove, čitanje mojih priprema za istraživanje, kao i na čitanje ovog rada. U pogledu različitih vrsta pomoći koje mi je pružala, uključujući fazu realizacije istraživanja, moram da istaknem način na koji je to činila: veoma pažljivo, veoma profesionalno, veoma šarmantno i podržavajuće.

Prof. dr Sunčici Macuri Milovanović zahvaljujem na razumevanju i podršci, kao i na pomoći tokom pripreme i realizacije istraživanja i važnim sugestijama tokom izrade ovog rada. Hrabrila me i imala za mene divne reči koje su mi više puta donosile radost. Zahvalna sam joj i što me oslobađala od različitih poslova, omogućavajući mi da se bavim ovim radom.

Veoma sam zahvalna doc. dr Goranu Opačiću na svojoj stručnoj pomoći i svim usmeravanjima u oblasti statistike u kojoj se psiholozi ponekad nelagodno osećaju.

Veliku zahvalnost dugujem prof. dr Vladimiru Takšiću sa Filozofskog fakulteta u Rijeci, čije sam instrumente koristila u svom istraživanju i koji je ljubazno podelio sa mnom i druge stručne materijale, strpljivo, blagonaklono i duhovito odgovarajući na moja pitanja.

Doc dr. Marini Simić, mojoj prijateljici, zahvaljujem što mi je pomagala u mom upoznavanju antropologije, pozajmljivala mi literaturu, odgovarala na pitanja kada sam bila najviše zbunjena, podržavajući me u proširivanju referentnih okvira za ovaj rad.

Veliki deo istraživanja činilo je prikupljanje podataka i u tome mi je pomoglo puno osoba kojima se ovom prilikom iskreno zahvaljujem. Najviše su mi pomogli prof. dr Dragana Bjekić sa Tehničkog fakulteta u Čačku i njena asistentkinja Milica Vučetić, doc. dr Nataša Hanak i doc. dr Irena Stojković sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu i ass. dr Aleksandra Mihajlović sa Fakulteta pedagoških nauka u Jagodini.

Zahvaljujem se na gostoprimstvu gimnaziji „Sveti Sava“ u Požegi, u kojoj sam započela svoje istraživanje.

Zahvaljujem se prijateljici Kristini Aladžić na najpažljivijem i najpedantnijem unošenju ogromne količine podataka iz istraživanja.

Porodici Stamenković se zahvaljujem na podršci i toplini kojima me obasipala i posebno doc. dr Srđanu Stamenkoviću na savetima i energiji koje mi je pružao.

I na kraju, zahvaljujem se na podršci članovima moje porodice, uključujući ujaka i ujnu.

Rad posvećujem dragocenoj osobi u mom životu, mojoj baki, Slavki Krdžić, koja bi moje profesionalne standarde mogla dostići lako, a bojim se da ja njene standarde čovečnosti neću nikada.

Kritička analiza konstrukta i provera konvergentno-diskriminativne valjanosti mera kulturalne inteligencije

Rezime

Rad se bavi teorijskom i empirijskom validacijom novog pristupa individualnim razlikama u interkulturnoj interakciji, koji se ogleda u konstrukt kulturalne inteligencije. Konstrukt kulturalne inteligencije (KI) je nastao sa jedne strane u pokušaju prevazilaženja nedostataka postojećih diferencijalno-psiholoških konstrukata u oblasti interkulturnih odnosa, a sa druge strane, u kontekstu razvoja novih pristupa inteligenciji.

Konstrukt KI počiva na starim shvatanjima kulture i novim shvatanjima inteligencije. Sa starim modelom kulture u svojoj osnovi, KI se izlaže brojnim kritikama koje se upućuju ovom modelu kulture, a tiču se impliciranja homogenosti, statičnosti i jasnih granica čiji su „čuvari“ kulturne razlike. Isto važi i za druge konstrukte kojima se objašnjavaju individualne razlike u interkulturnoj interakciji. KI je u izvesnoj meri slična ovim konstruktima, kako na planu konceptualizacije, tako i na planu operacionalizacije, a jedinstvena po tome što predstavlja konstrukt inteligencije. KI je najčešće definisana kao sposobnost za uspešnu adaptaciju ili efikasno funkcionisanje u novim kulturnim kontekstima. Po većini autora KI predstavlja višedimenzionalni konstrukt koji obuhvata „mentalne“ i sposobnosti na nivou ponašanja. Kao takav, konstrukt KI ne zadovoljava većinu semantičkih kriterijuma za nezavisnu inteligenciju – različiti modeli KI često nisu jasno ili nisu dosledno konceptualizovani na nivou potencijala, a još izrazitije je njihovo iskoračivanje iz okvira kognitivnih sposobnosti. KI je operacionalizovana Skalom kulturalne inteligencije (SKI), instrumentom koji je zasnovan na samoproceni ili proceni posmatrača. To, međutim, nije u skladu sa osnovnim empirijskim standardom za nezavisnu inteligenciju, a po kome bi konstrukt inteligencije trebalo da bude operacionalizovan merama maksimalnog učinka. Tako su za potrebe empirijske validacije KI u našoj sredini, razvijene dve mere KI koje su zasnovane na postignuću – Test interkulturnih problemskih situacija (TIPS) i Test znanja o kulturama (TZK). Istraživanje je imalo za cilj utvrđivanje

konvergentno-diskriminativne valjanosti mera KI, kao jednog od empirijskih uslova da bi se konstrukt smatrao nezavisnim. To je podrazumevalo zadavanje 10 instrumenata koji su, pored mera KI, predstavljali mere akademske inteligencije, socio-emocionalne inteligencije, bazičnih dimenzija ličnosti i interkulturnog iskustva. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 336 studenata sa različitih fakulteta i univerziteta u Srbiji.

Nalazi istraživanja pokazuju odsustvo konvergentne valjanosti mera koje su korišćene kao indikatori KI. Ove mere su snažnije povezane sa merama drugih konstrukata nego međusobno. Diskriminativna valjanost SKI nije uverljivo potvrđena, dok korelacione analize i analiza glavnih komponenti potvrđuju očekivanja da se ova skala, kao mera samoprocene, ne može smatrati indikatorom inteligencije. Diskriminativna valjanost TZK je dovedena u pitanje – postoji osnova da se TZK smatra merom kristalizovanog aspekta akademske inteligencije, koja je pod uticajem interesovanja za druge kulture ili iskustava sa drugim kulturama. TIPS je ostao jedinstven među merama u istraživanju, ali je to barem delom posledica njegove heterogenosti. Izvori varijanse TIPS-a su i sposobnosti i crte ličnosti. U celini gledano, nalazi ovog istraživanja nisu podržali ideju da je KI nezavisna inteligencija. Ovaj zaključak je u skladu sa teorijskim analizama KI koje ukazuju na njenu manjkavost kao konstrukta inteligencije i kao konstrukta koji se tiče kulture i kulturnih razlika.

Ključne reči: kultura, kulturne razlike, interkulturalna interakcija, inteligencija, kulturalna inteligencija.

Naučna oblast: Psihologija

Uža naučna oblast: Psihologija obrazovanja

UDK: 159.938:[316.722::159.955(043.3)

Critical Analysis of Construct and Verifying Convergent-Discriminant Validity of Cultural Intelligence Measures

Abstract

The paper deals with theoretical and empirical validation of a new approach to individual differences in intercultural interaction, reflected in the construct of cultural intelligence. Cultural intelligence (CQ) construct emerged on the one hand from attempts to overcome the shortcomings of the existing constructs of differential psychology in the field of intercultural relations, and on the other hand from within the context of developing new approaches to intelligence.

CQ construct rests upon the old notions of culture and new notions of intelligence. Based on the old model of culture, CQ is open to a great deal of criticism addressed to it, related to implying homogeneity, unchangeability, and clear boundaries “guarded” by cultural differences. The same also holds for other constructs that explain individual differences in an intercultural interaction. CQ is to an extent similar to such constructs, both at the level of conceptualisation and at the level of operationalisation, but it is unique in that it represents a construct of intelligence. CQ is most often defined as a capability to successfully adapt to or efficiently function in new cultural contexts. According to most authors, CQ is a multidimensional construct comprising both “mental” and behavioural capabilities. As such, CQ construct does not satisfy most of the semantic criteria for independent intelligence – various models of CQ often fail to be clearly or consistently conceptualised in terms of potentials, and what is even more present is their departure from the framework of cognitive capabilities. CQ is operationalised by means of the Cultural Intelligence Scale (CQS), an instrument based on self-reports or observer reports. This, however, is not in line with the general empirical standard for independent intelligence, which calls for the construct of intelligence to be operationalised through maximum performance measures. Thus, in order to empirically validate CQ in our environment, two achievement-based measures of CQ have been developed – Intercultural problem situations

test (IPST) and Cultural knowledge test (CKT). The survey aimed to establish convergent-discriminant validity of CQ measures as one of the empirical requirements for the construct to be deemed independent. This involved setting as tasks the ten instruments that, in addition to CQ measures, also represented measures of academic intelligence, socio-emotional intelligence, basic personality dimensions and intercultural experience. The survey involved the sample of 336 students from different faculties and universities in Serbia.

The survey findings indicate the absence of convergent validity of the measures used as CQ indicators. These measures are more strongly related to measures of other constructs than among themselves. Discriminant validity of CQS has not been undoubtedly established, while correlational analyses and principal component analysis confirm the expectations that this scale, as a self-report measure, may not be taken as intelligence indicator. Discriminant validity of the CKT has been called into question – there are grounds for CKT to be deemed as a measure of crystallised aspect of academic intelligence, influenced by interest in other cultures or experiences with other cultures. IPST still remains singular among the survey measures, but it is at least partly due to its heterogeneity. The sources of IPST variances are also capabilities and personality traits. On the whole, the findings of this survey do not support the notion that CQ is an independent intelligence. This conclusion is in line with theoretical analyses of CQ that indicate its inadequacy as a construct of intelligence as well as a construct related to culture and cultural differences.

Key words: culture, cultural differences, intercultural interaction, intelligence, cultural intelligence.

Scientific topic: Psychology

Narrow scientific topic: Psychology in education

UDC: 159.938:[316.722::159.955(043.3)

SADRŽAJ

UVOD	1
KULTURA, KULTURNE RAZLIKE, INTERKULTURNA INTERAKCIJA	3
Razvoj shvatanja kulture i kulturnih razlika	4
Stara značenja kulture i kulturnih razlika	5
<i>Shvatanje kulture i kulturnih razlika u kros-kulturnoj psihologiji</i>	7
<i>Kulturne dimenzije</i>	9
<i>Hofstedov model kulturnih dimenzija</i>	11
<i>Odnos između dimenzija kulture različitih autora</i>	18
<i>Kritička analiza kulturnih dimenzija</i>	21
Nova značenja kulture i kulturnih razlika	25
<i>Dekonstrukcija kulture u antropologiji</i>	25
<i>Nestajanje pojma kulture i kulturnih razlika?</i>	28
<i>Pokušaj odbrane starog značenja kulture</i>	32
<i>Nova značenja kulture u psihologiji?</i>	34
Interkulturalna interakcija	35
Da li su interkulturalno, kros-kulturno i multikulturalno isto?	36
Razvoj interesovanja za interkulturalnu interakciju	39
Značenje kulture u polju interkulturalnih odnosa	42
Rezime i zaključak	45
INTELIGENCIJA	49
Struktura intelektualnih sposobnosti	50
Jedinstvo inteligencije	50
Viševrsnost inteligencije	55

Pomirenje različitih perspektiva	57
Nivoi intelektualnog delovanja	60
Novi pristupi inteligenciji	61
Viševrsnost inteligencije u novim pristupima	63
Značaj konteksta	69
Izlazak iz okvira kognitivnih sposobnosti	71
<i>Inteligencija i znanje</i>	72
<i>Inteligencija i ličnost</i>	77
<i>Inteligencija i motivacija</i>	80
<i>Inteligencija i ponašanje</i>	82
Tipično umesto maksimalnog intelektualnog postignuća	83
Naučna validacija konstrukta inteligencije	89
Rezime i zaključak	93
INDIVIDUALNE RAZLIKE U INTERKULTURNOJ INTERAKCIJI	96
Šta znači biti uspešan u interkulturnoj interakciji?	96
Individualne karakteristike koje doprinose uspešnosti u interkulturnoj interakciji	99
Instrumenti za procenu individualnih razlika u interkulturnoj interakciji	107
Novi pristup individualnim razlikama u interkulturnoj interakciji – kulturalna inteligencija	116
Konceptualizacija KI	117
<i>Razvoj KI</i>	121
<i>Konceptualna distinktivnost KI</i>	123
<i>KI i shvatanje kulture i kulturnih razlika</i>	127
<i>KI i shvatanje inteligencije</i>	129
Skala za procenu KI	132
<i>Povezanost mera KI sa pretpostavljenim antecedentima</i>	134

<i>Konvergentno-diskriminativna i prediktivna valjanost mera KI</i>	136
<i>Zadovoljenost empirijskih kriterijuma za nezavisnu inteligenciju</i>	141
Rezime i zaključak: konceptualizacija i operacionalizacija individualnih razlika u interkulturalnoj interakciji	144
PROVERA KONVERGENTNO-DISKRIMINATIVNE VALJANOSTI MERA KULTURALNE INTELIGENCIJE U NAŠOJ SREDINI	147
Razvoj mera KI zasnovanih na postignuću	147
Problem	153
Hipoteze istraživanja	155
Metod	157
Uzorak	157
Merni instrumenti	157
Procedura ispitivanja	164
Obrada podataka	164
Rezultati	165
Deskriptivne statističke mere	165
Provera faktorske strukture instrumenata	168
<i>Faktorska struktura ISV</i>	169
<i>Faktorska struktura SKI</i>	170
<i>Faktorska struktura TIPS-a</i>	171
Rezultati korelacionih analiza	172
Rezultati faktorskih analiza	177
<i>Faktorska analiza mera inteligencije i mera ličnosti</i>	177
<i>Faktorska analiza mera inteligencije</i>	179
Rezultati regresionih analiza	180
<i>Predikcija skora na SKI</i>	181
<i>Predikcija skora na TIPS-u</i>	183

<i>Predikcija skora na TZK</i>	184
Diskusija rezultata	185
Ograničenja istraživanja	192
Ključni doprinosi istraživanja	193
Zaključak i preporuke za buduća istraživanja	194
SPISAK LITERATURE	198
PRILOZI	219
Prilog A: Spisak zemalja/regija iz Hofstedovog istraživanja kulturnih dimenzija	219
Prilog B: Test interkulturnih problemskih situacija (TIPS)	220
Prilog C: Test znanja o kulturama (TZK)	232
Prilog D: Pregled učestalosti pojedinačnih kategorija interkulturnog iskustva ispitanika	237
Prilog E: Faktorska struktura ISV	240
Prilog F: Faktorska struktura SKI	241
Prilog G: Faktorska struktura TIPS-a	242
Prilog H: Rezultati korelacionih analiza	244
Prilog I: Faktorska struktura mera inteligencije i ličnosti	245

UVOD

Pitanje šta je to što odlikuje ljude koji se brzo prilagođavaju na nove kulture i uspešni su prilikom kontakata sa pripadnicima drugih kultura, pojavljuje se u raznorodnim kontekstima. Selekcija i/ili priprema ljudi za kontakte sa osobama iz drugih kultura sprovode se već od sredine 20. veka u okviru različitih zanimanja. Usmerene su na različite karakteristike i kompetencije, jer nema dovoljno jasnih i pouzdanih smernica koje od njih su najvažnije. U formalnom obrazovanju takođe postoje nedoumice šta treba da se razvija kod dece i mladih, kako bi se što bolje pripremili za život i rad u svetu razlika. Kulturalna inteligencija je konstrukt koji pretenduje da objasni suštinu individualnih razlika u interkulturnoj interakciji. Očekivalo se da ovaj konstrukt prevaziđe nedostatke postojećih diferencijalno-psiholoških konstrukata koji se tiču interkulture interakcije i dokaže svoju utemeljenost kao nezavisna inteligencija. Ovaj rad predstavlja sveobuhvatnu studiju kulturalne inteligencije, jedinstvenog pristupa u razumevanju individualnih razlika u interkulturnoj interakciji.

Dok se u proučavanju individualnih razlika u interkulturnoj interakciji neretko prenebregnu pitanja značenja kulture i kulturnih razlika, ili se u tom pogledu zanemaruju savremena saznanja i uvidi, temeljna validacija kulturalne inteligencije morala je da uključi sintezu relevantnih saznanja o konstruktima koji se nalaze u njenoj osnovi – kulture, kulturnih razlika, kao i interkulture interakcije i inteligencije. Prvi deo rada posvetila sam upravo ovim konstruktima, kao uvod u analizu i ocenu teorije kulturalne inteligencije i njene empirijske građe. Teorijska validacija i procena empirijske osnove kulturalne inteligencije, dopunjene su rezultatima kvantitativnog empirijskog istraživanja koje sam sprovedla u našoj sredini. Istraživanje je planirano u skladu sa dominantnim metodološkim pristupom u oblasti psihologije inteligencije, kao i u okviru proučavanja individualnih razlika u interkulturnoj interakciji.

Najvažnija pitanja na koja sam pokušala da odgovorim u ovom radu jesu:

- Šta je kultura i šta su kulturne razlike?
- Postoji li posebna inteligencija za interakciju sa pripadnicima drugih kultura?

Zaključci do kojih se u radu dolazi, mogu biti od značaja za sve one koji se bave individualnim razlikama u interkulturalnoj interakciji.

KULTURA, KULTURNE RAZLIKE, INTERKULTURNA INTERAKCIJA

Prva naučna disciplina koja je svoj identitet izgradila na pojmu kulture kao načina života određene društvene zajednice jeste antropologija i to u drugoj polovini 19. veka. Razvoj ovog pojma je tesno povezan sa kolonijalizmom, odnosno sa uočavanjem razlika između kolonizovanih etničkih zajednica i njihovih kolonizatora. Kultura je definisana i proučavana u kontekstu *razlika*, jer tada postaje vidljiva.

Sredinom prošlog veka Kreber i Klakon su pregledom literature otkrili 164 definicije kulture koje su antropolozi u to vreme koristili (Kroeber & Kluckhohn, 1952, prema Wright, 1998). Raznolike definicije ipak su izražavale shvatanje kulture i kulturnih razlika koje će se ubrzo naći na meti oštre i argumentovane kritike. Tokom poslednjih decenija 20. veka, u jeku naučne rasprave u antropologiji, predviđalo se da će pojam kulture nestati i predlagale su se zamene. „Potresi“ koji su zahvatali ovaj pojam nisu bili primetni u većini drugih disciplina, pa ni u psihologiji. Ipak, i sama antropologija ga je sačuvala, ali je promenila njegovo razumevanje. Psihologija je do danas imala dva glavna modela kulture, jedan u okviru kros-kulturne, a drugi u okviru kulturalne psihologije.

Interesovanje za proces i efekte interakcije između kultura razvija se nekoliko decenija kasnije u odnosu na proučavanja kulturnih zajednica, odnosno istraživanja razlika i sličnosti među kulturama. Mada se ponekad govori o polju *interkulturnih odnosa*, nije reč o integrisanoj samostalnoj oblasti. Interkulturni odnosi su pre zajednička tema za brojne discipline i polja ljudske delatnosti (uključujući psihologiju), a proučavaju se u ravni intergrupnih i ravni interpersonalnih odnosa.

U ovom poglavlju će biti izložene najvažnije promene u shvatanju kulture i kulturnih razlika u antropologiji, kao i dominantni modeli kulture u psihologiji. Završni deo poglavlja je posvećen razvoju interesovanja za interkulturne interakcije. Na kraju poglavlja su rezimirani uvidi o pojmu kulture važni za istraživanja koja uključuju ovaj pojam, bave se kulturnim razlikama i/ili interkulturnom interakcijom.

Razvoj shvatanja kulture i kulturnih razlika

Reč kultura vodi poreklo od latinske reči *colere*, koju odlikuje širok spektar značenja: gajiti, negovati, naseliti, zaštititi, poštovati uz obožavanje (Williams, 1985, str. 87; Klajn & Šipka, 2008, str. 687). Džekson navodi da su najranija značenja kulture povezana sa još jednom latinskom reči – *colonias* – kolonije, jer je kultura kao karakteristika društvene grupe definisana u kontekstu razlika između kolonizovanih etničkih zajednica i njihovih kolonizatora (Jackson, 2006, str. 129; takođe Wright, 1998).

U raspravama o pojmu kulture, autori engleskog govornog područja često citiraju Rejmonda Viliijamsa: „kultura je jedan od dva ili tri najkomplikovanija pojma u engleskom jeziku“ (Williams, 1985, str. 87). U francuskom i italijanskom jeziku značenja kulture su još divergentnija (Kuper, 2000), a slično je u srpskom jeziku. Pored značenja u poljoprivredi i biologiji, u *Rečniku srpskog jezika* (Matica srpska, 2007) navedena su tri osnovna značenja kulture, svako sa po dve varijante:

1.a. sveukupnost materijalnih i duhovnih vrednosti koje je čovečanstvo stvorilo i razvilo u toku svoje istorije. 1.b. tekovine takvog razvitka (ili „skup znanja, običaja i postignuća“, u Klajn & Šipka, 2008, str. 687) nekog naroda, grupe naroda, istorijske epohe, društvenog sistema, društvenog sloja i sl. 2.a. nivo, stepen razvijenosti neke privredne, umetničke i druge delatnosti, duhovne aktivnosti i sl.; aktivnost, delatnost koja je u vezi s određenim umetničkim i dr. oblastima (ponekad i kao naziv za školski predmet). 2.b. viši, razvijeniji odnos prema nečemu; viši, savršeniji vid vladanja nečim, odnegovanost; istančanost, prefinjenost. 3.a. stepen, nivo društvenog i duhovnog razvitka ličnosti, opšta obrazovanost, prosvećenost, duhovna obogaćenost i sl.; način vladanja, ponašanja, ophođenja i sl. u skladu s društvenim i etičkim normama. 3.b. način življenja, stanovanja i sl. u skladu s određenim standardima i normama (str. 613).

Sva pomenuta značenja kulture veoma se frekventno koriste, a ponekad dolazi i do njihovog svojevrsnog sukobljavanja. Za ovaj rad je od posebne važnosti značenje kulture

koje je razvijeno u antropologiji, a odnosi se na način života određene društvene grupe. Među određenjima kulture iz *Rečnika srpskog jezika* tome je najbliže određenje navedeno pod 1.b. U istoriji razvoja ovog značenja postoje dve osnovne paradigme koje se ponekad jednostavno nazivaju *starim* i *novim* značenjima kulture (Wright, 1998).

Stara značenja kulture i kulturnih razlika

Kulturu je u antropologiji prvi definisao Tejlor kao određen način života neke grupe ili društva, odnosno kao „kompleksnu celinu koja obuhvata znanja, verovanja, umetnost, moral, pravo, običaje, sposobnosti i navike koje je čovek stekao kao član društva“ (Tylor, 1871, prema Wright, 1998). Po Tejloru i mnogima koji su ga sledili, kultura odražava specifičnosti društvene grupe i ujedno je čini distinktivnom u odnosu na druge grupe. Kulturne razlike su se tumačile na različite načine. Pod okriljem Prosvetiteljstva i kolonijalizma, Tejlor je zastupao socio-evolucionističko shvatanje po kome se društva ili kulture nalaze na različitim stadijumima razvoja (ibid.). Kasnije su se razlike među kulturama više videle kao izraz raznovrsnosti života, sredinskih uslova, istorije.

U prvoj polovini 20. veka u antropologiji je vrtoglavo rastao broj definicija kulture, čemu su pogodovali složenost ovog pojma i izvesna neodređenost njegovog sadržaja. Pomenuću ih tek nekoliko. Margaret Mid, antropološkinja čija su istraživanja često navođena u psihološkoj literaturi, priznavala je nepreciznost pojma kulture i definisala je kao oblike tradicionalnih ponašanja koji mogu da karakterišu određeno društvo, grupu društava, rasu, određeno područje ili vremenski period (Mead, 1937, prema Brumann et al., 1999). Po Boazu kultura obuhvata „sve manifestacije društvenih navika jedne zajednice“, reakcije individue i produkte ljudske aktivnosti pod uticajem ovih navika (Boas, 1930, prema Brumann et al., 1999). Linton je smatrao da se „kultura bilo kog društva sastoji od skupa ideja, uslovljenih emocionalnih odgovora i obrazaca ponašanja koje su članovi datog društva usvojili direktnim poučavanjem ili imitacijom i dele ih u većoj ili manjoj meri“ (Linton, 1936, prema Brumann et al., 1999).

Pregled antropološke literature sredinom prošlog veka pokazao je da postoji šest osnovnih vrsta definicija kulture (Kroeber & Kluckhohn, 1952, prema Berry, 2004):

- deskriptivne, u kojima se nabrajaju elementi kulture;
- istorijske, u kojima se naglašava postojanje tradicije i preuzimanje generacijskih kulturnih tekovina;
- normativne, u kojima su u prvi plan postavljena zajednička pravila koja regulišu aktivnosti ljudi u grupi;
- psihološke, u kojima su istaknuti različiti psihološki fenomeni, kao što su prilagođavanje, rešavanje problema, učenje, navike;
- strukturalne definicije, u kojima je naglasak na organizaciji elemenata kulture, odnosno načinu njihove povezanosti;
- genetičke, u kojima se naglašava poreklo ili nastanak kulture.

Kroeber i Kluckhohn su ovim pregledom literature došli i do težišta najvećeg broja definicija kulture, a ono se tiče nematerijalnog ili ideacionog – *tradicionalnih ideja*, tj. ideja koje su razvijene tokom istorije društvene grupe i sa njima povezanih *vrednosti* (ibid.).

Raznolika određenja kulture, koja su se razvila do sredine prošlog veka, posedovala su nekoliko zajedničkih karakteristika. Počev od Tejlora, pojam kulture označava specifičnosti društvene grupe (npr. obrasce ponašanja, navike, ideje, vrednosti), zahvaljujući kojima se razlikuje od drugih grupa. Kulturne specifičnosti su prepoznatljive u manjoj ili većoj meri kod svih koji pripadaju grupi, a prenose se i na nove generacije. Ova shvatanja su nazvana *starim značenjima* kulture (Wright, 1998). Brojne discipline i polja, među kojima je i psihologija, preuzele su iz antropologije upravo ovo shvatanje kulture.

Shvatanje kulture i kulturnih razlika u kros-kulturnoj psihologiji

U savremenom izdanju kros-kulturne psihologije kultura je definisana kao „skup stavova, ponašanja i simbola koji deli veća grupa ljudi i koji se uobičajeno prenosi na nove generacije“ (Shiraeu & Levy, 2010, str. 3). Već na osnovu ove definicije može da se zaključi da određenja kulture u kros-kulturnoj psihologiji odgovaraju starim značenjima kulture. Valsiner ukazuje na dve implicitne odlike kulture u kros-kulturoj psihologiji, a koje se mogu prepoznati i u navedenoj definiciji: *homogenost* i *vremenska stabilnost* (Valsiner, 2007). One su ujedno među najviše kritikovanim odlikama starog značenja kulture. Sugerisanje homogenosti, odnosno postojanja zajedničkih karakteristika za pripadnike neke kulture, ponekad se ublažava naglašavanjem interindividualnih razlika u izraženosti tih karakteristika. Norveški autori, istraživači kulturnih dimenzija, pretpostavljali su normalnu distribuciju kulturnih karakteristika kod osoba koje pripadaju jednoj kulturi (Trompenaars & Hampden-Turner, 1998).

Hofstede je otvoreno iskazao uverenje u postojanost kulturnih karakteristika tokom dužeg vremenskog perioda (Hofstede, 2001). Njegovo predviđanje je da se položaji zemalja na dimenzijama kulture neće promeniti u narednih 50 do 100 godina, izuzev u slučaju dramatičnih spoljašnjih događaja. Štaviše, razlike između nacionalnih kultura zabeležene krajem 20. veka, po Hofstedu su bile vidljive i 1700. godine, ako ne i ranije (Hofstede, 2001, str. 36). Naime, kako tumači ovaj autor, svaka kultura ima mehanizme kojima održava svoju stabilnost, kao što su religija, politički i obrazovni sistem, zakonodavstvo i porodični obrasci.

U kros-kulturnim istraživanjima kultura je operacionalizovana kao nezavisna, antecedentna varijabla koja može da ima uticaj na celokupno funkcionisanje čoveka (Greenfield, 1997; Triandis, 2000). Različiti autori (Cole, 1996; Greenfield, 1997; Ratner, 2006) ukazuju kako je u tu varijablu „upakovano“ mnogo različitih elemenata, bez pokušaja njihove diferencijacije (ista kritika se upućivala pojmu kulture u antropologiji, npr. u Kuper, 2000). Zavisne varijable u kros-kulturnim istraživanjima – različiti merni

podaci – takođe predstavljaju svojevrsan nediferenciran „paket“, usled odsustva interesovanja za psihološke procese (Greenfield, 1997; Ratner, 2006).

Glavni cilj kros-kulturnih studija predstavlja poređenje kultura i utvrđivanje međusobnih razlika i sličnosti. Ove studije su najčešće zasnovane na instrumentima i procedurama ispitivanja razvijenim u jednoj kulturi (tzv. zapadnjačkoj), a koji se, uz određena prilagođavanja, koriste i u drugim kulturama. Istraživanjima kulturnih razlika, koje će dugo vremena interesovati antropologe, već krajem 19. veka pridružuju se psiholozi. Među prvim kros-kulturnim psihološkim istraživanjima bila su istraživanja čulne percepcije. Podstaknuti opisima navodne nadmoći čula kod tzv. necivilizovanih ljudi, Rivers, Majer i MekDugal su ispitivali percepciju stanovništva Nove Gvineje i ostrva Toresovog moreuza (Cole, 1996). Kol ukazuje na teškoće koje su se pojavile na samom početku kros-kulturnih istraživanja i za koje se pokazalo da ih je veoma teško, ako ne i nemoguće izbeći. U to vreme su nedostajali bilo kakvi precizniji podaci o evropskom stanovništvu sa kojim se vršilo poređenje. U prikupljanju podataka u nepoznatom kulturnom miljeu javljale se i danas dobro poznate teškoće izbora/kreiranja odgovarajućih procedura i tehnika. Kol ističe da i onda kada je delovalo da su istraživači pronašli zadovoljavajuće procedure procene (koje najčešće nisu mogle biti iste za različite kulturne grupe, već samo analogne), to nije rešavalo problem razvijanja različitih interpretacija zadataka kod pripadnika različitih kultura. Dodatno, pokazalo se da kulturne razlike u psihološkim varijablama (koje su se ticale npr. memorije ili intelektualnih sposobnosti) ne proističu iz stvarnih razlika u mogućnostima ljudi, već iz sadržaja svakodnevnih aktivnosti i značaja koji im se pridaje u ispitivanim kulturama (takođe Gardner, 1985; Sternberg, 1991). Dalje, veliki problem u istraživanjima kulturnih razlika jeste to što je najčešće empirijski nedovoljno potkrepljeno da je izvor utvrđenih razlika zaista kultura. Identifikovanje intergrupnih razlika ne znači njihovu nužnu uslovljenost kulturom (Cole, 1996; Matsumoto & Yoo, 2006). Problem nije rešen ni kada je opravdano pretpostaviti da je izvor uočenih razlika kultura, jer često nije sasvim jasno šta je u kulturi proizvelo razlike niti zbog čega (Matsumoto & Yoo, 2006).

Identifikovanje osnovnih dimenzija kulture i ujedno dimenzija kulturne varijabilnosti, za mnoge je predstavljalo ključan korak ka operacionalizaciji pojma kulture i njegovom povezivanju sa ponašanjem ljudi. Kulturne dimenzije su se često koristile u različitim disciplinama prilikom proučavanja uticaja kulture i istraživanja kulturnih razlika.

Kulturne dimenzije

Od sredine prošlog veka pojavljuju se pokušaji redukovanja brojnih razlika, koje su se označavale kao kulturne, na manji broj dimenzija. Određivanje bazičnih konstituenata jednog relativno nepreciznog pojma koji može da znači mnogo toga, delovalo je kao značajan napredak u poimanju kulture i njenom istraživanju. Ne samo da su istraživačima bila olakšana objašnjenja kulturnih razlika, bilo im je omogućeno da ih predviđaju i naknadno proveravaju (Matsumoto & Yoo, 2006). Ideja o postojanju kulturnih dimenzija obrazlagana je uverenjem da se svako ljudsko društvo suočava sa nekoliko univerzalnih problema/tema, kao što su odnos prema prirodi, vremenu, drugim ljudima, pri čemu se društva razlikuju u pogledu načina na koje odgovaraju na ove probleme (npr. Kluckhohn, 1952/1962 i Aberle et al., 1950, svi prema Hofstede, 2001; takođe Trompenaars & Hampden-Turner, 1998). Dimenzije kulture predstavljaju moguće raspone odgovora na univerzalne probleme ljudskih zajednica. Na osnovu rešenja koje primenjuju, kulture se raspoređuju duž dimenzija i mogu međusobno porediti. Hofsted naglašava da bi dimenzije trebalo da budu međusobno logički i empirijski distinktivne (Hofstede, 1996, 2001).

Ponekad su dimenzije kulture u većoj meri teorijski indukovane, a ponekad više empirijski – primenom faktorske analize na podacima prikupljenim iz većeg broja zemalja (Hofstede, 2001). Primer teorijski razvijenih dimenzija jesu dimenzije sociologa Parsonsa i Šilsa, koje su naknadno preuzeli i operacionalizovali za potrebe istraživanja norveški autori¹ (Parsons & Shils, 1951, prema Hofstede, 2001; Parsons, 1951, prema Trompenaars & Hampden-Turner, 1998). *Univerzalizam spram partikularizma* predstavlja na jednoj

¹ Prvi je to učinio Trompenaar u svojoj doktorskoj disertaciji.

strani orijentaciju društva ka doslednoj primeni pravila, a na drugoj, orijentaciju ka obavezama koje nameću međuljudski odnosi i specifične okolnosti. *Orijentacija ka sebi spram orijentacije ka kolektivu* pokazuje u kojoj meri se pruža primat interesima individue u odnosu na interese grupe kojoj pripada. *Neutralnost spram emocionalnosti* predstavlja tendenciju ka ograničavanju impulsa naspram izražavanja širokog raspona osećanja. *Specifikovani spram difuznih odnosa* pokazuju da li se između ljudi uobičajeno formira samo jedna, ili različite vrste odnosa paralelno. Primera radi, u nekim kulturama prerastanje poslovnih u prijateljske odnose se ograničava, a u drugim se očekuje. *Postignuće spram porekla* govori o tome na koji način pojedinac ostvaruje status u društvu – na osnovu onoga što je uradio, postigao, ili na osnovu porekla, pola, godina koje ima.

Veliku pažnju su privukle dimenzije kulture koje je konceptualizovao antropolog Edvard Hol. Hol je najpre uočio da se među kulturama razlikuje odnos prema prostoru i prema vremenu (Hall, 1959). Skandinavski narodi, Englezi, Nemci i Amerikanci poreklom iz Severne Evrope, relativno veliki prostor oko sebe smatraju ličnim prostorom koji mogu da dele samo sa bliskim osobama. Nasuprot njima, na jugu Francuske, u Italiji, Grčkoj, Španiji, lični prostor je manjih dimenzija i ljudi su na manjoj distanci tokom konverzacije. Nije neuobičajeno ni međusobno dodirivanje, dok na severu Evrope i doticanje nečijeg kaputa podrazumeva izvinjenje (Hall, 1991/1998).

Kada je reč o odnosu prema vremenu, Hol je identifikovao dva sistema vremena – *monohrono i polihrono vreme* (Hall, 1983/2003). Monohrono vreme odlikuje one kulture u kojima se ljudi bave jednom po jednom stvari, a polihrono vreme one kulture u kojima su ljudi uključeni u više aktivnosti paralelno (primera radi, radni sastanak je i prilika da se razmene informacije iz privatnog života). U monohronim kulturama koje se sreću u severnoj Evropi i čiji se razvoj može povezati sa industrijskom revolucijom, vreme je linearno i može se podeliti na segmente. Isparčanost vremena omogućava da u jednom periodu fokus bude samo na jednoj aktivnosti. Unapred isplaniran raspored aktivnosti ima prioritet nad mnogim stvarima. Vreme je gotovo opipljivo, o njemu se govori kao o nečemu što se može „izgubiti“, „potrošiti“, „uštedeti“, „sačuvati“, „baciti“. U polihronim kulturama koje se sreću u Latinskoj Americi, na Bliskom Istoku, Mediteranu, čak i važni planovi

mogu da budu otkazani u poslednji čas. Naime, u ovim kulturama ljudi su retko sami, a pažnja koju pružaju međuljudskim odnosima dovodi do toga da dogovorene ili isplanirane vremenske odrednice često budu prekoračene. Vreme se retko doživljava kao „bačeno“ ili uzalud „potrošeno“.

Posmatrajući interpersonalne interakcije u velikom broju različitih kultura, Hol je definisao još jednu dimenziju duž koje se kulture mogu rasporediti (Hall, 1991/1998). Reč je o *visoko* spram *nisko kontekstualizovane komunikacije*, u zavisnosti od stepena u kojem su informacije u interpersonalnoj interakciji verbalno kodirane i eksplicitno izražene. Visoko kontekstualizovana komunikacija se sreće u društvenim zajednicama koje odlikuju bliske veze među ljudima (rođacima, prijateljima, kolegama, pa i klijentima) i kontinuirana informisanost o drugima, tako da je eksplicitna komunikacija nepotrebna. Visoko kontekstualizovana komunikacija je uobičajena u arapskim zemljama, mediteranskim zemljama i Japanu, dok se nisko kontekstualizovana sreće u severnoj Evropi, Nemačkoj, Švajcarskoj, Sjedinjenim Američkim Državama (Hall & Hall, 1990). Uopšte uzev, visoko kontekstualizovana komunikacija je više zasnovana na osećanjima i bliskosti, dok je nisko kontekstualizovana manje lična (Hall, 1991/1998; Hall & Hall, 1990).

Kao najznačajnije u stručnoj literaturi, u nastavku će biti prikazane kulturne dimenzije Gerca Hofsteda i istraživanje na kojem su zasnovane.

Hofstedov model kulturnih dimenzija

Kako Hofsted ponosno primećuje, među najčešće korišćenim izvorima u 20. veku, po Citatnom indeksu za društvene nauke (*Social Sciences Citation Index*), bilo je prvo izdanje njegove knjige *Culture's Consequences (Posledice kulture)* (Hofstede, 2001). Knjiga prikazuje dimenzije kulturne varijabilnosti koje su identifikovane u višegodišnjem istraživačkom projektu u okviru IBM kompanije. Istraživanjem Hofsteda i tima saradnika obuhvaćeni su stavovi i vrednosti zaposlenih u ograncima ove kompanije širom sveta. Drugo izdanje knjige prikazuje rezultate istraživanja za 53 zemlje i regije (nastale spajanjem zemalja koje su se pokazale veoma sličnim) (ibid.). U prilogu A je naveden

spisak ovih zemalja. Zahvaljujući Hofstedovom angažovanju kao konsultanta kompanije koja je nasledila poslove nekadašnjeg jugoslovenskog IBM-a, u istraživanje je uključena i tadašnja Jugoslavija. Tokom 1971. godine Hofsted je sproveo istraživanja u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. U nastavku su date neke od najvažnijih informacija o istraživanju i njegovim rezultatima, prema onome što je Hofsted izložio u drugom izdanju svoje knjige.

Istraživanje je sprovedeno u dva ciklusa. Prvi je trajao od 1967. do 1970. godine, a drugi od 1970. do 1973. godine. I u jednom i u drugom ciklusu broj ispitanika je bio oko 60 hiljada, s tim što je oko 30 hiljada ispitanika učestovalo u obe faze istraživanja. Pored pitanja koja su se ticala socio-demografskih podataka kao kontrolnih varijabli, upitnici su sadržavali tri grupe pitanja: (a) procena zadovoljstva različitim aspektima posla; (b) percepcija različitih aspekata posla ili problema koji se mogu javiti na poslu (oko polovine pitanja u ovoj grupi odnosilo se na ponašanje nadređenog, a ovde je svrstano i pitanje koje se tiče stresa na poslu); (c) ciljevi i uverenja koji se tiču predstava o idealnom poslu, preferiranom tipu nadređene osobe, ili nekih važnih tema u svetu industrije. Pitanja su revidirana više puta tokom istraživanja. Mada se nisu zadavali istovetni upitnici u svim zemljama, broj zajedničkih pitanja bio je 160 u prvom, odnosno 126 u drugom istraživačkom ciklusu. Za drugo izdanje knjige, uz nove studije koje su u međuvremenu sprovedene, ponovljene su analize podataka na 63 pitanja, jer su se na ovim pitanjima dosledno ispoljavale kulturne razlike. Najviše pitanja, njih 44, bilo je iz grupe ciljeva i uverenja u kontekstu posla.

Hofsted je neke dimenzije ustanovio, kako sam kaže, eklektičkim pristupom. Na osnovu prethodnih istraživanja i teorijskog rezonovanja, sa saradnicima je odabrao relevantna pitanja, tj. varijable, da bi potom ispitao interkorelacije prosečnih vrednosti ovih varijabli za svaku zemlju. Tako su utvrđene varijable koje su međusobno povezane u različitim zemljama, pa su se one smatrale indikatorima kulturnih dimenzija. Ostale dimenzije su definisane na osnovu faktorske analize podataka iz upitnika.

Hofsted je prikupio i podatke o geografskim, demografskim i ekonomskim obeležjima zemalja, kako bi ispitao njihov odnos sa dimenzijama kulture. Podaci su se

ticali bogatstva zemlje (izraženog preko bruto društvene proizvodnje), prethodnog i budućeg ekonomskog rasta, brojnosti populacije i brzini rasta populacije, gustine naseljenosti i geografske širine na kojoj se zemlja nalazi.

Hofsted je najpre identifikovao četiri dimenzije kulture: distanca moći, izbegavanje neizvesnosti, individualizam spram kolektivismu i maskulinitet spram femininosti. U kasnijem istraživanju (sredinom 80-ih), proširivanjem skupa vrednosti koje se ispituju, otkrivena je peta dimenzija – dugoročna spram kratkoročne orijentacije. Kako Hofsted navodi, dimenzije su se pokazale relativno nezavisne jedna od druge, ali se neke kombinacije dimenzija pojavljuju češće od drugih.

Distanca moći se tiče načina na koji se različite kulture odnose prema društvenoj nejednakosti, karakteristici koja se smatra univerzalnom za sve ljudske zajednice. Nejednakost se može javiti u pogledu mentalnih i fizičkih karakteristika, socijalnog statusa, bogatstva, moći, prava itd. Distanca moći može da se proceni na osnovu mere u kojoj osoba u ulozi nadređenog lica utiče na ponašanje zaposlenog, ili mere takvog uticaja u nekom drugom odnosu moćnije i manje moćne osobe. Indeks distance moći za pojedinačne zemlje (tj. numerička oznaka njenog položaja na dimenziji kulture) određen je na osnovu prosečne vrednosti odgovora na tri pitanja. Pitanja se tiču mere u kojoj se podređena osoba boji da izrazi neslaganje sa nadređenim licem, načina na koji nadređena osoba donosi odluke i načina odlučivanja nadređene osobe koji se preferira. Države, odnosno regije kod kojih je indeks distance moći najmanje jednu standardnu devijaciju iznad proseka za ispitivane zemlje, jesu arapske zemlje, Venecuela, Meksiko, Filipini, Panama, Gvatemala i, sa najvišom vrednosti indeksa, Malezija. Zemlje kod kojih je indeks distance moći najmanje jednu standardnu devijaciju ispod proseka su Švajcarska, Finska, Norveška, Švedska, Irska, Novi Zeland, Danska, Izrael i Austrija sa najnižom vrednosti indeksa. Ispitujući odnos geografskih, ekonomskih i demografskih odlika zemalja sa distancom moći, Hofsted je primenom regresione analize („stepwise“ metoda) otkrio da 56% varijanse indeksa distance moći može da se predvidi na osnovu geografske širine, bogatstva zemlje i veličine populacije. Samo na osnovu geografske širine može da se predvidi 43% varijanse.

Nesigurnost u pogledu toga šta donosi budućnost, kao sastavni deo postojanja, ljudi pokušavaju da prevaziđu uz pomoć religije, tehnologije, zakona. Društva se razlikuju u pogledu toga na koje načine se bore sa pomenutom neizvesnosti, kao i u pogledu toga koji nivo neizvesnosti su spremna da tolerišu. Indeks *izbegavanja neizvesnosti* za pojedinačne zemlje/regije određen je na osnovu tri pitanja koja se tiču pridržavanja pravila, zadržavanja na jednom radnom mestu i učestalosti doživljavanja napetosti ili stresa na poslu. Zemlje kod kojih je indeks izbegavanja neizvesnosti najmanje jednu standardnu devijaciju iznad proseka u okviru ispitivanih zemalja jesu Japan, Salvador, Belgija, Urugvaj, Gvatemala, Portugal i Grčka (sa najvišim indeksom). Zemlje, odnosno regije kod kojih je indeks izbegavanja neizvesnosti najmanje jednu standardnu devijaciju ispod proseka jesu Indija, Malezija, Velika Britanija, Irska, Hong Kong, Švedska, Danska, Jamajka i sa najnižim indeksom, Singapur. Korelacija između distance moći i izbegavanja neizvesnosti, kada se u obzir uzmu sve ispitivane zemlje i regije, ima vrednost .23, što ove dimenzije čini međusobno distinktivnim. Međutim, u slučaju evropskih zemalja njihova korelacija postaje previsoka ($r = .78$), tako da je u istraživanjima u Evropi uticaje ove dve dimenzije teško razdvojiti. Veza ove dimenzije i geografskih, ekonomskih i demografskih odlika zemalja postaje značajna kada se sprovedu odvojene analize za bogate i siromašne zemlje. Tada se pokazuje da se u siromašnim zemljama 62% varijanse indeksa izbegavanja neizvesnosti može predvideti na osnovu geografskih, ekonomskih i demografskih karakteristika, a slično je u bogatim zemljama (59%).

Dimenzija *individualizam spram kolektivism* ukazuje na odnos između interesa individue i interesa grupe – čijim interesima se pridaje veći značaj. Indeksi individualizma i maskuliniteta izvedeni su na osnovu faktorske analize odgovora zaposlenih na 14 pitanja o ciljevima na poslu. Indeksi predstavljaju faktorske skorove, odnosno vrednosti faktora za svaku pojedinačnu zemlju (na isti način su određeni indeksi zemalja i na petoj dimenziji kulture). Zemlje koje se izdvajaju po visini indeksa individualizma jesu Holandija, Kanada, Velika Britanija, Australija i sa najvećim indeksom Sjedinjene Američke Države. Nasuprot njima, zemlje/regije kod kojih je indeks individualizma najmanje jednu standardnu devijaciju ispod proseka jesu Južna Koreja, Tajvan, Peru, Kostarika, Pakistan, Indonezija,

Kolumbija, Venecuela, Panama, Ekvador i Gvatemala (sa najnižim indeksom individualizma među ispitivanim zemljama). U okviru bogatih zemalja (mahom evropskih) dimenzija individualizam spram kolektivizma visoko negativno korelira sa izbegavanjem neizvesnosti ($r = -.69$). Kada je reč o prediktorima položaja zemalja na ovoj dimenziji, regresiona analiza je pokazala da se 71% varijanse indeksa individualizma može predvideti samo na osnovu bogatstva zemlje.

Maskulinitet spram femininosti predstavlja meru diferencijacije polnih uloga u nekoj zemlji. Ova dimenzija je definisana na osnovu izbora socijalnih, odnosno ego ciljeva u poslovnom okruženju. Kao tipične socijalne ciljeve Hofsted navodi usmerenost ka odnosima i pomaganje drugima, dok bi ego ciljevi bili razvoj karijere i zarada. U visoko maskulinim društvima ciljevi muškaraca i žena značajnije se razlikuju nego u zemljama u kojima je maskulinitet manje izražen. Po visini indeksa maskuliniteta izdvajaju se Jamajka, Irska, Meksiko, Švajcarska, Italija, Venecuela, Austrija i sa najvišim indeksom Japan. Nasuprot njima su Portugalija, Čile, Finska, Jugoslavija², Kostarika, Danska, Holandija, Norveška i zemlja sa najnižim indeksom maskuliniteta, Švedska. Veza ove dimenzije i geografskih, ekonomskih i demografskih odlika postaje značajna kada se sprovedu odvojene analize za bogate i siromašne zemlje. U okviru bogatih zemalja, na osnovu ovih karakteristika je objašnjeno 75% varijanse indeksa maskuliniteta, a u okviru siromašnih 52% varijanse.

Peta dimenzija je otkrivena u istraživanju u 23 zemlje tokom 1985. godine, na osnovu odgovora studenata na Chinese Value Survey (Kineski upitnik vrednosti) koji sadrži 40 pitanja. Upitnik su sastavili stručnjaci iz Hong-Konga i Tajvana, a prilagodio ga je za upotrebu u istraživanju Hofstedov saradnik Bond. Kako sam Hofsted priznaje, prvobitne vrednosti koje su ispitivali kod zaposlenih u IBM-u, odražavale su “zapadnjački um”. Uključivanje tzv. istočnjačkih vrednosti rezultiralo je izdvajanjem nove dimenzije.

² Mada je Jugoslavija imala ispodprosečnu vrednost indeksa maskuliniteta, zasebne analize u okviru tadašnjih republika pokazuju da je Srbija imala natprosečan indeks maskuliniteta. Kada je reč o ostale tri dimenzije, Srbija je imala iznadprosečan indeks distance moći i izbegavanja neizvesnosti, a ispodprosečan indeks individualizma. To je važno i za Sloveniju i Hrvatsku, ali su Srbiju karakterisale ekstremnije vrednosti ovih indeksa.

Novootkrivena dimenzija je zasnovana na pitanjima koja podsećaju na učenje Konfučija, a nazvana je *dugoročna spram kratkoročne orijentacije*. Dugoročna orijentacija predstavlja orijentaciju ka budućnosti i obuhvata vrednosti kao što su istrajnost, štedljivost, tendencija doživljavanja srama, uređivanje odnosa na osnovu statusa ljudi. Kratkoročna orijentacija predstavlja orijentaciju ka sadašnjosti i prošlosti i obuhvata vrednosti kao što su lična čvrstina i stabilnost, „čuvanje časti“, poštovanje tradicije, recipročnost u čestitkama, uslugama i poklonima. Po visini indeksa prvih pet mesta zauzimaju istočno-azijske zemlje/regije: Kontinentalna Kina (sa najvišim indeksom), Hong Kong, Tajvan, Japan i Južna Koreja. Nasuprot njima se nalaze evropske i druge zapadnjačke zemlje, međutim, one nemaju i najniži indeks. Najniže vrednosti indeksa imaju Pakistan, Nigerija, Filipini, a potom Kanada, Zimbabve i Velika Britanija. Na osnovu geografskih, ekonomskih i demografskih karakteristika zemalja/regija, može se predvideti 62% varijanse ovog indeksa.

U okviru prikaza pojedinačnih kulturnih dimenzija Hofsted navodi istraživanja u kojima su ustanovljeni korelati ovih dimenzija, kao što su vrednosti, stavovi i druge psihološke karakteristike, politički i religijski sistemi, društvene norme. Hofsted nadalje određuje ključne razlike između zemalja koje teže suprotnim krajevima kulturnih dimenzija, a kada je reč o porodici, školi, poslu, upotrebi jezika i drugim kontekstima. U Tabeli 1 se nalaze primeri ovih razlika.

Tabela 1. Primeri ključnih razlika između zemalja na dimenzijama kulture: porodica, škola, posao

<i>Niska distanca moći</i>	<i>Visoka distanca moći</i>
<i>Porodica</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Roditelji tretiraju decu kao ravnopravnu sebi. • Nemogućnost dobijanja dece nije razlog za razvod braka. 	<ul style="list-style-type: none"> • Roditelji uče decu poslušnosti. • Nemogućnost dobijanja dece jeste razlog za razvod braka.
<i>Škola</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Učenici tretiraju nastavnike kao jednake sebi. • Učenici iniciraju deo komunikacije u učionici. 	<ul style="list-style-type: none"> • Učenici iskazuju poštovanje prema nastavnicima i izvan učionice. • Nastavnici iniciraju svu komunikaciju u učionici.

<i>Posao</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Podređeni očekuju da budu konsultovani. • Mali raspon plata u organizaciji. 	<ul style="list-style-type: none"> • Podređeni očekuju da im se kaže šta da rade. • Veliki raspon plata u organizaciji.
<i>Nisko izbegavanje neizvesnosti</i>	<i>Visoko izbegavanje neizvesnosti</i>
<i>Porodica</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Deca se izlažu nepoznatim situacijama. • Roditelji kontrolišu ispoljavanje emocija. 	<ul style="list-style-type: none"> • Deca se čuvaju od nepoznatog. • Roditelji se ponašaju emotivno.
<i>Škola</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Nastavnik može da kaže „ne znam“. • Učenici uspeh pripisuju sposobnostima. 	<ul style="list-style-type: none"> • Očekuje sa da nastavnik zna sve odgovore. • Učenici uspeh pripisuju trudu, okolnostima i sreći.
<i>Posao</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Slaba odanost poslodavcu; kraće zadržavanje na jednom poslu. • Inovatori nisu ograničeni pravilima. 	<ul style="list-style-type: none"> • Snažna odanost poslodavcu; duže zadržavanje na jednom poslu. • Inovatori su ograničeni pravilima.
<i>Nizak individualizam</i>	<i>Visok individualizam</i>
<i>Porodica</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Snažne porodične veze; česti kontakti sa rođacima. • Brak bez dece nije kompletan. 	<ul style="list-style-type: none"> • Slabe porodične veze; retki kontakti sa rođacima. • Brak bez dece je društveno prihvatljiv.
<i>Škola</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Nastavnik radi sa učenicima kao sa grupom. • Školska deca izražavaju etnocentrična, tradicionalna shvatanja. 	<ul style="list-style-type: none"> • Nastavnik pristupa učenicima individualno. • Školska deca izražavaju moderna shvatanja.
<i>Posao</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Tretiranje prijatelja bolje nego ostalih je normalno i etički (partikularizam). • Manje kontrole nad poslom i uslovima rada; manje radnih časova. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tretiranje prijatelja bolje nego ostalih nije etički (univerzalizam). • Više kontrole nad poslom i uslovima rada; više radnih časova.
<i>Niska maskulinitet</i>	<i>Visoka maskulinitet</i>
<i>Porodica</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • I dečacima je dozvoljeno da plaču; ni dečaci ni devojčice ne bi trebalo da se tuku. • Majka odlučuje o broju dece. 	<ul style="list-style-type: none"> • Devojčice plaču, dečaci ne; dečaci treba da uzvrate udarac, devojčice ne treba da se tuku. • Otac odlučuje o broju dece.

<i>Škola</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Socijalna adaptacija učenika je važna. • Mlađu decu podučavaju i muškarci i žene. 	<ul style="list-style-type: none"> • Postignuće učenika je važno. • Mlađu decu podučavaju žene.
<i>Posao</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Više žena među rukovodiocima. • Više odsustva zbog bolovanja. 	<ul style="list-style-type: none"> • Manje žena među rukovodiocima. • Manje odsustva zbog bolovanja.
<i>Niska dugoročna orijentacija</i>	<i>Visoka dugoročna orijentacija</i>
<i>Porodica</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Sva deca su jednaka. • Parovi treba da dele preferencije i interesovanja. 	<ul style="list-style-type: none"> • Pravi se razlika između starije i mlađe dece. • Zajedničke preferencije i interesovanja nisu uslov za brak.
<i>Škola</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Učenici ne smatraju upornost važnom crtom ličnosti. • Niža postignuća iz matematike. 	<ul style="list-style-type: none"> • Učenici upornost smatraju važnom crtom ličnosti. • Viša postignuća iz matematike.
<i>Posao</i>	
<ul style="list-style-type: none"> • Ulaganja u investicione fondove. • Kratkoročni rezultati, na granici zadovoljavajućih. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ulaganja u nekretnine. • Građenje partnerskih odnosa i pozicioniranje na tržištu.

Potvrdu identifikovanih dimenzija Hofsted pronalazi u nalazima istraživanja drugih autora koji su koristili upitnik iz IBM-a i Kineski upitnik vrednosti. Broj zemalja koje su ova istraživanja obuhvatala bio je između 15 i 32. U godini nakon objavljivanja drugog izdanja knjige, sprovedena su još dva istraživanja velikog obima. Rezultati ovih ponovljenih studija najčešće potvrđuju postojanje većine, ali ne i svih dimenzija (Hofstede, 2002). Različite studije ipak potvrđuju postojanje svake od pet dimenzija (ibid.).

Odnos između dimenzija kulture različitih autora

Dimenzije kulture različitih autora u značajnoj meri se preklapaju, a ponekad istu dimenziju pronalazimo pod donekle drugačijim nazivima. Tako je Hofstedova dimenzija individualizam-kolektivism isto što i orijentacija ka sebi spram orijentacije ka kolektivu (Parsons & Shils, 1951, prema Hofstede, 2001), ili individualizam spram kooperacije (Mead, 1967, prema Triandis, Bontempo, Villareal, Asai, & Lucca, 1988). Holova

dimenzija monohrone-polihrone kulture pojavljuje se kod norveških autora kao sekvencijalne-sinhronne kulture (Trompenaars & Hampden-Turner, 1998).

Hofsted smatra, kao i neki drugi autori (Gudykunst & Ting-Toomey, 1988, prema Hofsted, 2001), da Holova dimenzija kontekstualizovanosti komunikacije predstavlja jedan od aspekata dimenzije individualizam-kolektivism (istraživanje u prilog ovome u Choi, Nisbett, & Norenzayan, 1999, prema Triandis, 2000). Zapravo i Hol ide u istom smeru kada potrebu za eksplicitnošću u interpersonalnoj komunikaciji obrazlaže odsustvom razvijene socijalne mreže koja pruža potrebne informacije (Hall & Hall, 1990). Poklapanje sa individualizmom-kolektivismom pronalazimo i u Holovim opisima monohronih i polihronih kultura.

Hofsted (Hofstede, 1996) je proveravao valjanost operacionalizacije dimenzija koje je konceptualizovao Parsons: univerzalizam-partikularizam, orijentacija ka sebi-orijentacija ka kolektivu, neutralnost-emocionalnost, specifikovani-difuzni odnosi, postignuće-poreklo. Operacionalizaciju ovih dimenzija je prvi sproveo norveški autor Trompenaar, dodavši Parsonsovim još dve dimenzije kulture koje su se ticale odnosa prema vremenu i odnosa prema okolini. Mada bi dimenzije trebalo da budu kako logički, tako i empirijski distinktivne, istraživanja su ubrzo pokazala da između skorova na skalama koje predstavljaju ove dimenzije postoji značajna korelacija (Smith & Trompenaar, 1985, prema Hofstede, 1996). Raspoložuci odgovorima ispitanika iz 39 zemalja na 17 pitanja (Trompenaar, 1993, prema Hofstede, 1996), koja su predstavljala indikatore šest dimenzija (nedostajali su podaci o dimenziji odnosa prema vremenu), Hofsted je na ovim podacima sproveo faktorsku analizu, ne našavši potvrdu za sve dimenzije. Treba primetiti da je to i očekivano kada se uzme u obzir broj pitanja.³ U Hofstedovoj analizi podataka izdvojila su se samo dva dominantna faktora. Na prvom faktoru su se kombinovale stavke orijentacije ka sebi, odnosno individualizma (naziv koji koristi Trompenaar) i stavke dimenzije postignuće-poreklo. Pokazalo se da ovaj faktor ostvaruje srednje ili visoke korelacije sa četiri Hofstedove dimenzije i to pozitivnu sa individualizmom (.64), a negativne sa

³ Za dimenziju neutralnost-emocionalnost Hofsted je imao na raspolaganju odgovore ispitanika na jedno pitanje, tako da se ova dimenzija nije ni mogla izdvojiti kao poseban faktor.

dugoročnom orijentacijom (-.69), izbegavanjem neizvesnosti (-.53) i distancom moći (-.52). Na drugom faktoru su objedinjene stavke univerzalizma i specifikovanih-difuznih odnosa. Drugi faktor ostvaruje visoke korelacije sa tri Hofstedove dimenzije: pozitivnu sa individualizmom (.82) i negativne sa distancom moći (-.70) i dugoročnom orijentacijom (-.66).

Kada se uzmu u obzir opisi dimenzija i njihovih indikatora, ovako visoke korelacije između dimenzija kulture u različitim dimenzionalnim modelima nisu iznenađujuće. Deluje da su različiti autori na različite načine organizovali i kategorisali upadljive i važne razlike među društvenim zajednicama, odnosno kulturama, pri čemu se ustanovljene kategorije u izvesnoj meri preklapaju. Ponekad je težište dato različitim kulturnim razlikama – neke imaju centralnu poziciju u jednim, a perifernu u drugim dimenzionalnim modelima. Takođe se može zapaziti da se isti indikator smešta u različite dimenzije kod različitih autora. Primera radi, usmerenost na pravila ili na odnose predstavlja osnovni indikator univerzalizma-partikularizma (dimenzija Parsonsa, odnosno norveških autora), a istovremeno je za Hofsteda pokazatelj individualizma-kolektivizma. Vezivanje istog indikatora uz dve različite dimenzije dešava se i u okviru istog dimenzionalnog modela. U modelu norveških autora situaciono uslovljena moralnost se navodi kao indikator univerzalizma-partikularizma, ali i specifikovanih-difuznih odnosa (videti Trompenaars & Hampden-Turner, 1998, str. 48, 100). Slično, u Hofstedovom modelu dužina zadržavanja na jednom radnom mestu predstavlja indikator izbegavanja neizvesnosti, dok odanost organizaciji i stepen mobilnosti između zanimanja, varijable koje su vrlo verovatno snažno povezane sa zadržavanjem na jednom radnom mestu, predstavljaju pokazatelje individualizma-kolektivizma (Hofstede, 2001, str. 169, 244).

Hofsted je u odnosu na druge autore imao priliku da razvije superiornu empirijsku građu, čime je relativno lako mogao da nametne svoj model istraživačima koji su zainteresovani za kulturne dimenzije. Hol, sa druge strane, nije bio empirijski orijentisan na način na koji je to Hofsted, ali su i Holove dimenzije privlačile pažnju istraživača. Kompleksnost dimenzija je obezbeđivala veliki istraživački prostor i kada se interesovanje usmeri samo na jednu dimenziju. Najveći broj istraživanja je razvijen na temelju

individualizma-kolektivizma (Matsumoto & Yoo, 2006). Međutim, ne samo da su postojale sumnje u postojeće koncepcije dimenzija kulture, već i u valjanost kulturnih dimenzija uopšte.

Kritička analiza kulturnih dimenzija

Hofsted je sumirao pet uobičajenih kritika koje se upućuju njegovom pristupu i njegovom dimenzionalnom modelu kulture i dao svoje odgovore na njih (Hofstede, 2001, 2002):

1. Anketna istraživanja nisu odgovarajući način za merenje kulturnih razlika. Odgovor: Ne bi trebalo da budu jedini način.

2. Nacije se ne mogu izjednačiti sa kulturama. Odgovor: Tačno, ali su često samo ove društvene grupe dostupne za komparaciju. Uz ovo bih dodala mišljenje Hofsteda da na nacionalnom nivou uobičajeno postoji određen stepen homogenosti (izuzetak su veoma mlade nacije), jer su grupe unutar nacije međusobno zavisne (Hofstede, 2001).

3. Ispitivanje zaposlenih u jednoj kompaniji ne može da pruži sliku o kulturi čitave nacije. Odgovor: Ono što se ispitivalo jesu razlike između nacionalnih kultura. Iz tog razloga, bilo koji ekvivalentni uzorci iz različitih nacija mogu da pruže informacije o tim razlikama. Uzorci ispitanika u istraživanju IBM-a ujednačeni su u pogledu drugih varijabli, a potiču iz neuobičajeno velikog broja zemalja. Pored toga, validacione studije pokazuju da rezultati ovog istraživanja koreliraju sa podacima dobijenim u istraživanjima koja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima.

4. Podaci iz IBM istraživanja su zastareli. Odgovor: Najpre, temelji otkrivenih dimenzija vekovima su stari. Pri tom, za analize u drugom izdanju knjige zadržani su samo oni podaci koji su se pokazali stabilnim tokom vremena, pojavljujući se i u narednim istraživačkim fazama. I na kraju, podaci su validirani spram drugih mera i nije se pokazalo da gube na verodostojnosti.

5. Četiri ili pet dimenzija nije dovoljno. Odgovor: Svaka dodatna dimenzija mora da bude konceptualno i empirijski nezavisna u odnosu na ostale. Valjanost dimezije mora da bude dokazana i preko odgovarajućih korelacija sa drugim varijablama.

Hofsted odgovara dosta uspešno na kritike, međutim, navedenim se ne iscrpljuju svi problemi koji su vezani uz Hofstedov rad i dimenzionalne modele kulture uopšte. Pored nacionalne pripadnosti, na varijansu odgovora u Hofstedovom i drugim sličnim istraživanjima uticale su druge varijable, kao što su zanimanje, godine i pol. Na poduzorku ispitanika iz 10 zemalja, zaposlenih u okviru pet kategorija zanimanja, samo 4.2% varijanse odgovora na upitniku moglo je da bude objašnjeno na osnovu pripadnosti određenoj naciji (Hofstede, 2001, str. 50). Hofsted napominje da je to 16 puta više od vrednosti koja bi se očekivala na bazi puke slučajnosti. Ipak, visina procenta objašnjene varijanse ne podržava postavku Hofstedovog istraživanja, kao ni uobičajeno izjednačavanje nacije i kulture.

Nadalje, Hofsted na osnovu veoma malog broja pitanja određuje položaj zemalja na dimenzijama, sa izuzetkom dimenzije dugoročna-kratkoročna orijentacija. Podsetiću, utvrđivanje položaja zemlje na dimenzijama distance moći i izbegavanja neizvesnosti vrši se na osnovu tri pitanja, a na dimenzijama individualizma-kolektivizma i maskuliniteta-femininosti na osnovu 14 pitanja. Pitanja su, pri tom, relativno usko orijentisana – na poslovni kontekst.

Pojavljuje se i određena sumnja u to da otkrivene dimenzije univerzalno važe, a to je premisa koja leži u osnovi dimenzionalnog pristupa. Po Hofstedovom priznanju, u pitanja koja su se postavljala ispitanicima utkan je zapadnjački način razmišljanja (Hofstede, 2001). Uključivanje Kineskog upitnika vrednosti dovelo je do definisanja nove dimenzije kulture, a sasvim je moguće da bi se isto dogodilo uključivanjem vrednosti koje važe u još nekim delovima sveta (na primer među muslimanima na Bliskom istoku ili afričkim narodima). Takođe, u ponovljenim istraživanjima (sa istim instrumentima), mada potvrda za većinu dimenzija postoji, to nisu uvek iste dimenzije, niti je ijedna studija utvrdila svih pet dimenzija.

Zanimljivo je razmotriti snažnu vezu koju ispoljavaju položaji zemalja na dimenzijama sa ekonomskim, geografskim i demografskim obeležjima zemalja. Ova obeležja, kao što je poznato, u regresionoj analizi objašnjavaju veliki deo varijanse položaja zemalja na kulturnim dimenzijama. Za pojedine autore (kao što je Frederik Bart) ovim nalazima bi postavka ovih dimenzija kao *kulturnih* bila diskreditovana. Hofsted u visokim procentima objašnjene varijanse ne primećuje ništa što bi bilo sporno. Naime, po Hofstedu se kultura razvija u skladu sa tzv. ekološkim faktorima koji se tiču fizičke i društvene sredine. Tu ubraja, između ostalog, uticaj istorije, kao i geografske, demografske, ekonomske i tehnološke karakteristike. Dodatno, Hofsted napominje da mehanizmi kojima se održava postojanost kulturnih normi (religija, politički sistem, obrazovni sistem, zakonodavstvo, porodični obrasci) povratno deluju i na održanje ekoloških faktora. Ovo shvatanje Hofsteda blisko je antropološkom shvatanju kulture kao adaptivnog sistema, po kome ideacioni aspekti kulture predstavljaju sekundarne, izvedene fenomene u odnosu na primarne ekološke faktore (Keesing, 1974). Izgleda da je Hofsted svojim istraživanjem zahvatio one međunacionalne razlike koje predstavljaju odraz prilagođavanja zajednice na geografske, ekonomske, tehnološke i druge okolnosti.

Norveški autori koji se takođe bave dimenzijama kulture, ukazuju na važan nedostatak Hofstedovog modela (a tiče se i drugih dimenzionalnih modela) (Trompenaars & Hampden-Turner, 1998). Umesto viđenja kultura kao statičnih tački na kontinuumu, ovi autori prepoznaju da u svakoj pojedinačnoj kulturi postoji dinamičan odnos vrednosnih orijentacija oba pola jedne dimenzije (takođe Choi, Han, & Kim, 2007). Suprotstavljene vrednosne orijentacije (kao što su individualizam-kolektivizam) najčešće nemaju podjednak značaj za jedno društvo, ali društvo uspešno funkcioniše samo kada obezbeđuje usklađeno izražavanje obe.

Ratner (2006) je zamerao na nepotpunosti određenja dimenzija koja ističu samo jedan od aspekata dimenzije, npr. kod individualizma-kolektivizma to je odnos interesa individue i interesa grupe kojoj pripada. Takvo pojednostavljivanje ima za posledicu prenebregavanje razlika koje postoje među društvima koja su svrstana u istu kategoriju. Ratner je dimenzije smatrao suviše apstraktnim da bi mogle zadovoljavajuće da prikažu

bilo koju konkretnu kulturu. Kod Hofsteda je ova činjenica ublažena navođenjem brojnih korelata dimenzija, utvrđenih empirijskim putem – konkretnih ponašanja, stavova, razmišljanja (videti Tabelu 1, str. 16–18). Treba da se naglasi i da opis pojedinačnih kultura nije bio Hofstedov cilj. Hofsted je želeo da ustanovi izvore brojnih kulturnih razlika između nacija širom sveta, pretpostavljajući da iza pregršta manifestnih razlika deluje manji broj latentnih faktora, tj. dimenzija. Takav cilj gotovo izvesno podrazumeva pojednostavljivanje i neodmerenu generalizaciju, naročito kada je reč o upoznavanju i razumevanju pojedinačnih kultura. Jedan primer toga je u načinu na koji su prikazani korelati dimenzija – svrstani u dve grupe spram polova svake dimenzije (Tabela 1). Nedostaju podaci na koje se tačno zemlje odnose primeri korelata. Hofsted jedino izveštava da su neki korelati tipični samo za neke zemlje u grupi, da su drugi nastali na osnovu analize statističkih trendova za veći broj zemalja u grupi, kao i da nijedan korelat ne važi podjednako za svaku državu/regiju (Hofstede, 2001).

Na slične nedostatke dimenzionalnih modela ukazuju autori koji u tumačenju kulture koriste pristup *kulturnih metafora*. Kulturna metafora predstavlja aktivnost, fenomen ili instituciju koju svi ili većina pripadnika etničke ili nacionalne kulture, ili grupe srodnih kultura, smatra značajnom i sa kojom se identifikuje emocionalno i intelektualno (npr. borba petlova na Baliu, fado u Portugalu, američki fudbal, japanski vrt) (Gannon, 2009). Neki autori, kao Genon u poslednjim godinama, kulturne metafore smatraju posebnom metodom proučavanja kultura, dok ih drugi vide kao dopunu dimenzionalnog modela (Nielsen, Soares, & Machado, 2009). Bilo kako, u odnosu na kulturne dimenzije, kulturne metafore omogućavaju produbljeno razumevanje kultura (Gannon, 2009; Nielsen et al., 2009). Genon kao prednosti dimenzionalnog modela navodi mogućnost primene različitih statističkih tehnika i olakšano poređenje kultura, a kao važnu negativnu stranu *podsticanje stereotipa*. Kulturne metafore, nasuprot tome, ne maskiraju *intrakulturne razlike*. Sa jedne strane, uobičajeno je da više različitih metafora predstavlja jednu kulturu (Gannon & Audia, 2000, prema Nielsen et al., 2009), ali i da metafore u sebi sadrže kulturne paradokse i tako čuvaju dijalektiku kulture (Nielsen et al., 2009).

Homogenost i statičnost u poimanju kulture koje impliciraju dimenzionalni modeli, kao i izjednačavanje odlika grupe (kulturene zajednice) sa odlikama individue (Choi et al., 2007; Cooper, 1982), nisu specifičnost samo ovih modela, već i dominantnih shvatanja kulture do danas.

Nova značenja kulture i kulturnih razlika

U drugoj polovini 20. veka na meti kritike naći će se široko prisutne karakteristike dotadašnjih shvatanja kulture. Većina definicija kulture sugerisala je homogenost, statičnost, koherentnost, jasne granice (Abu-Lughod, 1991; Grillo, 2003; Wright, 1998), pri čemu su se granice kulture tokom istorije najčešće izjednačavale sa nacionalnim, etničkim, rasnim i religijskim. Homogenost kulture „narušena“ je tek u nekoliko određenja, kao u slučaju Lintonove definicije po kojoj članovi društva usvajaju kulturu „u većoj ili manjoj meri“ (Linton, 1936, prema Brumann et al., 1998). Kultura se shvata kao ključna odrednica identiteta onih koji joj pripadaju (Grillo, 2003) i veruje se da postoji *autentična* kultura svake grupe čiji su izvori u dalekoj prošlosti (Grillo, 2003; Wright, 1998).

Različiti autori ovakva shvatanja kulture različito nazivaju. Tako se govori o *starim značenjima* kulture (Wright, 1998), *klasičnoj perspektivi* (Brumann et al., 1999), *starom modelu* kulture (Wikan, 1999), *esencijalističkim* shvatanjima (Baumann, 1999), *totalitarnim* shvatanjima (Hann, 2002, prema Grillo, 2003). Sa *dekonstrukcijom* pojma kulture, razvila su se *procesualna shvatanja* kulture (Baumann, 1999).

Dekonstrukcija pojma kulture u antropologiji

Veliki izazov starim značenjima kulture uobličen je u okviru antropologije tokom 60-ih godina prošlog veka. U uvodu dela „*Etničke grupe i njihove granice*“ Bart (1969/1997) osporava bazičnu premisu antropologije o diskontinuitetu kulturnih razlika – navodnom postojanju grupa koje dele zajedničku kulturu, tj. skup povezanih odlika koji

datu grupu razlikuje od ostalih. Po klasičnom shvatanju svaka grupa je nezavisno od drugih grupa razvila jedinstvenu kulturu koja izražava njene osobnosti. Na primeru Patana iz dve geografski različite regije Malezije, Bart pokazuje kako su odlike koje se smatraju kulturnim crtama u značajnoj meri posledica prilagođavanja na različita ekološka staništa i da se često brkaju sa kulturnim nasleđem. Još važnije, Bart ukazuje da se kulturni identitet, kao i svaki drugi identitet, izgrađuje i menja u interakciji sa drugima – drugim grupama. Bart je osporavao tada vladajući stav da geografska i društvena izolacija najbolje čuvaju kulturnu raznovrsnost. Granice između grupa održavaju se uprkos brojnim pojedincima koji ih prelaze i drugim kontaktima između grupa, i to na osnovu društvenih procesa uključivanja i isključivanja (definisanja pripadanja ili nepripadanja grupi). Odlike kultura na osnovu kojih se sprovode ovi procesi socijalne organizacije *ne predstavljaju skup objektivnih razlika*, već samo onih odlika koje *akteri u datom kontekstu smatraju značajnim*. Pojedine kulturne crte „akteri upotrebljavaju kao simbole i ambleme razlika, dok na druge ne obraćaju pažnju, a u nekim odnosima korenite razlike bivaju minimizirane ili poreknute“ (Bart, 1969/1997, str. 221). Takođe, tokom istorije grupe diferencijalna obeležja se menjaju, gube ili dobijaju na značaju, a različita obeležja mogu poprimiti isto značenje. Bart je na ovaj način statično poimanje kulturnog identiteta zamenio dinamičnim i u prvi plan istakao *konstruisanje* kulture i kulturnih razlika.

Rezultati Mihailovićeovog istraživanja o autostereotipima i stereotipima Srba i Albanaca na Kosovu (Mihailović, 1998) predstavljaju jednu ilustraciju značaja intergrupne ili interkulturene interakcije za izgradnju kulturnih identiteta. Mada se ovo istraživanje naizgled bavi različitim fenomenima u odnosu na kulturni identitet, operacionalizacija autostereotipa i stereotipa je izvršena preko osobina koje se ponekad koriste u opisu kulturnih specifičnosti neke društvene grupe, tako da se može smatrati relevantnim za ovu temu. Ispitanicima je ponuđeno 20 osobina, 10 pozitivnih i 10 negativnih, među kojima je, između ostalog, trebalo odabrati one koje najbolje opisuju njihov narod. Mada i Albanci i Srbi, u kontekstu višedecenijskih problema u odnosima i otvorenih sukoba, veruju da se međusobno veoma razlikuju, nalazi istraživanja pokazuju nešto drugo. I jedni i drugi, očekivano, biraju znatno više pozitivnih nego negativnih osobina za opisivanje svog

naroda, ali je suština u tome što uglavnom biraju iste osobine. Pet najčešće biranih osobina su iste, sa gotovo identičnim redosledom po učestalosti izbora. Albanci opisuju sebe kao gostoljubive, miroljubive, hrabre, čiste i inteligentne, a Srbi opisuju sebe kao gostoljubive, hrabre, miroljubive, čiste i inteligentne. Ostale pozitivne osobine koje su ispitanici imali na raspolaganju bile su: vredni, iskreni, kulturni, veseli i složni. Izabrane osobine su, po Bartovom tumačenju, one koje su važne u kontekstu odnosa ova dva naroda.

Pred kraj 20. veka Rajtova sumira osnovne odlike starih i novih značenja kulture (Wright, 1998). Nasuprot kulturi kao homogenom i statičnom entitetu sa jasnim granicama, kultura po savremenim shvatanjima antropologa predstavlja aktivan proces stvaranja značenja i borbe za njihovu prevlast. Nadmetanje ili borba značenja vodi se unutar jednog društva (npr. parlamentarna rasprava povodom stava države prema homoseksualnim osobama), kao i između različitih društava. Kulturni identitet jednog društva formira se pod uticajem grupe koja se izbori za prevlast svojih značenja, a to je grupa sa najvećom ekonomskom i političkom moći. Kultura je u Evropi najčešće izjednačena sa nacijom homogenog identiteta, dok se prikriva da taj identitet čine vrednosti i običaji jedne rase, jedne vere, a često i rodno i klasno determinisani. Političari, njihovi akademski savetnici i donosioci odluka u različitim poljima, koriste pojam kulture kao političko oruđe kojim će ostvariti željene odnose moći. Ovaj raširen društveni fenomen Rajtova označava kao *politizaciju kulture*.

Aktivno konstruisanje kulturnih identiteta u kontekstu odnosa između različitih društava Rajtova prikazuje na primeru naroda Kajapo iz Amazonije. Ovaj narod je morao da se bori oko definisanja sopstvene kulture kako bi prevladao položaj zavisnosti i izbegao asimilaciju u dominantnu grupu. Pripadnici Kajapo naroda su shvatili da isto ono što neki vide kao razloge kojima opravdavaju podređivanje i iskorišćavanje, drugi vide kao razloge za uvažavanje njihove grupe. Nakon što su ih godinama posećivali, pratili i snimali različiti antropolozi, oni sami iniciraju snimanje novih dokumentarnih filmova i pronalaze različite načine da potenciraju svoje specifičnosti.

Ideja po kojoj je kultura ključna determinanta kolektivnog i individualnog identiteta poznata je pod nazivom *kulturni esencijalizam* (Baumann, 1999; Grillo, 2003). Antropolozi su ukazali da bavljenje kulturnim razlikama neizbežno vodi u kulturni esencijalizam (npr. Abu-Lughod, 1991; Grillo, 2003; Kuper, 2000). Esencijalizam je po Grilu moguće izbeći kada se kulturi pristupa kao dinamičkom, dijaloškom procesu, a ne kao „paketu“ karakteristika u vlasništvu određene grupe. Sveprisutnost esencijalističkog koncepta kulture u javnom prostoru, ali i akademskim disciplinama i neakademskim poljima, Grilo sagledava kao poseban društveni fenomen (takođe Baumann, 1999; Wikan, 1999; Wright, 1998) i pokušava da ustanovi njegove izvore. Ovaj autor primećuje snažnu vezu između kulturnog esencijalizma i nacionalizma, mada ne negira da je esencijalizam bio vidljiv i pre dugoročnih procesa nacionalizacije. Ipak, tokom ovih procesa podsticane su predstave nacionalnih identiteta kao jedinstvenih i homogenih, a najčešće su izjednačavani sa kulturnim identitetima. Kada je globalizacija počela da uzima maha, doživljena je kao pretnja postojećim identitetima, pa tako umesto da oslobađa od kulturnog esencijalizma, ona podstiče anksioznost u „zaštiti“ kulture i generiše „kulturni konzervacionizam“. Reč je o mišljenju, često prisutnom u multikulturalizmu, po kome „kulturna autentičnost mora da se čuva kao neka retka vrsta“ (Grillo, 2003, str. 160). I drugi autori, kao Morin (2002) ili Mesić (2006), ukazivali su na propratni efekat globalizacije koji je protivrečan i podjednako snažan kao njen dobro poznati efekat unifikacije, a to je razvoj i očuvanje distinktivnih kulturnih identiteta. Grilo na kraju zaključuje da je kultura manje značajna kao izvor objašnjenja, a više kao predmet proučavanja - nešto što treba objasniti.

Nestajanje pojma kulture i kulturnih razlika?

Pojedini autori, zbog ozbiljnih problema koji se vezuju uz pojam kulture, predviđali su njegovo nestajanje (Moore, 1974) i predlagali drugačije pristupe ili zamenu drugim konceptima. U čuvenom tekstu „Writing against culture“, Lila Abu-Lughod dovodi u pitanje fundamentalne premise antropologije, koje su sadržane u pojmu kulture i predlaže drugačije pristupe u antropološkom radu (Abu-Lughod, 1991). Centralna premisa na kojoj počiva antropologija jeste distinkcija Sebe i Drugog, tj. kategorizacija ljudi na one koji pripadaju

sopstvenoj grupi i na one koji pripadaju drugim grupama (slično Bart, 1969/1997). Kako ukazuje ova američka autorka palestinskog i jevrejskog porekla, reč je o disciplini koja je izgrađena na istorijski konstruisanoj podeli između Zapada i Nezapada i u kojoj Zapad sprovodi studije Nezapadnog sveta. To je slučaj i kada se eksplicitno daje glas Drugom i kada se uspostavlja dijalog između Sebe i Drugog. Epistemološke i druge poteškoće koje proizilaze iz pomenute distinkcije postaju jasnije kada na umu imamo one ljude kojima je razlikovanje Sebe i Drugog složenije, kao što su ljudi mešovitog nacionalnog ili kulturnog identiteta. U slučaju ovih ljudi je lakše uočiti da je samopoimanje uvek konstrukcija, a ne prirodno dato ili otkriveno. Ono što je posebno važno, naglašava Lila Abu-Lugod, jeste da konstrukcija Sebe naspram Drugog, odnosno sopstvene naspram drugih grupa, uvek podrazumeva nejednakost, određenu vrstu hijerarhije, drugim rečima, povezana je sa pitanjima moći. Kultura je, pri tom, ključno sredstvo koje omogućava ovu distinkciju (ili stvaranje Drugog), odnosno ključno sredstvo za uspostavljanje željenih odnosa moći. Manifestacija moći može da se prepozna i u delovanju antropologa koji sofisticiranije koriste pojam kulture od drugih i promovišu kulturni relativizam naspram evaluacije i prosuđivanja, ako nigde drugde, a ono u njihovom profesionalnom diskursu koji je, kao i svaki profesionalni diskurs, nadmoćniji od jezika svakodnevnog života. Kada se u profesionalnom diskursu kultura koristi da bi se razumele i objasnile razlike, time se, u stvari, razlike konstruišu, podstiču i održavaju. Autoritet antropološkog diskursa pruža efekat očiglednosti kulturnim razlikama i podelama koje one podrazumevaju. Po Lili Abu-Lugod značaj kulture je u tome što ispoljava veliki potencijal za konstruisanje razlika i što razlike uklanja iz domena urođenog i prirodnog – kultura se uči i može da se menja. Uprkos ovim antiesencijalističkim težnjama, autorka napominje, koncept kulture je zadržao tendenciju „zaleđivanja“ razlika.

Lila Abu-Lugod posebno ističe posledice generalizacije koja je utkana u društvene nauke, kao i u pojam kulture. Uobičajene posledice generalizacije u različitim kontekstima jesu podsticanje apstrakcije i reifikacije, a zanemarivanje centralne pozicije značenja za ljudsko iskustvo. Pri tom, zahvaljući autorima kao što je Fuko (Foucault, 1978, prema Abu-Lugod, 1991), postalo je očigledno da generalizacija nije neutralan opis. Generalizacija do

koje dolazi primenom pojma kulture ima za posledicu shvatanje kulture kao homogene, bezvremene i koherentne. Koherentnost pak, kako autorka ukazuje, podstiče sagledavanje kultura kao ograničenih entiteta.

Umesto oslanjanja na pojam kulture Lila Abu-Lugod predlaže nekoliko drugačijih pristupa. Analiza diskursa i praksi, koji su u svakom društvu višestruki, protivrečni, menjajući, kompetitivni, remeti doživljaj koherentnosti i jasnih granica. Drugu strategiju kojom se razotkriva da su granice kulture čin konstrukcije čini proučavanje veza i onoga što povezuje (npr. transnacionalnih kontakata između ljudi, proučavanje medija). Ipak, najvažnijom od svih, Lila Abu-Lughod smatra tzv. *etnografiju partikularnog*, odnosno terenska istraživanja koja rezultiraju narativnim opisima *određenih* ljudi u *određenom* vremenu i prostoru. To ne znači zanemarivanje ili ukidanje razlika koje su se definisale kao kulturne razlike, već priznavanje *svih* razlika koje postoje – klasne, rasne, razlike u seksualnoj orijentaciji, godinama, zdravlju, ličnom iskustvu i mnoge druge. To takođe ne znači zanemarivanje faktora izvan lokalne sredine. Takvo tumačenje etnografije partikularnog prenebreglo bi činjenicu da sve što dolazi „spolja“ nužno ulazi u procese lokalne adaptacije, koji mu daju konačno značenje (videti takođe Đorđević, 2009).

Po Kuperu, umesto oslanjanja na pojam kulture koji može da znači mnogo toga, treba preciznije da se govori o znanju, verovanjima, umetnosti, tehnologiji, tradiciji, ideologiji (Kuper, 2000). Brojni problemi vezani uz pojam kulture, po ovom autoru, ne mogu se rešiti prekrajanjem definicije ili pažljivom upotrebom pojma, kako se ponekad predlaže (npr. Brumann et al., 1999; Wikan, 1999). Problemi postaju naročito izraženi kada se kultura koristi kao izvor objašnjenja, umesto kao fenomen koji treba da se objasni. Pri tom, Kuper ne negira da neki oblik objašnjenja kulturom može da bude koristan, ali je to uvek samo delimično objašnjenje. Ovaj autor pokazuje kako i tzv. kritički multikulturalisti i američki antropolozi i svi drugi koji u prvi mah odbacuju kulturni determinizam, upadaju u zamku esencijalizma kada diskurs o kulturi zasnivaju na konceptima razlika i identiteta. Kult razlika, naročito istaknut u multikulturalizmu, kako Kuper ukazuje, prenebregava dve činjenice. Najpre, svaka kultura je multikulturalna jer se razvija u interakciji sa drugim kulturama, u kojoj dolazi do „pozajmljivanja“, asimilacije, međusobnog mešanja. Drugi

Kuperov prigovor kultu razlika zasnovan je na iskustvu ljudi koji žive i rade u stranim zemljama. Uprkos „silama“ kulturnog determinizma i navodno neizbežnom doživljaju drugačijosti, reklo bi se da imigranti, izbegla lica, trgovci i drugi, veoma dobro funkcionišu izvan svoje zemlje/kulture. Nasuprot uobičajenom mišljenju da prelasci iz jednog kulturnog konteksta u drugi pojačavaju doživljaj razlika, ispostavlja se da su (uspešni) imigranti, kao i (dobri) antropolozi, zatečeni sličnostima, analogijama, onim što je zajedničko. Rodžer Kizing, koji je posvetio veliki deo života proučavanju jednog naroda na Solomonskim ostrvima, u svom poslednjem pisanom dokumentu došao je upravo do takvog zaključka (Keesing, 1994, prema Kuper, 2000). Nakon višenedelnog razgovora sa jednim mladim čovekom, koji praktikuje religiju predaka i kome su magija, rituali i razgovori sa mrtvima deo svakodnevnice (čiji je život, dakle, naizgled radikalno drugačiji), Kizing zaključuje da se iz pragmatične perspektive njihovi životi međusobno ne razlikuju. Način na koji ovaj mladi čovek pronalazi svoje mesto u svetu (pored navedenog, vozi se autobusima i proverava vreme kada stigne u grad), po Kizingu nije suštinski drugačiji od onoga što on lično čini, niti su kulturno konstruisani doživljaji individuacije, ličnosti, uzročnosti (ili bilo čega drugog) upadljivo drukčiji.

Pored kulta razlika i insistiranje na očuvanju kulturnog identiteta doprinosi generisanju i održavanju razlika (Kuper, 2000; takođe Abu-Lughod, 1991). Kuper ističe da to biva očigledno iz argumenata onih koji, primera radi, zastupaju stav da belac ne može da bude odgovarajući rukovodilac afričko-američkog studijskog programa. To znači da se kulturna autentičnost potvrđuje poreklom, odnosno biološkim odlikama. Kultura je neretko „politički korektan eufemizam za rasu“ (Kuper, 2000, str. 240; videti takođe Wikan, 1999). I drugi autori ukazuju na pojavu „kulturnog rasizma“ izraženu jezikom esencijalizovanih razlika (Abu-Lughod, 1991; Grillo, 2003), kao i na ulogu samih antropologa u ovoj pojavi (Abu-Lughod, 1991; Wikan, 1999) (a može se govoriti i o sličnoj ulozi drugih stručnjaka koji se na ovaj način bave kulturom).

Pokušaj odbrane starog značenja kulture

Pored bespoštedne kritike kojoj je pojam kulture bio izložen, bilo je pokušaja odbrane njegove vrednosti, pa i starog modela kulture. U februaru 1999. godine objavljeno je specijalno izdanje časopisa *Current Anthropology* pod nazivom *Culture. A second chance?* (Kultura. Druga šansa?) Među radovima u kojima se na različite načine podržava koncept kulture, izdvaja se Brumanov članak. Ovaj članak sadrži komentare drugih antropologa, uglavnom njegovih oponentata, kao i Brumanov odgovor na komentare (videti Brumann et al., 1999). U odbrani pojma kulture Bruman ističe da se upućene kritike ne odnose na njegova inherentna svojstva, već na pojedine načine njegove upotrebe. Ovaj autor smatra da su izvori skepticizma prema pojmu kulture u dekonstruktivizmu i poststrukturalizmu, odnosno pojavi postmoderne. Nasuprot uobičajenom ograđivanju od starih određenja kulture, Bruman zaključuje da između definicija kulture iz udžbenika antropologije u poslednje tri decenije 20. veka i njenih starijih definicija, nema značajnih razlika, izuzev ranije upotrebe zastarelih termina, kao što su rasa ili civilizacija. Ni u starim ni u novim definicijama nije negirana, niti je eksplicitno iskazana zatvorenost granica kulture, univerzalnost odlika pripadnika kulture, ili otpornost na promenu.

Brumanov ključni stav je da obrasci razmišljanja, osećanja i delovanja, mada nikada ravnomerno raspoređeni među pripadnicima kulture, nisu ni slučajno raspodeljeni u ljudskoj populaciji. Zadržavanje koncepta kulture, uključujući stari model, smatra korisnim za označavanje zajedničkih ideja, emocionalnih odlika i praksi, koje nastaju kada se ljudi duže vremena nalaze u međusobnoj interakciji. Kako Bruman navodi, pojam kulture pojednostavljuje realnost kao i svaki drugi naučni pojam, ali može da se koristi uz određene uslove: naglašavanje da se kultura nikada prosto ne reprodukuje, isticanje ograničenja pojma u ravni individualnog i univerzalnog, razlikovanje u odnosu na etničke grupe ili nacije i u odnosu na pojam identiteta.

Među autorima koji su komentarisali Brumanov rad bila je i Lila Abu-Lugod, kao i drugi antropolozi koji su zadržali skepticizam prema korisnosti pojma kulture, a sa druge strane, ostali oprezni prema različitim mogućnostima njegove zloupotrebe. Bruman ipak

zadovoljno zaključuje jedno – uprkos razlikama, niko ne negira postojanje naučenih rutina u mišljenju i ponašanju karakterističnih za jednu društvenu zajednicu. Za Brumana to predstavlja podršku zadržavanju pojma kulture u nauci.

Bauman staro i novo shvatanje kulture označava kao *esencijalističko* i *procesualno* i dokazuje legitimnost i nužnost postojanja oba shvatanja (Baumann, 1999). Esencijalistička je statična, definisana slika kulture, koja određuje identitet onih koji joj pripadaju, dok se procesualnim shvatanjem naglašava dijalektička priroda kulture, njeno konstruisanje u interakciji sa drugima (slično Grillo, 2003). Dodatno, u procesualnoj koncepciji kulture uvažena je *višestrukost* kulturnog identiteta, koja postoji usled toga što svaka osoba istovremeno pripada različitim grupama u pogledu pola, seksualne orijentacije, društvene klase, vere, godina starosti itd. Bauman pokazuje da oba shvatanja dobijaju na značaju u određenim kontekstima, da svako ima svoju „svrhu“. Pomenuta je uloga esencijalističke koncepcije u zaštiti od asimilacije jednog naroda u Amazoniji, kao i njena upotreba od strane donosioca odluka u različitim poljima. Na esencijalističko shvatanje kulture često se oslanjaju političari, većina medija, ali i roditelji kada žele da podare deci doživljaj pripadanja i identiteta povezan sa određenom kulturom. Sa druge strane, procesualni diskurs kulture je važan svima onima koji pokušavaju da se oslobode stereotipa, koje podstiče kulturni esencijalizam. Po Baumanu ova dva vidjenja nisu suprotstavljena. Kulturni esencijalizam u pomenutim kontekstima (vaspitanje dece, borba za očuvanje autonomije zajednice, definisanje stava države prema važnim pitanjima) istovremeno podrazumeva verovanje da se kultura može aktivno konstruisati, tj. procesualno viđenje kulture. Drugim rečima, u delovanju onih koji zastupaju esencijalističku sliku kulture prepoznajemo procesualni čin – kreiranje i oblikovanje poimanja kulture (svoje ili drugih kultura) kod primaoca poruka. Baumanov krajnji zaključak je da kultura ne predstavlja „paket“ karakteristika u vlasništvu nacije, etničke ili religijske grupe, ali da se o njoj ne može govoriti ni kao o „trenutkom podstakutoj improvizaciji bez korena i pravila“ (Baumann, 1999, str. 95). Kultura je istovremeno i stabilnost i promenljivost, „dualna diskurzivna konstrukcija“ (ibid.).

Nova značenja kulture u psihologiji?

Značenje kulture u kros-kulturnoj psihologiji, kao što je ranije prikazano, odgovara starom ili klasičnom modelu kulture. Štaviše, procenjuje se da većina antropoloških saznanja na kojima se temelje teorijska razmatranja i istraživanja kulture u psihologiji, datira iz perioda od 1925. do 1975. godine (LeVine, 2007). U proučavanju veze između kulture i individualnog psihološkog plana, pored kros-kulturne, dominantnu ulogu imala je kulturalna psihologija. One su, pak, međusobno veoma različite. Različito shvataju kulturu, odnos pojedinca i kulture i imaju različite istraživačke pristupe (Valsiner, 2007).

Važnu struju u okviru kulturalne psihologije čine naslednici kulturno-istorijske škole psiholoških pojava Vigotskog, Leontjeva i Lurije. U okviru ove struje, ali i šire u kulturalnoj psihologiji, kultura ne predstavlja samo ljudsku kreaciju, ona istovremeno oblikuje ljudski um (Bruner, 2000), kultura i psiha grade jedna drugu (Schweder, 2007). Kultura je medijum ljudskog iskustva, kako intrapsihičkih, tako i interpersonalnih aktivnosti (Cole, 1996; Valsiner, 2007). Praktična aktivnost i psihološke funkcije, koje izrastaju iz praktične aktivnosti, posredovane su kulturnim artefaktima (Cole, 1990). Kulturne artefakte treba shvatiti veoma široko, od igle, sekire, flaše, olovke, telekomunikacione mreže do recepata, tradicionalnih uverenja, normi, ustava (Cole, 1996). Kultura, dakle, nije izvan osobe kao u kros-kulturnoj psihologiji.

Koji je stav kulturalne psihologije prema kulturnim razlikama? Najpre treba reći da kulturalnim psiholozima poređenja pripadnika različitih kultura nisu primarni cilj (Greenfield, 1997). Ukoliko je njihovo interesovanje ipak usmereno ka kulturnim varijacijama, one se tiču prevashodno kognitivne sfere. U kulturalnoj psihologiji kulture nisu izjednačene sa nacijama, niti je to apriori učinjeno sa drugim društvenim grupama (što se može dogoditi u kros-kulturnoj psihologiji). Različite kulture su definisane različitim sistemima kulturnih oruđa i kulturnih praksi, pri čemu je relativno specifikovano o kojim oruđima i praksama je reč, na primer, prisustvu/odsustvu formalnog obrazovanja (uticaj školovanja na psihološke funkcije veoma često je istraživano u kulturalnoj psihologiji). Izvori kulturnih razlika se vezuju za razlike u repertoaru kulturnih oruđa i obrazaca

kulturnih praksi (Cole, 1990, 1996). Studije kulturalnih psihologa precizno ukazuju na načine na koje kulturna oruđa i kulturne prakse oblikuju kognitivne i druge aktivnosti ljudi, kreirajući njihove različite modalitete (videti npr. Cole, 1996; Rogoff, 1996). Za ove studije se zbog toga može reći da kulturne razlike dokumentuju u skladu sa najvišim standardima kros-kulturnih istraživanja (Matsumoto & Yoo, 2006). Kulturne razlike, pri tom, nisu izražene kvantitativno (jer to i nije njihova suština), kao što se to čini u kros-kulturnoj psihologiji (i tako, u najmanju ruku, trivijalizovane).

Deluje da kulturalna psihologija (barem opisana struja unutar nje) izbegava više problema koji se vezuju za shvatanja kulture i kulturnih razlika u kros-kulturnoj psihologiji (i uopšte za stari model kulture). Ipak, značenje kulture u ovoj grani psihologije ne odražava nova značenja kulture definisana u savremenoj antropologiji. Pitanja moći, političke dimenzije kulture i slična, nisu polje njenog interesovanja. Kulturalna psihologija i antropologija ipak su više povezane nego suprotstavljene. Kao u antropologiji, tako se i u kulturalnoj psihologiji koristi kvalitativna metodologija, prevashodno etnografsko istraživanje u otkrivanju i razumevanju važnih kulturnih praksi (Cole, 1996; Rogoff, 1996; Triandis, 2000, 2007), ali i analiza narativa (Bruner, 2000) i analiza diskursa (Miller, 1997; Slunecko & Hengl, 2007). Ova istraživanja kulturalnim psiholozima omogućavaju otkrivanje i razumevanje lokalnih značenja u njihovoj složenosti, promenljivosti i međusobnoj protivrečnosti. To, pak, doprinosi da u proučavanju veze kulturnog i psihološkog plana ne upadaju u zamke homogenosti, koherentnosti, bezvremenosti.

Interkulturalna interakcija

Interesovanje za proces i efekte interakcije različitih kultura započinje nekoliko decenija kasnije u odnosu na istraživanja kulturnih razlika. Podstaknuto je brigom za posledice dominacije evropskih zemalja nad kolonijalizovanim narodima (Hallowell, 1945, prema Berry, 2003), ali ubrzo postaje odgovor na intenziviranje interkulturalnih interakcija u različitim sferama života. Obrazovanje i rad u inostranstvu, turistička putovanja, samo su

neki od primera. Kontakti između osoba koje pripadaju različitim kulturama nisu pojava modernog doba, ali su tokom 20. veka potpomognuti razvojem saobraćaja, informaciono-komunikacionih tehnologija, industrijskim i ekonomskim napretkom država. Ne treba zaboraviti ni uvek prisutne prisilne migracije ljudi. Stanovništvo većine država ima sve izraženiji multikulturni karakter ili je, pak, ta činjenica u većoj meri osveščena. Interkulturalna interakcija se proučava u ravni intergrupnih i ravni interpersonalnih odnosa, a predstavlja predmet interesovanja više naučnih disciplina i neakademske polja. Pre opisa razvoja interesovanja za interkulturalnu interakciju, posvetiću se odnosu između termina interkulturalno, kros-kulturalno i multikulturalno.

Da li su interkulturalno, kros-kulturalno i multikulturalno isto?

Određnice interkulturalno i kros-kulturalno neretko se naizmenično koriste, naročito kada se govori o interakciji ili treningu (npr. Bennett, Bennett, & Landis, 2004; Cushner & Brislin, 1996). Uprkos ovoj tendenciji, pojedini autori insistiraju na njihovom razlikovanju. Po njima su kros-kulturalna istraživanja usmerena na poređenje ponašanja ljudi iz različitih kultura, na utvrđivanje sličnosti i razlika među kulturama, dok se interkulturalna istraživanja bave proučavanjem ponašanja ljudi kada se nalaze u interakciji sa osobama iz drugih kultura (Landis & Wasilewski, 1999; Gudykunst, 2000, prema Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). Oni se slažu da je razumevanje kros-kulturalnih razlika preduslov za razumevanje interkulturalne interakcije, ali ukazuju na činjenicu da saznanja proistekla iz komparacije kultura nisu dovoljna za razumevanje onoga što se dešava u njihovom međuprostoru. Uz to, nisu sve kulturalne varijacije podjednako relevantne u interkulturalnoj interakciji (Berry, 2004).

Ovakva distinkcija kros-kulturalnog i interkulturalnog može da deluje korisno, ali ipak nije opravdana, ili bar ne sasvim. Kros-kulturalna psihologija je najpre sa studijama akulturacije, a potom i sa drugim temama, uključila u svoj predmet proučavanja interkulturalnu interakciju. Knjige iz kros-kulturalne psihologije obuhvataju iste teme koje se

pronalaze u literaturi sa atributom interkulturno u nazivu, kao što su menadžment u multinacionalnim kompanijama, pregovaranje u međunarodnom poslovanju, psihološko savetovanje osoba iz drugih kultura, treninzi pripreme za kontakte sa osobama iz drugih kultura (videti npr. Berry, Poortinga, Segall, & Dasen, 2002; Berry, Segall, & Kagitçibasi, 1997; Shiraev & Levy, 2010). Ove teme se uobičajeno predstavljaju kao deo *primenjene* kros-kulturne psihologije (Berry et al., 2002; Cushner & Brislin, 1996; Jackson, 2006; Shiraev & Levy, 2010). Sa druge strane, literatura koja u nazivu ima interkulturno, uobičajeno uključuje razmatranja kulturnih razlika (videti npr. Berry, 2004; Cushner & Brislin, 1996). Neretko isti autori objavljuju radove u obe oblasti (Landis & Wasilewski, 1999).

Interkulture i kros-kulturne studije ipak se razlikuju po značaju koji pridaju temama interakcije, odnosno poređenja kultura. Kros-kulturna psihologija se i u savremenim izdanjima definiše kao komparativna disciplina (videti Shiraev & Levy, 2010), dok i sam termin interkulturno upućuje na interakciju. Njihova naizmenična upotreba ipak se ne može oceniti pogrešnom.

Postoji još jedna, po nekima terminološka zabuna, a po drugima pojmovna distinkcija, koju je važno razmotriti. Da li interkulturno i multukulturno imaju isto značenje ili, postoji li razlika između interkulturalizma i multikulturalizma? Dok termin interkulturno direktno upućuje na interakciju, komunikaciju, kontakte, to nije slučaj sa terminom multukulturno. U skladu sa tim, multikulturalizam se veoma često koristi kao demografska odlika, da označi multietničnost u društvu (Van de Vijver, Breugelmans, & Schalk-Soekar, 2008) ili da ukaže na kulturni pluralitet u učionici, organizaciji, poslovnom timu i sl. Drugo određenje multikulturalizma koriste kreatori politike u različitim sferama (npr. obrazovanju) za programe koji obično podrazumevaju podsticanje učešća imigranata u glavnom društvenom toku, poboljšanje njihove društvene i ekonomske pozicije, uspostavljanje jednakih prava, prevenciju i sprečavanje diskriminacije (Van de Vijver et al., 2008). Isti autori ukazuju i na treće određenje multikulturalizma, kao psihološkog koncepta, stava ili ideologije prihvatanja i podržavanja kulturne heterogenosti. Među navedenim, jedino se drugo određenje može neposredno ticati interkulture interakcije. U skladu sa tim,

u literaturi koja se bavi nekim od pitanja multikulturalizma naglasak ne mora da bude na interakciji (videti i određenje multikulturalizma u Jackson, 2006, str. 324). Ipak, istovremeno se nailazi na termine multikulturalno savetovanje (savetovanje osoba iz drugih kultura) (videti Jackson, 2006), multikulturalna komunikacija (videti Tanno, 2008), kao i na određenja multikulturalizma u kojima se ističe da ovaj pojam obuhvata interakciju, a ne samo koegzistenciju različitih kultura (videti Berry, 2004; Scherr, 2007).

Mesić (2006) razlikovanje multikulturalizma i interkulturalizma pripisuje najpre pojednostavljenom shvatanju multikulturalizma u kome je on sveden na priznavanje kulturnog ili etničkog pluralizma i priznavanje prava različitih društvenih grupa (u prvom redu imigranata) na zadržavanje i očuvanje kulturnih specifičnosti. Poreklo ovakvog neopravdanog razlikovanja vidi i u konotativnom značenju termina multikulturalno i interkulturalno – multikulturalizam odlikuje donekle mehanicističko značenje, dok interkulturalizam upućuje na dinamički, dijaloški međuodnos. Izbor termina smatra prevashodno pitanjem konvencije, manje ili veće prihvaćenosti u određenoj naučnoj zajednici. To je ono što se i primećuje u stručnoj literaturi – postoji literatura u kojoj se najčešće koristi jedan termin i literatura u kojoj se najčešće koristi drugi termin. Ponekad “suprotstavljeni” termin ne bude nijednom spomenut, čak ni kada je reč o knjizi (videti npr. Baumann, 1999; Ting-Toomey, 1999). Na kraju, reagujući na izvesno favorizovanje interkulturalizma u opisanoj distinkciji, Mesić (2006) primećuje da su radovi koji se pozivaju na multikulturalizam brojniji i da su u većoj meri teorijski elaborirani.

Pojednostavljeno shvatanje multikulturalizma jeste neopravdano (barem u pogledu većine radova u ovoj oblasti), a samim tim i distinkcija koja se uspostavlja u odnosu na interkulturalizam. Ipak, primetno je da postoje dva relativno razdvojena korpusa literature, ne samo terminološki, već i u pogledu prevage određenih tema (slično dilemi kros-kulturalno ili interkulturalno) i prisustva teorija, odnosno empirijskih istraživanja – teorije su istaknutije u literaturi o multikulturalizmu, a empirijska istraživanja su brojnija u literaturi sa terminom interkulturalno u nazivu.

Razvoj interesovanja za interkulturalnu interakciju

Studije akulturacije predstavljaju prvobitni naučni okvir proučavanja *interkulturalne interakcije*, najpre u antropologiji, a zatim u drugim disciplinama. Rana viđenja akulturacije kao promena koje nastaju kada su grupe ljudi sa različitim kulturama u kontinuitetu u neposrednom kontaktu, pojavljuju se 30-ih godina prošlog veka (npr. Redfield, Linton, & Herskovits, 1936, prema Berry, 2003), ali se razvoj proučavanja interkulturalnih interakcija beleži uglavnom nakon drugog svetskog rata i to u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) (Landis & Wasilewski, 1999; Moon, 2008; Pusch, 2004). Proučavanje interkulturalnih interakcija započeto je u SAD-u, jer je učešće ove zemlje u međunarodnom poslovanju postalo uobičajeno s obzirom na to da je njena ekonomija bila očuvana, barem u odnosu na brojne druge zemlje direktno izložene ratnim dejstvima (Pusch, 2004). Tako su i prve postdiplomske studije internacionalnog menadžmenta osnovane u SAD-u 1946. godine (ibid.). Drugi ukazuju na značaj borbe Jevreja i Afriko-Amerikanaca u SAD-u za prava koja je imalo većinsko stanovništvo (Landis & Wasilewski, 1999).

U prvo vreme programi pripreme za život u drugoj kulturi nosili su naziv „programi kros-kulturalne ili interkulturalne orijentacije“, a imali su za cilj usmeravanje na razlike među kulturama (Bhawuk & Brislin, 2000). Spoznaja da orijentacija nije dovoljna, već da je, na primer, ljude potrebno upoznati sa odgovarajućim ponašanjima i pružiti im priliku da ih vežbaju, krajem 80-ih godina dovela je do sve šire upotrebe termina kros-kulturalni ili *interkulturalni trening* (engl. *intercultural training*) (ibid.). Njegove najvažnije odlike su usmerenost na ostvarivanje specifičnih ciljeva i kratkoročnost, što ga i razlikuje od multikulturalnog, odnosno *interkulturalnog obrazovanja* (Brislin & Horvath, 1997). Kako Brislin i Horvat ukazuju, ciljevi interkulturalnog treninga su najčešće dogovoreni između interkulturalnih trenera i naručioca (npr. rukovodioca u biznisu, zdravstvenim i savetodavnim centrima). Sa druge strane, interkulturalno obrazovanje je dugoročna intervencija zasnovana na principima i strategijama koje (najčešće decu i mlade) generalno pripremaju za život u multikulturalnom društvu, ispunjen interkulturalnim interakcijama (a ne za snalaženje i funkcionisanje u specifičnom kontekstu sa specifičnim ciljevima) (ibid.).

Margaret Puš (Pusch, 2004) upoznaje čitaoca sa nizom značajnih događaja u razvoju proučavanja interkulture interakcije. Na regionalnoj konferenciji internacionalnog obrazovanja u SAD-u, 1951. godine, prvi put je izložen rad koji se bavio temom kulturnog šoka. Ovaj fenomen je najpre primećen kod studenata na razmeni, a potom i kod Amerikanaca koji su radili u Brazilu (takođe Bhawuk & Brislin, 2000). Kriva koja pokazuje tok prilagođavanja na novu kulturu definisana je 1955. godine. Prvi interkulturalni trening u okviru multinacionalnih kompanija sproveden je 1954. godine za osoblje američke naftne kompanije u Indoneziji. U SAD-u se tokom 60-ih intenzivira razvoj interkulturalnog treninga i započinju ispitivanja odnosa između stranih studenata i njihovih domaćina na više univerziteta. U istom periodu interkulturalna komunikacija počinje da privlači pažnju naučnika u Japanu. U Evropi se razvoj proučavanja interkulture interakcije vezuje prevashodno za Hofstedeov rad, počev od 1980. godine. Osamdesete su i vreme kada se u kompanijama širom sveta intenzivira primena interkulturalnih treninga.

U novijim radovima neretko se govori o posebnom polju koje se bavi kontaktima različitih kultura. Polje *interkulturalnih odnosa* (engl. *intercultural relations*) određuje se kao multidisciplinarna oblast čija je tema interesovanja interakcija između ljudi iz različitih kultura (Bennet et al., 2004; Berry, 2004; Hart, 1999; Landis & Wasilewski, 1999). Termin interkulturalni odnosi ima dovoljno široko značenje da može da obuhvati studije iz različitih disciplina koje se bave ovom temom (Hart, 1999). Među disciplinama kojima je ova tema značajna su antropologija, psihologija, sociologija, političke nauke, lingvistika, komunikologija, menadžment (Berry, 2004; Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). S obzirom na to da se interkulture interakcije odvijaju u raznolikim sferama života, one su predmet interesovanja i različitih neakademskih polja, među kojima su obrazovanje, zdravstvo, prava, turizam, rad sa imigrantima, rad sa izbeglim licima (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007; Ward, Bochner, & Furnham, 2001). Treba pomenuti i multidisciplinarnu oblast rešavanja konflikata, koja je najbliža socijalnoj psihologiji i pravima, u kojoj je takođe prepoznat značaj razumevanja i uvažavanja kulture (npr. Deutsch & Goldman, 2006). Konfliktima u interkulturalnoj interakciji neretko se bave autori iz polja interkulture komunikacije (npr. Ting-Toomey, 2003; Van Meurs & Spencer-Oatey, 2007).

Pogrešno bi bilo zaključiti da interkulturalni odnosi predstavljaju celovito, koherentno polje – različite discipline postavljaju različita pitanja, tragaju za različitim vrstama podataka i koriste različite metode (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). Postoje, ipak, integrativne tačke za studije interkulturalnih odnosa, među kojima ću izdvojiti dve. *Society for Intercultural Education, Training and Research* (Društvo za interkulturalno obrazovanje, trening i istraživanje) odigralo je veoma važnu ulogu u razvoju profesionalnog identiteta interkulturalista i njihovom povezivanju (Pusch, 2004). Svoju prvu konferenciju je održalo 1974. godine u američkoj državi Merilend (ibid.). Drugu integrativnu tačku za polje interkulturalnih odnosa predstavlja časopis *International Journal of Intercultural Relations* (*Internacionalni časopis za interkulturalne odnose*), pokrenut 1977. godine. Na osnovu analize referenci u radovima ovog časopisa, iz perioda od 1983. do 1996. godine, Hart (1999) je ustanovio da su u polju interkulturalnih odnosa najuticajnije psihologija, zatim komunikologija, sociologija i na kraju antropologija. Multidisciplinarnost polja se ogleda i u tome ko su najčešće citirani autori. Najveći broj ovih autora su psiholozi po profesiji, ali su vrlo prisutni i autori iz oblasti komunikologije (Hart, 1999). Najcitiraniji autor je iz oblasti komunikologije (William B. Gudykunst), a sledeća dva autora po frekventnosti citiranja su psiholozi, Triandis i Brislin (ibid.).

U psihologiji je proučavanje interkulturalne interakcije zaživelo 70-ih godina prošlog veka sa fenomenom akulturacije u kros-kulturalnoj psihologiji (Berry, 2003). To je i vreme porasta interesovanja za individualne psihološke karakteristike koje povećavaju verovatnoću da će osoba ostvariti uspešnu interakciju sa pripadnicima druge kulture (Deardorff, 2006). Psiholozi su se u međuvremenu uključili u proučavanja raznorodnih interkulturalnih interakcija, od kojih Vordova i saradnici izdvajaju interkulturalne kontakte u međunarodnom poslovanju, tokom razmene studenata, u turizmu, kao i rad sa imigrantima i izbeglim licima (Ward et al., 2001). Kao što je poznato, psiholozi se bave i rešavanjem konflikata u interkulturalnoj interakciji, a pomenula bih i prepoznavanje značaja kulture u oblasti psihološkog savetovanja i terapije (npr. Berry et al., 2002; Goh, Koch, & Sanger, 2008). Na dugoj listi tema, konteksta i oblasti u koje su uključeni psiholozi kada je reč o

interkulturalnim kontaktima, naročito važnu ulogu imaju u multikulturalnom ili interkulturalnom obrazovanju, kao i interkulturalnim treninzima.

Značenje kulture u polju interkulturalnih odnosa

Studije interkulturalnih odnosa većim delom su zasnovane na klasičnim ili starim značenjima pojma kulture, što važi i za udeo psihologije. U literaturi koja se bavi interkulturalnim treninzima ili ne postoji razmatranje značenja kulture (npr. Landis, Bennett, & Bennet, 2004), ili se kultura tumači iz klasične perspektive. Isto važi za literaturu koja se bavi individualnim psihološkim karakteristikama koje doprinose ostvarivanju uspešne interkulturalne interakcije.

Savremena antropološka shvatanja kulture ipak su prodrli u polje interkulturalne komunikacije. Munova ukazuje na dotadašnju praksu zanemarivanja ideje kulture kod stručnjaka iz oblasti interkulturalne komunikacije i njeno svođenje na operacionalizovanu nezavisnu varijablu (Moon, 2008). Ona kritikuje uobičajeno izjednačavanje kulture sa nacionalnošću i zanemarivanje roda, društvene klase i drugih važnih odlika, što ima za posledicu da se grupe različitih ljudi tretiraju kao homogene i kultura predstavlja kao nešto što je zajedničko svima. Kako Munova primećuje, krajnji ishod toga je da se interkulturalna komunikacija proučava unutar dijade, u kojoj dva bića bez istorije i tela, komuniciraju kao predstavnici svojih kultura. Ova autorka ističe još nešto što je važno – moramo se zapitati čiji interesi se zadovoljavaju izjednačavanjem kulture sa nacionalnošću. Kada se o kulturi govori kao o nečemu što je zajedničko, moraju se postaviti pitanja kome je zaista zajedničko, na koje načine, pod kojim uslovima. Tako je ukazano da principi neverbalne komunikacije sadržani u dimenzijama kulture koje je razvio Edvard Hol, ne mogu da se primene na sve pripadnike jedne kulture (onako kako se kultura uobičajeno određuje) – prostorna distanca i dodiri zavise ne samo od kulture kojoj pripadaju učesnici komunikacije, već i od njihovog pola (Shuter, 1977, prema Moon, 2008). Po Munovoj, kritička ili feministička perspektiva pomogla bi u razvoju sofisticiranijih i politički

informisanih analiza kulturnog identiteta, a čiji bi cilj bio otkrivanje kako su kulturni identiteti konstruisani i kako utiču na komunikaciju. Autorka kritikuje produkciju „receptata“ za interakciju u interkulturalnim treninzima.

Urednice knjige *Handbook of Intercultural Communication (Priručnik o interkulturalnoj komunikaciji)* takođe pozivaju na razmatranje određenja kulture kao jednog od fundamentalnih pitanja (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). Bez odgovora na to pitanje, autorke ukazuju, ne možemo da znamo ni šta razlikuje intrakulturalnu od interkulturalne komunikacije. O njima se govori kao o različitim fenomenima, ali je prećutano da se jasne granice između njih, bar za sada, ne mogu povući. U svakoj komunikaciji se susreću različite perspektive, svaka osoba obrađuje informacije u okviru svog „horizonta“ (Schütz, 1972, prema Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). Iste autorke podsećaju i da interkulturalna komunikacija može da bude efikasnija i uspešnija od intrakulturalne, kao i da izvor nerazumevanja u interkulturalnom kontaktu ne mora da bude kulturna različitost. One takođe ukazuju na tendenciju prikazivanja društvenih sukoba kao sukoba među kulturama, pri čemu se, u stvari, kultura koristi kako bi se maskirale političke ili ekonomske nejednakosti u društvu. Polazni stav autorki jeste činjenica da ljudi istovremeno pripadaju različitim društvenim grupama i da su podložni uticaju ponašanja, verovanja i vrednosti u tim grupama. Međutim, nije reč o nekoj vrsti pojednostavljenog kulturnog determinizma. Čovek (svesno i nesvesno) izgrađuje složen i višestruki identitet i to u dinamičnom procesu interakcije sa drugim ljudima. Studije interkulturalne komunikacije, po ovim autorkama, trebalo bi da se usredsrede na ove procese.

Drugi povezuju shvatanja kulture i komunikacije sa različitim naučnim paradigmatama koje leže u njihovoj osnovi (Martin & Nakayama, 2008), slično Brumanu u odbrani pojma kulture (Brumann et al., 1999). Oni ukazuju da različiti pristupi kulturi i komunikaciji odražavaju epistemološke i ontološke razlike. Oslanjajući se na postojeću klasifikaciju socioloških istraživanja (Burrell & Morgan, 1988, prema Martin & Nakayama, 2008), Martin i Nakajama su identifikovali četiri paradigme u istraživanjima interkulturalne komunikacije, pri čemu svaku odlikuje specifično shvatanje kulture. Funkcionalistička paradigma je utemeljena u radovima Ogista Konta, Herberta Spensera i Emila Dirkema

(sreće se i pod nazivom pozitivistička ili empirijsko-analička), a odlikuje je viđenje kulture kao varijable, definisane apriori na osnovu pripadanja nekoj društvenoj grupi, najčešće naciji. U okviru ove paradigme, kultura determiniše komunikaciju, a najvažniji cilj je predviđanje ponašanja. Istraživanja interkulture komunikacije u ovoj paradigmi uglavnom polaze od istraživanja u psihologiji i sociologiji. Interpretativna paradigma ima svoje filozofsko utemeljenje u nemačkom idealizmu, hermeneutici, fenomenologiji i simboličkom interakcionizmu. U ovoj paradigmi, kultura se shvata kao socijalna konstrukcija u neprestanom formiranju. U recipročnom odnosu je sa komunikacijom, u kojem jedna drugu grade. Istraživanja interkulture komunikacije uglavnom polaze od istraživanja u antropologiji i sociolingvistici, dok je njihov osnovni cilj razumevanje, a ne predikcija ponašanja. Reprezentativan primer ovih istraživanja čini opisivanje različitih obrazaca komunikacije u jednoj jezičkoj zajednici. U kritičko-humanističkoj paradigmi, jednim delom zasnovanoj na kritičkoj teoriji, odnosno radu Frankfurtske škole, kultura je poprište borbe ili nadmetanja različitih značenja. Istraživanja interkulture komunikacije najbliža su istraživanjima na koja se nailazi u okviru studija kulture.⁴ Usmerena su na opise konkurentnih i kontradiktornih diskursa, ili se tiču popularne kulture, ukazujući kako su medijske i druge poruke prezentovane i interpretirane na nesaglasne načine. I na kraju, kritičko-strukturalistička paradigma, u najvećoj meri utemeljena u radovima zapadnih marksista, naglašava društvenu strukturu i materijalne uslove kao determinante interkulturnog kontakta i komunikacije. Ni istraživači interkulture komunikacije u ovoj paradigmi nisu usmereni na proučavanje neposredne interkulture interakcije. Oni takođe sprovode studije popularne kulture, ali i ispitivanja uticaja ekonomske moći na izbor kulturnih produkata koji će biti plasirani u društvu.

⁴ Studije kulture predstavljaju naučnu disciplinu koja je razvijena 50-ih godina u Velikoj Britaniji. Ova naučna disciplina u prvi plan iznosi ulogu moći i dominacije u kulturi i postavlja pitanja kako su „napravljena“ kulturna pravila, za koga i od koga (Đorđević, 2009).

Rezime i zaključak

Do kojih saznanja je doveo razvoj naučne misli kada je reč o složenom pojmu kulture, a samim tim i o kulturnim razlikama i interkulturnoj interakciji? U nastavku ću pokušati da sažmem najvažnije uvide za istraživače koji se bave ovim temama.

Po Grilu, većina antropologa već od 60-tih godina 20. veka zastupa dinamičku, anti-esencijalističku koncepciju kulture (Grillo, 2003). Tako je Bart (1969/1997) dokazivao da se kulturni identitet, kao i svaki drugi identitet, izgrađuje i menja u interakciji sa drugima – drugim grupama. Odlike kultura nisu skup distinktivnih obeležja grupe, niti su kulturne razlike objektivne razlike. Reč je o odlikama koje akteri (društvene grupe u interakciji) u datom kontekstu smatraju značajnim. Dinamično shvatanje kulturnog identiteta, kao definišuća odrednica novih značenja kulture, na nešto drugačiji način je iskazano u radu Rajtove (Wright, 1998). Kultura predstavlja aktivan proces stvaranja značenja i borbe oko njihove prevlasti unutar jednog društva, ili između različitih društava. Kulturni identitet jednog društva formira se pod uticajem grupe koja se izbori za prevlast svojih značenja, a to je grupa sa najvećom ekonomskom i političkom moći. Proučavanja kulture ne mogu se svesti na deskripciju navodno distinktivnih kulturnih odlika, kultura se ne može tretirati kao statičan i homogen entitet, inače se moramo zapitati čiji interesi se time zadovoljavaju (Moon, 2008). Istraživanja kulture postaju studije procesa, dijalektike, „borbe“ oko značenja koja će prevladati.

Ova „razotkrivanja“ pojma kulture su, u najmanju ruku, dovela do pada interesovanja za istraživanja razlika među kulturama, mada niko ne poriče da one postoje. U literaturi su bogato dokumentovane brojne kulturne razlike, primera radi, odnos prema vremenu, prostorna distanca tokom komunikacije, upotreba tišine u komunikaciji, principi vaspitanja dece, simboličko značenje boja. Neke od njih su lakše, a druge teže uočljive. Istina je da ne postoji drugi pojam do pojma kulture kojim bi se obuhvatile ove i druge rutine koje karakterišu društvene grupe (Brumann et al., 1999). Ipak, bavljenje kulturnim razlikama znači zanemarivanje ili ukidanje ostalih razlika koje postoje – klasnih, rasnih, razlika u seksualnoj orijentaciji, godinama, zdravlju, ličnom iskustvu i mnogih drugih

(Abu-Lughod, 1991). Dalje, jedna od poteškoća je što pojam kulture u različitim kontekstima ima donekle različita značenja, obuhvatajući ponekad jedan skup odlika, a drugi put samo deo tog skupa, ali sa novim elementima. Neretko je njegov sadržaj nedovoljno određen. Ovaj pojam zbog širine, promenljivosti i neodređenosti značenja, *nije moguće* zadovoljavajuće operacionalizovati. Povezano sa ovim, izbor kriterijuma kojim se definišu kulturne grupe je artificijelan, tj. vođen trenutnim interesima i mogućnostima. Proučavanje razlika između kultura najčešće se svodilo na proučavanje razlika između društvenih grupa definisanih drugim kriterijumom: nacijom, etnicitetom, religijom, rasom, jezikom, ili nekom njihovom kombinacijom. I kada se otkrivene razlike mogu sa velikom verovatnoćom pripisati razlikama u kulturi, ne može se sa sigurnošću znati koliko su trajne (koliko dugo će trajati prevlast određenih značenja), ili koliko se dosledno ispoljavaju (čiji glasovi se nisu čuli). Različite grupe unutar društva stvaraju „različite sisteme značenja iza kojih stoje ideološki, politički ili ekonomski interesi, što kulturu definiše kao prostor konflikta i pregovaranja“ (Đorđević, 2009, str. 15). Kako ukazuje Đorđevićeva, iz toga proizilazi da značenja u kulturi nikada nisu fiksirana, konačna.

Dodatno, s obzirom na to da se kulturni identitet društvene grupe bar u izvesnoj meri formira u interakciji sa drugim društvenim grupama, kulturne odlike prestaju da se doživljavaju kao inherentne ovim grupama. One postaju obeležja koja su se izdvojila kao značajna u aktuelnom kontekstu. Taj kontekst podrazumeva, između ostalog, interese dominantnih grupa u izučavanim kulturama, odnose sa drugim kulturnim grupama, a na njega deluje i sam istraživač (njegova lična i naučna predubeđenja), koji ulazi u interakciju sa kulturnom zajednicom koju proučava. Kvantitativna istraživačka metodologija (kakva se koristi, na primer, u istraživanjima kulturnih dimenzija) pokazuje se nemoćnom u zahvatanju složenosti i dinamičnosti ovih fenomena.

Istraživanja kulturnih razlika se, štaviše, i kritikuju. Bavljenje kulturnim razlikama neizbežno vodi ka esencijalizmu, jer svako isticanje razlika služi, u stvari, njihovom generisanju i održavanju (Abu-Lughod, 1991; Grillo, 2003; Kuper, 2000). Ovome treba dodati ozbiljan problem koji je u osnovi uobičajenog načina ispitivanja kulturnih razlika – putem ispitivanja razlika između individua koje pripadaju tim kulturama (što u najvećoj

meri karakteriše kros-kulturnu psihologiju). Više autora kritikuje ovaj prelaz sa grupnog plana na individualni plan (Choi et al., 2007; Cooper, 1982; Moscovici, 2001, prema Ratner, 2006; Valsiner, 2007). Za psihologiju je najvažniji razlog proučavanja grupnog ponašanja u tome što se „u toku funkcionisanja grupe javljaju psihološki fenomeni koje ne nalazimo posmatrajući i izučavajući izolovanu jedinku“ (Rot, 1995, str. 10). Pored ovoga, svaka osoba istovremeno pripada različitim grupama u pogledu pola, seksualne orijentacije, društvene klase, religije, godina starosti itd., tako da se ne može govoriti o jedinstvenom već o višestrukome kulturnom identitetu. Iz istih razloga, interkulturalna interakcija se ne može svesti na interakciju dva bestelesna bića i bića bez istorije, koja komuniciraju kao predstavnici svojih kultura (Moon, 2008). Deluje da su istraživači interkulturalne komunikacije pronašli jedno rešenje. Proučavanja interkulturalne interakcije treba da usmere na to kako se grade složeni i višestruki identiteti pojedinaca i to u dinamičnom procesu interakcije sa drugima (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). Najčešće, ipak, umesto proučavanja neposredne interkulturalne interakcije, istraživanja postaju usmerena na opise konkurentnih i kontradiktornih diskursa u različitim sferama, od kojih je medijski prostor među najvažnijima. U ovim i drugim istraživanjima koja uvažavaju nova značenja kulture, kvalitativna metodologija ima apsolutni primat.

Šta je sa psihologijom u svemu ovome? Procenjeno je da većina antropoloških saznanja na kojima se temelje istraživanja kulture u psihologiji, datira iz perioda od 1925. do 1975. godine (LeVine, 2007). U psihologiji ipak postoje tendencije približavanja savremenim antropološkim shvatanjima u kojima se prevazilaze nedostaci starog modela kulture i uvažava veza kulture i moći. Jedan primer predstavljaju kvalitativna istraživanja koja se relativno često sprovode u kulturalnoj psihologiji. Etnografska istraživanja, analiza narativa i analiza diskursa omogućavaju otkrivanje i razumevanje lokalnih značenja u njihovoj složenosti, promenljivosti i međusobnoj protivrečnosti.

U opisanim promenama kultura nije nestala kao pojam, ali je promenila svoje značenje. Identifikovani su novi mehanizmi njenog razvoja i promena, među kojima su intergrupna interakcija i „nadmetanje“ u kome se svaka od moćnih grupa u jednom društvu

bori za prevlast svojih gledišta (i interesa). Jasno je da su iz ovih procesa mnogi isključeni, a prevashodno oni koji potiču iz neke od marginalizovanih društvenih grupa.

Pojam koji je prvobitno delovao složeno, postao je još kompleksniji, ali ujedno osigurao svoju poziciju kada je delovalo da će nestati. U savremenoj antropologiji, ali i drugim disciplinama koje su prihvatile nova značenja kulture, postao je fenomen koji na osnovu procesa koji ga čine (npr. uspostavljanje i menjanje kulturnih značenja, konstrukcija kulturnih razlika) treba razumeti i objasniti, a ne sredstvo objašnjenja. Poput drugih holističkih pojmova modernizma čijom upotrebom su se objašnjavale različite društvene pojave (kao što je identitet), pojam kulture je prestao da bude analitički upotrebljiv (Đorđević, 2009).

INTELIGENCIJA

Početak proučavanja inteligencije vezuje se za rad Frensis Goltona. Golton je 1865., šest godina nakon što je njegov rođak Čarls Darwin objavio *Poreklo vrsta*, publikovao dva članka pod objedinjenim nazivom „Hereditary Talent and Character“ (Nasledni talenat i karakter) (Brody, 2000). Svoje ideje o nasleđivanju talenta, genijalnosti, prirodne sposobnosti (kako se sve označavala) proširuje u čuvenoj knjizi *Hereditary genius: An Inquiry into its Law and Consequences (Nasledna genijalnost: Istraživanje njenih zakonitosti i posledica)*, u kojoj se oslanja na Darwinove ideje o prirodnoj selekciji (ibid.).

Jedan od najznačajnijih događaja u istoriji psihologije inteligencije usledio je 1904. godine, pojavom članka Čarlsa Spirmana, u kojem se ovaj autor bavi mogućnostima merenja opšte inteligencije. Spirman je ovim člankom pokrenuo jedno od najvažnijih pitanja – pitanje strukture intelektualnih sposobnosti – koje postaje i najviše istraživano u psihologiji inteligencije. Ključno razilaženje u pogledu ovog pitanja ticalo se postuliranja jedne opšte inteligencije naspram više različitih intelektualnih sposobnosti. Mada su razlike delovale nepomirljivo, do značajnog usaglašavanja stavova došlo je već između Spirmana i Terstona (u kasnijim fazama njihovog rada), kojima se kreiranje ovog jaza najpre može pripisati (Mackintosh, 2011).

U psihologiji inteligencije najdužu tradiciju ima psihometrijska perspektiva, koja se više od 100 godina bavi pitanjima strukture i merenja intelektualnih sposobnosti (Horn & Blankson, 2005). Dok su psiholozi iz kognitivističke i biološke perspektive bili prepoznatljivi po usmerenosti na „gradivne“ elemente i/ili procese inteligencije, psihometričari su relativno skoro počeli da beleže pomake na tom planu (Embretson & Schmidt McCollam, 2000). Uz razvoj *tradicionalnih pristupa* inteligenciji (u koje spadaju psihometrijski, kognitivistički i biološki) pojavljuju se i tzv. *novi pristupi*, koji pokušavaju da obuhvate svu složenost intelektualnog funkcionisanja u različitim životnim kontekstima. Mada obuhvataju raznolike teorije, novi pristupi poseduju zajedničke ili široko

rasprostranjene karakteristike, koje se na prvom mestu tiču shvatanja inteligencije kao viševrsne i isticanja značaja konteksta, a nešto ređe izlaska iz okvira kognitivnih sposobnosti i operacionalizacije inteligencije merama tipičnog učinka.

Prvi deo ovog poglavlja je posvećen pitanju strukture intelektualnih sposobnosti. U nastavku su prikazani novi pristupi inteligenciji preko njihovih najvažnijih karakteristika, odnosno načela koja su u velikoj meri oprečna načelima tradicionalnih pristupa. Završni deo poglavlja je posvećen kriterijumima ili standardima koje konstrukt mora da zadovolji da bi se smatrao nezavisnom inteligencijom u strukturi sposobnosti.

Struktura intelektualnih sposobnosti

Psihologe je od samog početka proučavanja inteligencije zaokupljalo pitanje strukture intelektualnih sposobnosti. Ovo pitanje dobija centralnu poziciju u okviru psihometrijskog pristupa, a faktorska analiza mera inteligencije bila je dugo vremena glavna metoda kojom se tragalo za odgovorom. Ekstrahovani faktor ili faktori – latentne dimenzije koje leže u osnovi većeg broja individualnih razlika čija se povezanost utvrđuje – tumačili su se kao psihološki konstrukti, odnosno kao intelektualne sposobnosti. Glavna dilema bila je da li je inteligencija jedna ili inteligencija ima više? Kako su rezultati faktorske analize pod uticajem karakteristika uzorka, broja i prirode originalnih varijabli (tj. mera inteligencije) i kako različite varijante faktorske analize favorizuju različita rešenja (npr. Hamfris, 1991), bilo je očekivano da istraživači inteligencije dolaze do različitih odgovora.

Jedinstvo inteligencije

Krajem 19. veka Golton je verovao da postoji jedna prirodna sposobnost, tj. ono što danas zovemo inteligencijom. Golton naravno nije imao na raspolaganju testove inteligencije (u današnjem smislu), niti je faktorska analiza još uvek bila razvijena (to je

kasnije učinio Čarls Spirman). Manifestacije ove prirodne sposobnosti video je u eminentnim postignućima, u rasponu ocena na koledžu, a pretpostavljao je da će ih otkriti i u antropometrijskim karakteristikama i jednostavnim kognitivnim operacijama (kao što su vreme reakcije i senzorna diskriminacija) (Brody, 2000; Mackintosh, 2011). To mu nije pošlo za rukom, kao potom ni Džejmsu Katelu i njegovim „mentalnim testovima“, kojima su se takođe merile jednostavne kognitivne funkcije (Brody, 2000; Mackintosh, 2011). Visler je otkrio da su korelacije između Katelovih mentalnih testova veoma male ili ne postoje, kao i odsustvo njihove prediktivne valjanosti spram ocena na koledžu (Wissler, 1901, prema Mackintosh, 2011). Delovalo je da se standardima tadašnje eksperimentalne psihologije ne može pronaći rešenje za merenje intelektualne sposobnosti, kada su Spirmanu slični napori ipak doneli ohrabrujuće rezultate. Mekintoš (Mackintosh, 2011) detaljnije opisuje dve Spirmanove studije, koje su sprovedene na uzorku školske dece. Ove studije su Spirmanu poslužile kao osnova za razvoj teorije inteligencije, koju je objavio 1904. godine. U prvoj studiji ispitivani su odnosi tri mere čulne percepcije i tri „mere inteligencije“. Mere inteligencije su dobijene na osnovu procena učitelja i dvoje starije dece. Za razliku od Vislerovih poražavajućih nalaza, Spirman pronalazi pozitivne i značajne korelacije među svim merama koje je koristio. Prosečna korelacija između tri mere inteligencije bila je .55, između tri mere čulne percepcije .25, a između mera inteligencije i čulne percepcije međusobno .38. Mekintoš ispravno ukazuje da se razlike u Vislerovim i Spirmanovim nalazima mogu objasniti ograničenim opsegom sposobnosti koji je odlikovao Vislerov uzorak studenata. Ipak, i dalje su utvrđene korelacije bile skromne. Spirman je tvrdio da je to usled nedovoljne pouzdanosti mera koje je koristio, te da je potrebno izvršiti korekciju greške koja tako nastaje i ustanoviti „stvarnu“ korelaciju (takođe Brody, 2000). Tako je nastala poznata Spirmanova formula korekcije atenuacije kao količnik proizvoda utvrđenih korelacija i proizvoda pouzdanosti koreliranih mera. Međutim, kako Mekintoš napominje, Spirman je u to vreme pouzdanost mera pogrešno izjednačavao sa vrednošću njihove međusobne korelacije. To je i dovelo do toga da dobije „stvarnu“ korelaciju između mera inteligencije i mera čulne percepcije u vrednosti od 1.01 (Mackintosh, 2011).

Kako Mekintoš nadalje izlaže, Spirman je bio podstaknut dobijenim nalazima (mada kasnije priznaje grešku u izračunavanju pouzdanosti mera) i sprovodi novu studiju koja postaje posebno važna za razvoj njegove teorije. U ovom istraživanju Spirman je koristio nešto objektivnije mere inteligencije – rangove učenika u odeljenju na osnovu uspeha za svaki od četiri izabrana predmeta: klasične nauke, francuski, engleski i matematika. Pored ovih, prikupio je i podatke o razlikovanju visine tonova i muzičkoj sposobnosti učenika, dobijene rangiranjem koje su sproveli nastavnici muzičkog. Nakon sprovedenih analiza utvrdio je da se korelacije između svih navedenih mera kreću od .40 do .83. Spirman je zaključio da je u osnovi ove tzv. pozitivne mnogostrukosti⁵ *jedna opšta intelektualna sposobnost*, te da međusobne korelacije mera potiču od korelacija koje ove mere ostvaruju sa opštim ili *g faktorom*⁶, odnosno opštom inteligencijom (videti takođe Brody, 2000; Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Willis, Dumont, & Kaufman, 2011). Po Spirmanu, ovu tvrdnju dokazuje pravilnost koja se javlja u pogledu međusobnih korelacija bilo kojih mera inteligencije i u bilo kojoj kombinaciji, iskazana preko jednačine $r_{1.2} \times r_{3.4} = r_{1.3} \times r_{2.4}$ ⁷ (Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011). Kasnije se pokazalo da ova jednačina ne važi za korelacione matrice u kojima mere inteligencije teže grupisanju u faktore koji međusobno nisko koreliraju (Mackintosh, 2011).

Spirman je ukazao da postignuća na zadacima u izvesnoj (mada manjoj) meri zavise i od specifičnih sposobnosti ili aktivnosti koje je obeležio faktorom *s*. Otuda naziv *dvofaktorska teorija inteligencije* (Brody, 2000; Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011), mada je *g* faktor kod Spirmana u svakom pogledu imao primat.

Spirman najpre dosta neprecizno tumači *g* faktor kao mentalnu energiju ili moć koja leži u osnovi svih intelektualnih aktivnosti (Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011). Iznosi i pretpostavku da je njegova fiziološka osnova u plastičnosti neurona ili neuronskoj energiji (Embretson & Schmidt McCollam, 2000). Kasnije uspešnije objašnjava *g* faktor preko tri noegenetička zakona/principa inteligentnog ponašanja:

⁵ Engl. *positive manifold*, uobičajen izraz koji se koristi da označi fenomen doslednog pozitivnog koreliranja između različitih mera inteligencije. U našem jeziku upotrebljava se i izraz „pozitivna celina“.

⁶ Skraćenica za „opšti“ na engleskom jeziku (*general*).

⁷ Indeksi predstavljaju oznake za mere čije se korelacije utvrđuju.

razumevanje iskustva, edukcija relacija i edukcija korelata (Brody, 2000; Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011). Ovi principi su deskriptivnom konstrukt, kako je prvobitno definisan g faktor, uslovno rečeno pružili neophodnu eksplanatornu moć (Embretson & Schmidt McCollam, 2000).

Mekintoš ističe da Spirmanova teorija nije razvijena kao rezultat primene bilo kog testa inteligencije, ali se može povezati sa većinom testova inteligencije naknadno razvijenih. Mnogi su pronalazili sličnost između Spirmanovog g faktora i opšte inteligencije merene Bine-Simonovom skalom, koja je nastala godinu dana nakon što je Spirman objavio svoju teoriju (Ivić, Milinković, Rosandić, & Smiljanić, 1976). Kako tumače Ivić i saradnici, mada Bineova shvatanja inteligencije nisu bila koherentna i mada se on nije pozivao na Spirmanovu teoriju, načinom na koji je koncipirana ova skala – postignuće se izražava jednom jedinstvenom merom mentalnog uzrasta – Bine je istupio kao zastupnik shvatanja o postojanju jedne inteligencije (ibid.). U svakom slučaju, Bine je očigledno smatrao da se opšti nivo intelektualnog funkcionisanja deteta može iskazati jednom merom (koja je prevashodno namenjena predviđanju efikasnosti školskog učenja). Potonje definisanje IQ skora (Stern, 1912, prema Brody, 2000), kojim se izražava postignuće na većini testova inteligencije, osiguralo je „kraljevsku“ poziciju g faktora u strukturi intelektualnih sposobnosti.

Među savremenim autorima, najuverljiviji zastupnik realiteta i važnosti g faktora jeste Džensen. Pored dosledne pojave pozitivne mnogostrukosti, Džensen je ukazivao na činjenicu da se stabilnost g faktora povećava u funkciji broja i raznolikosti testova koji se unose u faktorsku analizu, te da ovaj faktor ne može da se opiše pomoću površinskih karakteristika testova (kako se inače tumače grupni faktori), specifičnih znanja, veština i strategija (Džensen, 1991). Upravo je u ovome osobitost i značaj g faktora, koji se u velikoj meri može pripisati *brzini obrade informacija* i njenom fiziološkom pandanu, *brzini nervne provodljivosti* (ibid.).

Važnije od psihometrijskih argumenata, ovaj autor je pokazao da je stepen zasićenosti testova g faktorom visoko povezan sa varijablama kao što su naslednost

individualnih razlika na testovnim rezultatima, korelacija testovnih rezultata između supružnika i između genetskih srodnika i testovni efekti genetskog mešanja bliskih srodnika. Tako je, na primer, sniženje rezultata na različitim testovima kao posledica mešanja genetskih srodnika, visoko povezano sa zasićenošću testova g faktorom. Kako Džensen objašnjava, to ukazuje na biološku osnovu g faktora i njegovu ulogu u prirodnoj selekciji. Takođe, sa g faktorom koreliraju određene odlike električne aktivnosti mozga, kao što je latencija prosečnog evociranog potencijala, ali i brojne druge fizičke varijable (anatomske, fiziološke, serološke i biohemijske).

Utemeljenje g faktora u fizičkim strukturama i neurološkim procesima u mozgu, Džensen je dokazivao i njegovom vezom sa vremenom reakcije na elementarnim kognitivnim zadacima. Ovi zadaci su tako osmišljeni da mere individualne razlike uz minimiziranje varijanse koja se tiče specifičnih znanja, intelektualnih veština i strategija rešavanja zadataka. Time se, po Džensenu, postiže da razlike u postignuću na ovim zadacima prevashodno ukazuju na razlike u obradi informacija *per se*. Korelacija između vremena reakcije na pojedinačnim zadacima ovog tipa i g faktora, kreće se u rasponu od -.20 do -.40, mada se uz odgovarajuće korekcije (za atenuaciju i ograničen raspon rezultata) mogu povećati do -.05 (Džensen, 1991). Ove korelacije dodatno rastu, kako navodi ovaj autor, kada se kombinuju mere vremena reakcije na različitim elementarnim kognitivnim zadacima (mogu dostići vrednost oko -.60).

Opšti ili g faktor, koji proishodi iz doslednog pozitivnog koreliranja svih mera inteligencije, predstavlja utvrđenu činjenicu i jedan je od krunskih nalaza psihologije inteligencije i psihologije uopšte. Ipak, pitanje njegove prirode, kao i značaja, time nije rešeno. Navedena i dugo vremena dominantna struja u psihologiji inteligencije (pokrenuta sa Spirmanom) tretirala ga je kao dokaz postojanja jedne opšte inteligencije. Drugi su, pak, njegovo postojanje najčešće tumačili kao statistički artefakt, ili su barem isticali da ne reprezentuje celokupno intelektualno funkcionisanje čoveka. Reč je o autorima koji zastupaju perspektivu o viševrsnosti inteligencije.

Viševrsnost inteligencije

Već 1920. godine izloženo je viđenje po kome inteligenciju čine tri „fasete“: (a) sposobnost razumevanja i upravljanja idejama (apstraktna inteligencija), (b) sposobnost razumevanja i upravljanja predmetima (mehanička inteligencija) i (c) sposobnost razumevanja ljudi i upravljanja odnosima sa ljudima (socijalna inteligencija) (Thorndike, 1920, prema Kihlstrom & Cantor, 2000). Torndajkova koncepcija viševrsnosti inteligencije razvijena je nezavisno od primene faktorske analize, a najpoznatija je po tome što je uključivala socijalnu inteligenciju. Kada je reč o merenju socijalne inteligencije, Torndajk je razočarano primetio da dok je u izobilju ima na igralištima, u prodavnicama, fabrikama i kasarnama, dotle ova inteligencija izmiče u formalnim standardizovanim uslovima laboratorije (ibid.).

U okviru faktorsko-analitičkog pristupa inteligenciji, Terston je sproveo prvi sistematski pokušaj bavljenja izvorima varijanse, koji su nezavisni od g faktora u korelacionoj matrici mera inteligencije (Brody, 2000). Analize koje je ovaj autor izvršio, dovele su ga 1938. godine do formulisanja teorije *primarnih mentalnih sposobnosti* (Brody, 2000; Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011). Ova teorija govori o postojanju nekoliko nezavisnih intelektualnih sposobnosti, za čiju je procenu Terston kreirao odgovarajuće testove. U istraživanjima u kojima je koristio ove testove, Terston je identifikovao devet nezavisnih faktora: pamćenje, brojevi, verbalno razumevanje, indukcija, dedukcija, aritmetičko rezonovanje, verbalna fluentnost, prostorna sposobnost i perceptivna brzina (Embretson & Schmidt McCollam, 2000). Faktore je utvrdio najpre na uzorku studenata koledža, a potom je dobio njihovu potvrdu na uzorku srednjoškolaca (ibid.).

Nekoliko godina kasnije, dotadašnje bavljenje intelektualnim testiranjem odraslih navelo je Rejmonda Katela da zaključi da ne može postojati samo jedna opšta intelektualna sposobnost, ili jedan g faktor, već je reč o dve inteligencije. Katel je započeo prikupljanje dokaza kojima bi potkrepio „polovljenje“ g faktora i svoju *teoriju fluidne i kristalizovane inteligencije* (Horn & Blankson, 2005). U radu mu se kasnije pridružio njegov student

Džon Horn, koji je sa saradnicima nastavio da razvija ovu teoriju (videti npr. Horn, 1991; Horn & Blankson, 2005). Prvobitna proučavanja navela su Katela da fluidnu inteligenciju ili Gf konceptualizuje kao naslednim ili biološkim činiocima determinisanu sposobnost, a čija efikasnost tokom životnog doba opada, dok je kristalizovana inteligencija ili Gc pod uticajem obrazovanja ili učenja i ne pokazuje tendenciju opadanja u odraslom dobu (Brody, 2000; Horn, 1991). Horn je kasnije pokazao da je i Gf pod uticajem određene vrste učenja, tzv. incidentalnog učenja⁸, kao i da je Gc determinisana ne samo učenjem, već i nasleđem (Horn, 1991).

Teorija fluidne i kristalizovane inteligencije podržana je rezultatima faktorske analize primenjene na merama primarnih mentalnih sposobnosti koje je identifikovao Terston (Brody, 2000). Izlazeći iz okvira Terstonovih primarnih sposobnosti, za fluidnu inteligenciju se može reći da je definišu različite vrste rezonovanja (induktivno, deduktivno, kvantitativno, figuralno) (Horn, 1991; Willis et al., 2011). Ova inteligencija odražava kapacitet za uviđanje odnosa, razumevanje implikacija i izvlačenje zaključaka unutar sadržaja koji je nov ili podjednako poznat svima (Horn & Blankson, 2005). Sa druge strane, u osnovi kristalizovane inteligencije je primena stečenih znanja i veština na rešavanje problema koji su nekim aspektom osobi poznati, pa prilikom testiranja najviše dolazi do izražaja na testovima znanja, opšte informisanosti i rečnika (Willis et al., 2011), odnosno na testovima koji pokazuju širinu i dubinu poznavanja jezika, pojmova i informacija dominantne kulture (Horn & Blankson, 2005). Kristalizovanu inteligenciju u velikoj meri definišu verbalno razumevanje, iskustvena evaluacija i kognicija semantičkih relacija, kao primarne mentalne sposobnosti (Horn, 1991).

Primarne mentalne sposobnosti su definisane na osnovu faktorske analize primenjene na različitim testovima, odnosno merama inteligencije i nazivaju se faktori prvog reda. Kada se faktorska analiza primeni na faktorima prvog reda (koji bi mogli da predstavljaju Terstonove primarne sposobnosti), onda se izdvajaju faktori ili sposobnosti

⁸ Horn je okarakterisao incidentalno učenje kao učenje koje nije rezultat akulturacije, tj. ne predstavlja izraz svesnih napora u kojima se kulturne vrednosti i veštine prenose na nove generacije, ali je važno za celokupan razvoj i posebno za razvoj sposobnosti. Primera radi, incidentalnim učenjem se razvijaju strategije za rešavanje novih problema i usvaja veliki broj pojmova (Horn, 1991).

drugog reda, kao što su Gf i Gc.⁹ Horn je sa saradnicima nastavio istraživanja identifikujući nove sposobnosti drugog reda, pa ova teorija danas nosi naziv *proširena Gf-Gc teorija* (Horn & Blankson, 2005). Horn je najpre definisao opštu vizuelizaciju, opštu auditivnu organizaciju, kratkoročno sticanje i izvlačenje informacija, tercijarno skladištenje i izvlačenje informacija (Horn, 1991), a potom su dodate brzina obrade i kvantitativno (matematičko) znanje (Horn & Blankson, 2005).

Sposobnosti drugog reda, mada međusobno pozitivno korelirane, svoju nezavisnost dokazuju na više načina. Pored statističkog dokaza da je osmo-faktorsko rešenje uspešnije od bilo kog drugog (pri čemu svaki faktor predstavlja jednu od navedenih sposobnosti drugog reda) (Horn & Blankson, 2005), još važniji dokazi su u distinktivnim odnosima sposobnosti drugog reda sa varijablama izvan psihometrijskog domena. Ove sposobnosti ne samo da odlikuje nepovezano variranje (tj. redosled individualnih razlika), one imaju različite obrasce razvoja tokom života, različite obrasce odnosa sa neurološkim i varijablama učenja, genetskim činiocima, školskim i poslovnim postignućima (Horn, 1991; Horn & Blankson, 2005).

Kada je reč o primarnim faktorima ili sposobnostima koje definišu sposobnosti drugog reda, njihov broj je vremenom rastao, tako da se u poslednjoj verziji proširene Gf-Gc teorije navodi da ih ima barem 87 (Horn & Blankson, 2005).

Pomirenje različitih perspektiva

Prve korake ka pomirenju dve perspektive – inteligencije kao jedinstvene i inteligencije kao viševrsne – načinili su već Spirman i Terston (Brody, 2000; Embretson & Schmidt McCollam, 2000; Mackintosh, 2011). Na to su ih podstakla nova istraživanja i neki važni uvidi. Terston je na početku definisao kriterijum jednostavne strukture za broj faktora koji će se izdvojiti iz korelacione matrice (Brody, 2000; Mackintosh, 2011).

⁹ Šta će biti faktori prvog ili drugog reda, naravno zavisi od varijabli koje se u prvom koraku unose u faktorsku analizu. Kada bi se, primera radi, u faktorsku analizu uneli primarni faktori (tj. mere primarnih mentalnih sposobnosti), onda bi ekstrahovani faktori prvog reda odgovarali sposobnostima drugog reda.

Primena ovog kriterijuma favorizuje faktorsku strukturu u kojoj testovi imaju visoke vrednosti faktorskih opterećenja na jednom faktoru, a niske vrednosti na ostalim faktorima. Terston je naknadno ustanovio da kriterijum jednostavne strukture ne može da se primeni na podacima koji potiču iz populacije sa širokim rasponom individualnih razlika u inteligenciji. Primenom testova primarnih mentalnih sposobnosti na uzorku od 700 učenika osnovne škole, mada našavši potvrdu za većinu faktora, Terston je otkrio da međusobno koreliraju i da je moguće izdvojiti jedan zajednički faktor (Thurstone, 1941, prema Embretson & Schmidt McCollam, 2000). Terston je priznao da je taj zajednički faktor, sa kojim faktori prvog reda pozitivno koreliraju, verovatno g faktor za koji se Spirman zalagao (ibid.). Kasnije je i od Spirmana stiglo priznanje da je potcenio značaj specifičnih faktora u strukturi sposobnosti (Spearman & Jones, 1950, prema Ajzenk, 1991).

Ajzenk je u nezavisnoj analizi ukazao na iste uzroke nesaglasnosti Spirmanovog i Terstonovog gledišta: različite metode faktorske analize i ograničen opseg sposobnosti među ispitanicima u Terstonovim prvobitnim istraživanjima (Eysenck, 1939, prema Ajzenk, 1991).

Hijerarhijski modeli inteligencije, koji na svom vrhu imaju g faktor, odnosno opštu inteligenciju, a na nižim lestvicama uže i specifičnije faktore, odnosno sposobnosti, doživljeni su kao kompromis između stava o postojanju jedne inteligencije i stava o postojanju više nezavisnih inteligencija (Brody, 2000; Willis et al., 2011), iako to nije bio cilj većine ovih modela. Među savremenim hijerarhijskim modelima inteligencije¹⁰ najpoznatija je Kerolova *teorija tri stratuma kognitivnih sposobnosti* (Carroll, 1997/2005). Kerol je ovu teoriju razvio na osnovu meta-analize, koju je sproveo na oko 465 baza podataka u relevantnoj literaturi iz perioda od 1930. do 1985. godine. Reč je o istraživanjima u kojima su se autori bavili identifikacijom, prirodom i strukturom kognitivnih sposobnosti, i u tu svrhu koristili faktorsku analizu. Kerol je izvršio određenu selekciju istraživanja u nameri da obezbedi što valjanije studije za svoju meta-analizu. Bira je studije koje su sprovedene na dovoljno velikom uzorku ispitanika (iznad 100) i

¹⁰ Prvi hijerarhijski modeli inteligencije pojavili su se sredinom prošlog veka (modeli Berta i Vernona).

dovoljno velikom broju varijabli, studije koje uključuju baze podataka tako da su omogućene ponovne analize (koje je i sproveo) i sadrže dovoljno informacija o uzorku i varijablama da je dobijene rezultate moguće protumačiti. Među izabranim radovima našle su se studije Terstona, Katela i Horna, pa iz tog razloga, kako Kerol napominje, teorija tri stratuma ima sličnosti sa teorijama navedenih autora. Tako prvi stratum odgovara faktorima prvog reda, a drugi stratum odgovara faktorima (ili sposobnostima) drugog reda. Na najvišem stratumu Kerolovog modela nalazi se g faktor, a drugi stratum čini nekoliko „širokih“ faktora ili sposobnosti drugog reda, čiji broj verovatno ne prelazi 10. Kerol je identifikovao fluidnu inteligenciju, kristalizovanu inteligenciju, opštu sposobnost pamćenja i učenja, široku sposobnost vizuelne percepcije, široku sposobnost auditivne percepcije, široku sposobnost izvlačenja informacija iz memorije, opštu kognitivnu brzinu i brzinu obrade. Na najnižem stratumu nalazi se veliki broj faktora prvog reda (više od 70), koji predstavljaju primarne mentalne sposobnosti.

Kao što se može primetiti, ključna razlika između Kerolove i proširene Gf-Gc teorije tiče se najpoznatije dileme u pogledu strukture inteligencije – opšte inteligencije – dok su u pogledu sposobnosti prvog i drugog reda veoma slične. Upravo su sličnosti proširene Gf-Gc teorije i teorije tri stratuma podstakle MekGrua da ponudi model njihove integracije u *Katel-Horn-Kerolovoj teoriji kognitivnih sposobnosti* (McGrew, 2005, 2009). Međutim, razvoj različitih verzija CHC modela (CHC je skraćenica koju čine početna slova imena glavnih autora - Catell-Horn-Caroll) pokazuje da se Mek Gru kolebao u pogledu opšte inteligencije. U prvim verzijama CHC modela postoje samo široke (drugi stratum) i uske sposobnosti (prvi stratum), opšta inteligencija nije uključena (McGrew, 2005). U poslednjoj verziji, međutim, MekGru „prelazi na Kerolovu stranu“.¹¹ Odlučuje da opšta inteligencija, predstavljena g faktorom, ipak treba da zauzme treći stratum u strukturi sposobnosti, mada naglašava da ima samo indirektan uticaj na postignuće, posredovan širokim i uskim sposobnostima sa druga dva stratuma (McGrew, 2009).

¹¹ Horn je pojavu g faktora tumačio kao odraz kombinovanja sposobnosti drugog reda čiji je razvoj maksimiziran (Horn, 1991; Horn & Blankson, 2005), ne kao indikator opšte inteligencije.

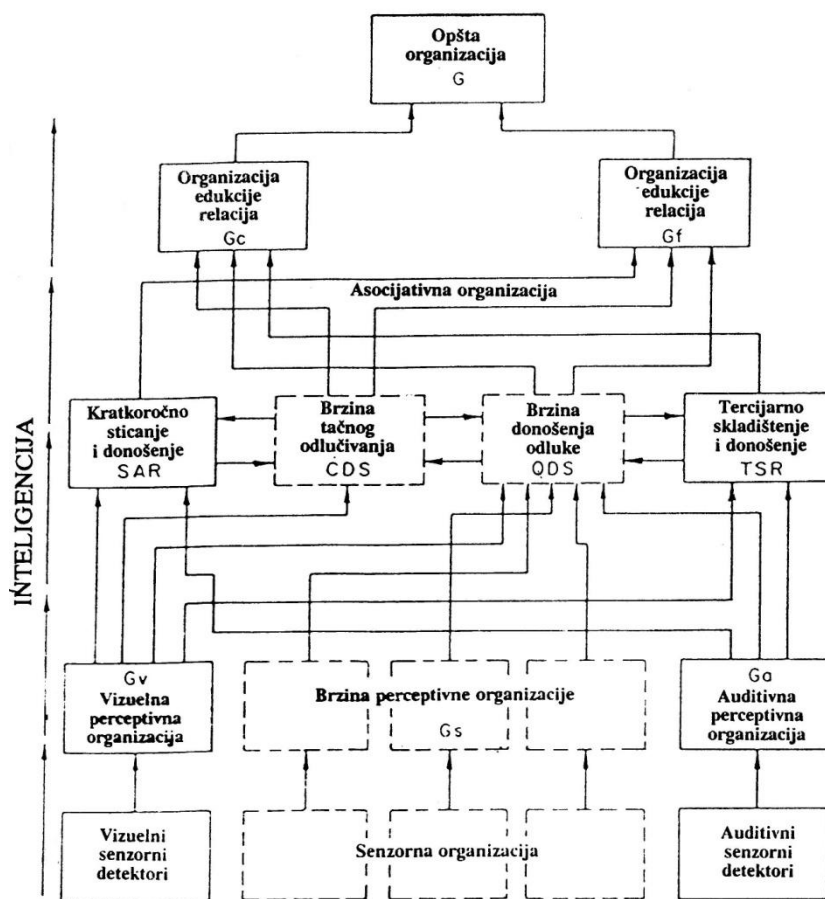
Nivoi intelektualnog delovanja

Horn (1991) je ponudio važnu i korisnu sistematizaciju nivoa intelektualnog delovanja u zavisnosti od dubine na kojoj se vrši obrada informacija. Kao što je poznato, ovaj autor je zastupnik shvatanja o viševrsnosti inteligencije i njegova proučavanja su usmerena na faktore, odnosno sposobnosti drugog reda. Horn je zapazio da faktori drugog reda odražavaju različite nivoe intelektualnog delovanja, odnosno dubine obrade informacija. Dubinu obrade informacija je operacionalizovao preko dužine vremena u kojem su informacije zadržane u svesnosti i preko količine informacija zadržanih u svesnosti. Na taj način je mogao da razlikuje *senzorni*, *perceptivni*, *asocijativni* i *relacioni* nivo. Slika 1 prikazuje ustrojstvo faktora drugog reda na različitim nivoima intelektualnog delovanja.

Obrada informacija može da bude veoma „plitka“, kao u slučaju senzornih detekcija stimulusa u kojima se svesnost zadržava dve-tri sekunde. Na senzornom nivou, razumljivo, ne pronalazimo faktore drugog reda. Nekoliko faktora drugog reda, međutim, dubinom obrade informacija koja je za njih karakteristična, nalazi se na perceptivnom nivou. Reč je o vizuelnoj perceptivnoj organizaciji, auditivnoj perceptivnoj organizaciji i brzini perceptivne organizacije. Na ovom nivou se pojavljuje svest o celini koja je izrazitija i trajnija od svesnosti senzorne detekcije. Na sledećem, asocijativnom nivou, osoba ima veću kontrolu nad svojom svesnošću, kao i mogućnost njenog proširenja i to zahvaljujući jeziku. Jezik je moćno sredstvo organizacije informacija i kako Horn objašnjava, omogućava transformaciju informacija u semantičke jedinice. Ova transformacija nije ništa drugo do vid osmišljavanja informacija. Na asocijativnom nivou funkcionišu kratkoročno sticanje i izvlačenje informacija, tercijarno skladištenje i izvlačenje informacija i brzina odlučivanja. Put od obrade informacija na asocijativnom nivou do obrade na relacionom nivou, karakteriše rastući kapacitet osmišljavanja informacija koje prvobitno nisu bile smislene. Najbolji primeri osmišljavanja informacija na najvišem nivou jesu edukcija relacija i edukcija korelata – otkrivanje odnosa onda kada nisu odmah uočljivi i korišćenje ustanovljenih odnosa za izvlačenje implikacija – poznati kao Spirmanovi noegentički zakoni. Edukcija relacija i korelata svojstvene su za G_f i G_c , i kako Horn kaže,

predstavljaju *conditio sine qua non* ljudske inteligencije. Upravo će se na opisane nivoe intelektualnog delovanja Altarasova (2008) osloniti u specifikaciji jednog od konceptualnih kriterijuma za naučno utemeljenje novih konstrukata, koji pretenduju da nose naziv inteligencije (npr. emocionalna, praktična).

Slika 1. Ustrojstvo faktora drugog reda na različitim nivoima intelektualnog delovanja (preuzeto iz Horn, 1991)

Novi pristupi inteligenciji

Razvoj proučavanja inteligencije rezultirao je krajem 20. veka impresivnom raznolikošću savremenih modela ovog pojma (Davidson & Downing, 2000). Od ranije

prisutne psihometrijska, kognitivistička i biološka perspektiva, prema kojima je inteligencija „locirana“ u individui, nastavile su svoj razvoj, a pojavile su se nove perspektive, koje na različite načine ukazuju na značaj sredine (fizičke, društvene i kulturne) za inteligenciju – njeno definisanje, funkcionisanje, procenjivanje i druga važna pitanja. Unutar tih novih perspektiva razlikuju se, između ostalog, *kontekstualni modeli* i *kompleksni sistemski* (Davidson & Downing, 2000) ili *interakcionistički* modeli (Earley & Ang, 2003), tj. inteligencija locirana u sredini i inteligencija locirana u interakciji individue i sredine (Sternberg, 1986, prema Earley & Ang, 2003). Kontekstualni modeli su bili zastupljeni prevashodno među istraživačima koji su se bavili odnosom kulture i inteligencije, inače nisu ostavili većeg traga, pa su izostavljeni u skorašnjoj sistematizaciji savremenih modela inteligencije (videti Davidson & Kemp, 2011). Dejvidsonova i Kempova primenjuju Ajzenkovu diferencijaciju biološke, psihometrijske i socijalne inteligencije (Ajzenk, 1991) kao klasifikacioni sistem za različite pristupe inteligenciji. Analogno socijalnoj inteligenciji koja je usmerena na probleme sa kojima se pojedinac susreće u svom životnom prostoru, ovi autori govore o *modelima inteligencije na nivou društva*, obuhvatajući sve modele u kojima je istaknuta “društvena korisnost inteligencije” (Davidson & Kemp, 2011, str. 67). Ovi modeli inteligencije uključuju sposobnosti i veštine koje mogu značajno da doprinesu boljitku društvene zajednice, a u njih se svrstavaju kompleksne sistemske ili interakcionističke teorije inteligencije, ali i teorije pojedinačnih inteligencija kao što je emocionalna.

Mada se tiču raznolikih teorija, modele inteligencije na nivou društva odlikuje nekoliko zajedničkih ili široko prisutnih karakteristika, koje će biti opisane u nastavku, i po kojima su uglavnom oprečni tradicionalnim pristupima inteligenciji. O ovim modelima će se, jednostavnosti radi, govoriti kao o *novim pristupima*, iako oni nisu, odnosno ne moraju da budu novi u vremenskom smislu ove reči, niti su pod njihovim okriljem svi savremeni modeli inteligencije. Generalno gledano, oni odražavaju želju i naučnika i društva da se inteligencija dovoljno široko konceptualizuje da bi sva njena kompleksnost mogla da dođe do izražaja (Davidson & Downing, 2000) i da se više poveže sa realnim životom (Ang & Van Dyne, 2008).

Viševrsnost inteligencije u novim pristupima

Daleko pre pojave novih pristupa, kao što je poznato, iznošene su i dokazivane ideje o viševrsnosti inteligencije. Ipak, poimanje inteligencije kao viševrsne predstavlja jednu od definišućih odrednica novih pristupa, što nije slučaj sa tradicionalnim. U poslednjim decenijama konceptualizovano je više različitih vrsta inteligencije, a među najpoznatijima su one koje je definisao Hauard Gardner. Radeći u interdisciplinarnom timu na projektu koji se ticao ljudskih potencijala, Gardner je dobio ponudu da napiše knjigu u kojoj bi zabeležio saznanja o ljudskoj kogniciji, proistekla iz bioloških i nauka o ponašanju (Gardner, 1985). Tako je nastala knjiga *Frames of mind* u kojoj su opisane jezička, muzička, logičko-matematička, prostorna, telesno-kinestetička i personalne inteligencije – intrapersonalna i interpersonalna. *Jezička inteligencija*, istaknuta kod pisaca i pesnika, omogućava primanje, manipulisanje i stvaranje jezičkih poruka radi komunikacije i/ili stvaranja novih produkata iskazanih jezičkom formom. *Muzičku inteligenciju* čini uspešno razlikovanje, manipulisanje i stvaranje novih muzičkih poruka, a ispoljava se razvijenim sluhom, osećajem za ritam i smislom za muzičku reprodukciju i/ili stvaranje muzičkih kompozicija. *Prostorna inteligencija*, neophodna arhitektama i dizajnerima, podrazumeva uspešno razlikovanje, manipulisanje i stvaranje novih vizuelnih poruka, kao i snalaženje i stvaranje figura i objekata u prostoru. *Logičko-matematička inteligencija* omogućava uspešno razumevanje, manipulisanje i stvaranje novih logičkih pravila, uspešnu upotrebu broja i kvantifikacije u uzročno-posledičnom sistemu pojava. Izražena je kod naučnika i programera. *Telesno-kinestetičku inteligenciju* čini uspešno razumevanje, lakoća u učenju, izvođenju i stvaranju najrazličitijih pokreta i koordinisanih kombinacija pokreta i izražena spretnost fine i krupne motorike u manipulisanju predmetima. Posebno je razvijena kod plesača i atletičara. *Intrapersonalna inteligencija* predstavlja sposobnost prepoznavanja i razlikovanja sopstvenih osećanja. Podrazumeva razumevanje sebe samog i zahvaljujući tome, adekvatnije usmeravanje sopstvenog ponašanja. Ova inteligencija je karakteristična za psihologe i filozofe. *Interpersonalna inteligencija*, ključna za nastavnike i lidere, ogleda se u tačnom opažanju i razumevanju drugih ljudi, posebno njihovih raspoloženja, namera, temperamenta, motivacije. Podrazumeva uspešnu komunikaciju, a na višem nivou ova

inteligencija omogućava da se „pročitaju“ skrivene želje i namere drugih i da se u skladu sa tim deluje, pa i da se drugi navedu na određeno ponašanje. Gardner je kasnije definisao i *prirodnjačku inteligenciju*, kao skup sposobnosti koje omogućavaju uočavanje važnih odlika u svetu prirode i koje su od presudnog značaja za botaničare i arheologe (J-Q. Chen & Gardner, 2005).

Gardner pruža različite argumente o postojanju ovih inteligencija – dokaze o neurološkoj i razvojnoj distinktivnosti inteligencija, o različitim obrascima odnosa sa školskim i poslovnim postignućima (J-Q. Chen & Gardner, 2005; Gardner, 1985). Pored ovih dokaza, izlaže pretpostavke o evolucionim antecedentima svake od inteligencija, a posebnu pažnju posvećuje opisima pojedinaca koje odlikuje izrazito neujednačen profil sposobnosti (videti Gardner, 1985).

Faktorska analiza mera sa testova, koji su odabrani tako da reprezentuju pojedinačne inteligencije iz Gardnerove teorije, nije donela potvrdu Gardnerovom modelu (Visser, Ashton, & Vernon, 2006a). Premda je psihometrijske nalaze uvrstio u još jednu vrstu dokaza o nezavisnosti određenih sposobnosti, Gardner je od početka bio sumnjičav u pogledu mogućnosti standardnih testova da dokažu postojanje većine inteligencija (Gardner, 1985). Psihometrijskim testovima se zahvataju samo neke inteligencije iz spektra intelektualnih sposobnosti – logičko-matematička, jezička, a pojedinim testovima i određeni aspekti prostorne inteligencije (takođe Gardner, 2006). Verujući da inteligencije ne mogu da se proučavaju u „sirovom“ izdanju, Gardner se oduvek zalagao za njihovu procenu u okruženju u kojem se prirodno ispoljavaju. Primer takve studije je studija Adamsa na uzorku 42 četvorogodišnjaka u njihovim domovima (Adams, 1993, prema J-Q. Chen & Gardner, 2005). U ovoj studiji samo četvoro dece je imalo isti nivo postignuća na zadacima koji su se ticali različitih kognitivnih sposobnosti: matematičkih, jezičkih, umetničkih, mehaničkih, socijalnih i muzičkih. Po nekima, rezultati ove studije imaju ograničenu generalizabilnost zbog nedovoljne veličine uzorka i zbog toga što su uzorak činila uglavnom deca iz srednje i visoke društvene klase (Davidson & Downing, 2000). Kada bi nalaz o diferenciranom intelektualnom profilu na ovom uzrastu bio potvrđen,

predstavljao bi snažan argument u prilog Gardnerovoj teoriji i viševrsnosti inteligencije uopšte.

Trojna teorija inteligencije, ili trojna teorija uspešne inteligencije, kako ju je kasnije Robert Sternberg nazvao (Sternberg, 1991, 2005), predstavlja najširu konceptualizaciju inteligencije uopšte, pa i u okviru kompleksnih sistemskih ili interakcionističkih modela u koje se svrstava. Ova teorija obuhvata tri subteorije, pri čemu se svaka od njih bavi različitim aspektima inteligencije. *Subteorija o dva lica inteligencije* (kasnije nazvana iskustvenom subteorijom inteligencije) objašnjava odnos inteligencije i iskustva. Po ovoj subteoriji, inteligencija se ispoljava prevashodno tokom prilagođavanja na novinu i tokom automatizacije obrade informacija. *Komponencijalna subteorija* objašnjava odnos inteligencije i unutrašnjeg sveta individue, tj. mentalnih mehanizama koji leže u osnovi inteligentnog ponašanja: metakomponenti, komponenti izvođenja i komponenti sticanja znanja. Sternberg je identifikovao osam metakomponenti: prepoznavanje da problem postoji, odlučivanje o prirodi problema, izbor komponenti nižeg reda, izbor organizacije informacija, izbor strategije za kombinovanje komponenti nižeg reda, odluka o raspodeli pažnje, nadgledanje toka rešavanja i osetljivost na spoljašnji fidbek. Komponente izvođenja izvršavaju ono što im nalažu metakomponente i ima ih veliki broj, jer se neke od njih primenjuju na uske segmente zadataka. Komponente sticanja znanja jesu procesi koji se koriste prilikom sticanja novog znanja, a u slučaju deklarativnog i proceduralnog znanja, relevantne komponente su selektivno kodiranje, selektivno kombinovanje i selektivno poređenje. *Kontekstualna subteorija* uspostavlja odnos između inteligencije i spoljašnjeg sveta, a u njenom fokusu je primena mentalnih mehanizama u svakodnevnom životu, kako bi se ostvario sklad sa okruženjem. Uspešno inteligentni ljudi svrsishodno se prilagođavaju sredini relevantnoj za život, oblikuju tu sredinu ili biraju novu, oslanjajući se na analitičke, sintetičke i praktične sposobnosti (Sternberg, 2005).

Trojnom teorijom inteligencija je predstavljena preko veoma široke lepeze metakognitivnih i kognitivnih sposobnosti i veština, a sa kontekstualnim stanovištem i preko fenomena koji se uobičajeno smeštaju u područje ličnosti i motivacije (Sternberg, 1991). Sternberg je smatrao da ova teorija može da odgovori na mnoga pitanja u pogledu

prirode i merenja inteligencije, pa tako i na pitanje proisteklo iz faktorsko-analitičkih studija o strukturi sposobnosti. Prema Sternbergu, opšti faktor se pojavljuje kada najveći deo varijanse potiče iz okvira metakomponenti, a grupni faktori se dobijaju kada najveći deo varijanse potiče iz komponenti izvođenja (ibid.).

I Sternberg je pokušavao na više načina da dokaže svoju teoriju – kros-kulturnim nalazima, analizama procesa obrade informacija, rezultatima faktorskih i korelacionih analiza, kao i na osnovu istraživanja instrukcija za učenje (poredeći one koje su zasnovane na teoriji uspešne inteligencije sa drugim vrstama instrukcija) (Sternberg, 2005). Ipak, životnost i širina inteligencije u kompleksnim sistemskim ili interakcionističkim modelima, u koje se svrstavaju Gardnerova i Sternbergova teorija, idu na uštrb njihove proverljivosti. Često nije sasvim jasno na koji način se mogu proveriti ili opovrgnuti (Davidson & Downing, 2000), odnosno ove teorije ne nude testabilne hipoteze (Visser, Ashton, & Vernon, 2006b). Imajući na umu Poperov princip opovrgljivosti kao osnovni kriterijum razgraničenja naučnih i metafizičkih teorija, ovom kritikom se osporava naučna utemeljenost kompleksnih sistemskih modela inteligencije.

Rastući interes za inteligenciju u “realnom svetu”, izvan testova i laboratorija, podstakao je razvoj teorija o mnogim vrstama inteligencije. Kada se uzmu u obzir one koje su se pojavile u jednom od dva izdanja Priručnika o inteligenciji (*Handbook of Intelligence* i *The Cambridge Handbook of Intelligence*) iz 2000. i 2011. godine, reč je o teorijama socijalne, emocionalne, praktične, kulturalne i inteligencije sparivanja (engl. *mating intelligence*). Ove inteligencije se ponekad nazivaju *neakademske*, kako bi se razlikovale od tradicionalnih viđenja inteligencije i šire priznate i izučavane apstraktne ili *akademske* inteligencije (Hedlund & Sternberg, 2000). Akademska inteligencija se odnosi prevashodno na opštu inteligenciju ili g faktor (ibid.), a jezikom Gardnerovih inteligencija na logičko-matematičku i jezičku. Među neakadskim inteligencijama, jedino je *socijalna inteligencija* (u nastavku SI) mogla da se istakne dužom tradicijom proučavanja, ali njeno proučavanje nije bilo intenzivno i prekidano je u više navrata zbog teškoća koje su se javljale prilikom pokušaja merenja. Nasuprot njoj, konstrukt *emocionalne inteligencije* (u nastavku EI) iako se na naučnoj sceni pojavio relativno kasno, početkom 90-ih godina

prošlog veka, privukao je enormnu pažnju stručnjaka i laika. Nakon početne, lako osvojene popularnosti, krajem 90-ih ulazi u fazu kritičkih preispitivanja u nemalom broju naučnih monografija i zbornika (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010). Ova preispitivanja su posebno značajna, jer su dovela do sistematizacije naučnih kriterijuma za utemeljenje bilo kog novog konstrukta inteligencije.

Među različitim modelima EI, najpoznatiji i najverifikovaniji je model koji su razvili Majer i Salovej. Ovi autori definišu EI kao višedimenzionalnu sposobnost koja integriše četiri grane (Mayer & Salovey, 1997, prema Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010): (a) *opažanje i izražavanje emocija* (sposobnost identifikacije i diferencijacije sopstvenih i tuđih emocija, stanja i razmišljanja, emocionalnih poruka u artefaktima kulture); (b) *emocionalna facilitacija* (korišćenje emocija u cilju pospešivanja kognitivnih procesa); (c) *razumevanje emocija* (sposobnost korišćenja jezika emocija i razumevanja zakonitosti emocionalnog funkcionisanja); (d) *upravljanje emocijama* (sposobnost promene emocionalnog odgovora, sposobnost da se iskusi širok raspon osećanja i istovremeno donese sud o njihovoj prikladnosti u datoj situaciji). Model Majera i Saloveja je operacionalizovan preko testa Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (skr. MSCEIT) i dobio je potvrdu u psihometrijskom domenu (u kojem su neakademske inteligencije uobičajeno gubile distinktivnost u odnosu na akademsku) i na našoj populaciji (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010). Naše autorke ukazuju na dodatne nalaze koji idu u prilog naučne utemeljenosti EI kao nezavisne inteligencije. Doprinos skora na MSCEIT-u predikciji važnih životnih ishoda, kao što su psihičko zdravlje, kvalitet interpersonalnih odnosa, neki aspekti profesionalnog postignuća, statistički je značajan povrh onog što je moguće predvideti na osnovu IQ-a i pet bazičnih dimenzija ličnosti (ibid.). Takođe, uzrasne razlike na MSCEIT-u odgovaraju teorijskom očekivanju da EI raste sa uzrastom i iskustvom, od detinjstva do zrelog odraslog doba.

Više autora smatra da pojedinačne vrste neakademske inteligencije, kao što su SI i EI, treba integrisati zbog njihove konceptualne srodnosti i sličnosti na nivou operacionalizacije (npr. Austin & Saklofoske, 2005; Kang, Day, & Meara, 2005). Pored preklapanja u određenjima, SI i EI imaju iste ili, pak, međuzavisne komponente. Tako, na

primer, percepcija emocionalnih stanja drugih ljudi predstavlja element obe inteligencije, kao što je socijalno znanje važno ne samo za SI, već i za EI (Kang et al., 2005). Slično, može se pretpostaviti da je poznavanje normi i pravila jednog društva (socijalno znanje) važno za uočavanje i razumevanje emocionalnih reakcija na kršenje ovih normi i pravila, dakle za EI (ibid.). Još jedan primer međuzavisnosti EI i SI ogleda se u uticaju društvenih normi na rezultate na testovima EI, i uopšte, u ograničenoj generalizabilnosti nalaza u oblasti EI usled delovanja socijalnih i kulturnih faktora (Brackett et al., 2006, prema Elenkov & Pimentel, 2008).

Angažovanje EI u socijalnom kontekstu i angažovanje SI u opažanju, razumevanju i korišćenju „emocionalnih informacija“, znatno otežava diferenciranje ove dve inteligencije na konceptualnom, kao i na planu operacionalizacije (videti Weis & Süß, 2005), mada među njima postoje razlike. Najvažnija razlika između SI i EI je u tome što EI čine kako interpersonalne, tako i intrapersonalne komponente (Austin & Saklofoske, 2005; Mayer, Salovey, & Caruso, 2000). Pored toga, i onda kada se tiče socijalne interakcije, EI je usmerena na njene emocionalne aspekte u većoj meri nego SI, a istovremeno zanemaruje one aspekte interakcije koji su od interesa za SI (npr. socio-političke aspekte) (Mayer, Salovey, & Caruso, 2000). Otkriveno je da ove dve inteligencije imaju i različit odnos sa ponašanjem u konfliktu (Austin & Saklofoske, 2005). Ipak, ako ne preklapanja na konceptualnom nivou, a ono kombinovanje komponentata na nivou procene SI i EI, najčešće prevagnu nad pomenutim razlikama i veći broj autora govori o jedinstvenoj socio-emocionalnoj inteligenciji. Njihovo integrisanje je uobičajeno u mešovitim modelima EI (npr. Bar-On, 2000; Riggio & Carney, 2003).

Šta su novi pristupi, ili modeli inteligencije na nivou društva, doneli postojećim shvatanjima o viševrsnosti inteligencije i da li su doprineli rešavanju nedoumice o postojanju g faktora, odnosno opšte inteligencije? S obzirom na to da njihovo polazište predstavlja realan život, a ne testovi inteligencije i rezultati njihove faktorske analize, vrste inteligencija o kojima se u okviru novih pristupa govori, mnogo su „životnije“ od faktora koji su predstavljali različite intelektualne sposobnosti. Međutim, teorije u okviru novih pristupa nisu nužno uverljivije potkrepljene nalazima, naročito ako se uporede sa

empirijskom argumentacijom Katel-Hornove teorije. U meri u kojoj su doprinele obogaćivanju dokaza za koncepciju viševrsne inteligencije, zasigurno su učvrstile sliku ljudskog uma kao složenog i divergentnog, tako da je značaj opšte inteligencije, ako se i veruje da ona postoji, mnogo manji nego ranije.

Značaj konteksta

Sternbergov konceptualni okvir kojim je pokušao da integriše različita viđenja inteligencije, pokazuje da se inteligencija proučava kao karakteristika individue, karakteristika sredine/konteksta, ili kao karakteristika locirana u interakciji individue i konteksta (Sternberg, 1986, prema Earley & Ang, 2003). Novi pristupi su prepoznatljivi po uključivanju konteksta u razumevanje inteligencije. Kontekst se, pri tom, različito tumači i na različite načine se uvažava njegov značaj. U okviru proučavanja transfera, Barnettova i Ceci su ponudili klasifikaciju relevantnih dimenzija konteksta (Barnett & Cecci, 2005): znanje o domenu, fizički kontekst, vremenski kontekst, funkcionalni kontekst (koji se tiče funkcije, upotrebe), socijalni kontekst i modalitet konteksta (npr. načini na koje se razvija i proverava znanje). Ovi autori prezentuju brojne empirijske dokaze o uticaju većine navedenih dimenzija konteksta na postignuće (u okviru i izvan proučavanja transfera), kao i na inteligenciju za koju se pretpostavlja da je u osnovi tog postignuća. Za socijalni i funkcionalni kontekst nude posredne dokaze. U pogledu socijalnog konteksta oni se tiču činjenice da je učenje u velikoj meri socijalna aktivnost, a u pogledu funkcionalnog konteksta, nalaza o fenomenu funkcionalne fiksiranosti objekta (centracije na primarnu funkciju određenog objekta).

Za sve grupe teorija koje su svrstane u nove pristupe (kontekstualne, interakcionističke i teorije neakademske inteligencije), kontekst je važan, iako na različite načine i u različitoj meri. U pogledu značaja koji mu pridaju, prednjače kontekstualne teorije, po kojima inteligencija poprima drugačije značenje i ima drugačije manifestacije u različitim kontekstima, a fokus im je na različitim kulturama kao determinantama

inteligencije (Davidson & Downing, 2000; Earley & Ang, 2003; Sternberg, 1991). Ovo stanovište je suprotno eksplicitnim ili implicitnim postavkama brojnih modela inteligencije u 20. veku (zasnovanim na teorijama i laboratorijskim istraživanjima u zemljama Zapada). Naime, modeli inteligencije su izražavali *apsolutističku* perspektivu, po kojoj inteligenciju čine mentalni procesi i reakcije univerzalni za ljudsku vrstu (Berry, 1994, prema Davidson & Downing, 2000). Nasuprot tome, kros-kulturna istraživanja, prevashodno laičkih koncepcija inteligencije, pokazuju da među kulturama postoje razlike u viđenju inteligencije (Sternberg, 2000a). Ako bi se teorije inteligencije predstavile na kontinuumu pretpostavljene kulturne specifičnosti, nasuprot apsolutističke perspektive nalazilo bi se prvobitno stanovište Berija, koje je sam nazvao *radikalnim kulturnim relativizmom* (Berry, 1974, prema Sternberg, 1991). Po ovom stanovištu, inteligencija ne sadrži univerzalne elemente iz čega proizilazi da je kvantitativno procenjivanje individualnih razlika u inteligenciji između osoba koje žive u različitim kontekstima potpuno pogrešno (Berry, 1994, prema Davidson & Downing, 2000). Većina kontekstualnih teorija ipak se nalazi u opsegu između apsolutističke i relativističke perspektive. U okviru „umerene“ relativističke koncepcije, pretpostavlja se da su mentalni procesi univerzalni za ljudsku populaciju, a da su transformacije procesa u odgovore i kompetencije primarno pod uticajem kulture (ibid.). Ove koncepcije uvažavaju činjenicu da se intelektualni razvoj odvija pod uticajem ekoloških i kulturnih faktora, tako da je za razumevanje razlika u inteligenciji potrebno poznavati i razumeti varijacije u kontekstu (Irvine & Berry, 1998, prema Davidson & Downing, 2000).

Shvatanja u okviru kompleksnih sistemskih ili interakcionističkih teorija imaju sličnosti sa umerenim kulturnim relativizmom. Po ovim teorijama inteligencija se konstituše u interakciji mentalnih procesa i sredinskih/kontekstualnih uticaja (Davidson & Downing, 2000; Earley & Ang, 2003). Jedna od njih, Sternbergova trojna teorija, na isti način kao i umereni kulturni relativizam, kombinuje univerzalne i kontekstualno specifične aspekte inteligencije (Sternberg, 1991, 1997, 2005). Po Sternbergu, mentalni procesi su univerzalni, iako su u osnovi međusobno veoma različitih intelektualnih ponašanja.

Različite forme intelektualnog ponašanja nastaju pod uticajem razlika u sredini, zadatku, situaciji (Sternberg, 1997).

Značaj konteksta u novim pristupima prepoznaje se već u nazivima inteligencija (npr. interpersonalna, intrapersonalna, emocionalna, praktična, kulturalna), a potom i sa njihovim određenjima. Tako Gardner definiše inteligenciju kao „sposobnost za rešavanje problema ili stvaranje produkata, vrednovana u jednoj ili više kulturnih sredina” (Gardner, 1985, str. X, kurziv moj). Još značajnije, po Gardneru inteligencije ne mogu da se proučavaju u „sirovom“ izdanju, već samo uklopljene u kontekst u kojem se izražavaju – specifične zadatke, domene i discipline. Tako, primera radi, ne postoji „čista“ prostorna inteligencija, već prostorna inteligencija ispoljena u dečjem rešavanju slagalice, u pronalaženju puta, ili driblingu u sportu. Inteligencije se aktiviraju u prisustvu određene vrste informacija, eksterno ili interno prezentovane (kao što je pokret za telesno-kinestetičku inteligenciju, ili ton za muzičku).

Teorije u okviru novih pristupa ređe odražavaju ekstremnu poziciju, po kojoj je inteligencija odlika konteksta i prestaje da bude „u posedu“ individue, a češće ukazuju na složenu i raznorodnu interakciju inteligencije i različitih dimenzija spoljašnjeg konteksta. U oba slučaja pokazuju suprotne tendencije od tradicionalnih modela u kojima se nastojalo da se unutrašnje varijable jasno razdvoje od spoljašnjih.

Izlazak iz okvira kognitivnih sposobnosti

Još je Sternbergov konceptualni okvir, kojim je pokušao da integriše različita viđenja na simpozijumu o inteligenciji 1986. godine, otkrio raznovrsne tendencije „iskoračivanja“ iz kognitivnih sposobnosti (Sternberg, 1986, prema Earley & Ang, 2003), na koje su usmereni tradicionalni pristupi (psihometrijski, kognitivistički i biološki). Tako je u konceptualizaciju inteligencije uključen kontekst, međutim, i kada je inteligencija konceptualizovana kao karakteristika individue, veliki broj predstavnika novih pristupa svojim modelima obuhvata elemente koji pripadaju drugim psihološkim domenima (onako

kako su tradicionalno definisani). Komponente novopredloženih konstrukata inteligencije neretko su znanje (mada ono nije sasvim isključeno iz tradicionalnih pristupa), crte ličnosti, motivacija, ponašanje, kao i složene varijable koje se nalaze na prelazima između različitih domena (npr. interesovanja, kontrola impulsa).

Treba napomenuti da nisu sve teorije inteligencije u novim pristupima izašle iz okvira kognitivnih sposobnosti. Među takvima su kognitivne koncepcije novih vrsta inteligencija (najbolji primer je Majer-Salovejeva teorija EI), kao i Gardnerova teorija viševrsnih inteligencija.

Inteligencija i znanje

U tradicionalnim pristupima merenju inteligencije znanje je najčešće predstavljalo nepoželjnu varijablu, a ukoliko je uključivano kao mera inteligencije, ticalo se konsenzualnih znanja, tj. onih koja su zajednička u jednoj kulturi, neretko jezičkih znanja i veština (Ackerman, 1996; Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004). Ove mere znanja mogle su se smatrati prikladnim za procenu Gc, dok tipične mere Gf ili testove (navodno) slobodne od uticaja kulture, čine zadaci koji su kreirani tako da spreče uticaj prethodnog znanja na rešavanje (Ackerman & Kanfer, 2004). Isti autori napominju da je Katelov pojam Gc, pored znanja koja su razvijena socijalizacijom, obuhvatao i znanje o specifičnim domenima, ali je Katel smatrao da je takvo znanje nepraktično meriti. Testovi sposobnosti su generalno pravljani tako da se eliminiše prednost koja bi nastala posedovanjem specifične ekspertize i to se postizalo na dva načina: maksimiziranjem heterogenosti testovnog sadržaja i biranjem sadržaja koji nisu povezani sa nekom ekspertizom (Ackerman & Beier, 2003).

Po Akermanu i saradnicima, intelektualna efikasnost odraslih (u smislu kakve zadatke mogu da obavljaju) više je determinisana onim što znaju, nego sposobnošću apstraktnog rezonovanja ili dekontekstualizovane memorije. U testovima inteligencije za odrasle, međutim, manji je naglasak na ispitivanju deklarativnog znanja, nego što je to

slučaj u testovima namenjenim deci i adolescentima (Ackerman, 1996). Nasuprot tendencije isključivanja znanja, u Ackermanovom modelu inteligencije odraslih znanje predstavlja posebnu komponentu, koja je nazvana *inteligencija kao znanje*. Ona podrazumeva ne samo konsenzualna ili znanja koja su zajednička u jednoj kulturi, već i profesionalna znanja, ona koja su povezana sa zanimanjem osobe. Inteligencija odraslih se manifestuje razvojem ekspertize u nekom domenu, a budući da ekspertizu čine kompleksne strukture znanja, validna procena inteligencije mora da uključi ispitivanje širine i dubine domeno-specifičnih znanja koja su relevantna za osobu (Ackerman, 1996; Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004).

Domen se može shvatiti kao korpus znanja koji se vrednuje i razvija u kulturi (J-Q. Chen & Gardner, 2005). Domeni mogu da budu naučne discipline, zanati ili druga zanimanja koja se nude u kulturi i u pogledu kojih se može procenjivati nečiji nivo kompetentnosti (Gardner, 1985). Ekspertiza u domenu se može izraziti knjigom, kompjuterskim programom ili nekim drugim kulturnim produktom (ibid.). Ovim određenjima treba pridodati ona koja se tiču „domena znanja bez eksperata“ (Legree, Psotka, Tremble, & Bourne, 2005). Kako ukazuju Legri i saradnici, neosporno je da se o domenu može govoriti i kada ne postoji ekspertski izvor informacija (tj. kada nema dokazanih eksperata, niti odgovarajućeg korpusa znanja). Danas je sa socijalnim i emocionalnim domenom analogna situacija kao sa jezičkim ili nekim drugim domenom u prošlosti (kada u okviru ovih domena nije bila formirana naučna građa). Reč je o fazi u kojoj još uvek nisu izgrađeni objektivni standardi verifikacije različitih mišljenja, već postoje samo aproksimativne procene, koje ponekad odražavaju opšta viđenja u društvu. Ipak, i domeni u ovoj fazi razvoja mogu da otkriju važne informacije o ljudskim sposobnostima, kao što je jezički domen i pre kodifikacije i formalizacije bio povezan sa jezičkim sposobnostima.

Barnetova i Ceci prezentuju uverljive nalaze o uticaju znanja na efikasnost obrade informacija, kako se često određuje inteligencija (Barnett & Ceci, 2005). Znanje je kod ovih autora široko konceptualizovano, pa pored poznavanja činjenica obuhvata heuristička pravila i strategije kojima osoba raspolaže (kao što su mentalne prečice ili pravila

zaključivanja). Po *bioekološkom* modelu razvoja inteligencije, koji zastupaju ovi autori, procesualna efikasnost je determinisana genetičkim potencijalima za obradu informacija, ali i bogatstvom znanja o sadržaju. Ova veza između procesa i znanja ne razvija se tokom života, kako na primer tumači Akerman, već postoji inicijalno, od rođenja deteta. Kao ilustraciju ovog stava, Barnetova i Ceci navode da trogodišnjaci tačno odgovaraju na pitanje koliko se delova dobija kada se prepolovi jabuka (ili nešto drugo što je opipljivo i blisko njihovom iskustvu), a kada se postavi isto pitanje o ćilimu, ne mogu da pruže odgovor (često se interesuju za veličinu ćilima). Ovo pokazuje da deca ne razumeju „princip polovljenja“ nezavisno od konteksta, već samo u okviru uskih domena. Tokom razvoja, ova ograničena razumevanja postaju opšti algoritmi koji se mogu primeniti u različitim domenima. Drugim rečima, znanje stečeno u jednom domenu postaje osnova za intelektualno funkcionisanje koje se tiče više domena.

Barnetova i Ceci navode i niz istraživanja koja dokazuju uticaj specifičnog znanja na pamćenje informacija iz odgovarajućeg domena. Uspešnija u pamćenju informacija iz nekog domena je ona osoba koja poseduje znanje o tom domenu – nalaz koji se ponavlja i kada pamćenje te osobe nije bolje u pogledu informacija izvan tog domena, i kada su drugi u prednosti u pogledu godina starosti ili obrazovanja. Ceci je pokazao uticaj znanja na postignuće i na tako jednostavnom zadatku kao što je brzina prepoznavanja broja devet (Cecci, 1993, prema Barnett & Cecci, 2005). Ovo pokazuje da ni brzina reakcije, ni druge slične mere koje su se koristile kao „čiste“ mere inteligencije, nisu imune na uticaj znanja. Efekti znanja na postignuće na složenijim zadacima su, naravno, još izrazitiji (npr. Johnson-Laird, Legrenzi, & Legrenzi, 1972 i Gigerenzer, 2002, svi prema Barnett & Cecci, 2005).

Barnetova i Ceci savetuju konstruktore testova da odustanu od pokušaja merenja biološkog kapaciteta za inteligentno ponašanje, sa zadacima navodno slobodnim od uticaja znanja i da se okrenu razvijanju zadataka koji podrazumevaju posedovanje bogatog znanja. Razmatrajući koji bi to bili zadaci, Barnetova i Ceci navode dve mogućnosti. Ako se inteligencija definiše kao maksimalno realizovana sposobnost, onda su to zadaci iz domena o kojem osoba poseduje najviše znanja. Takav pristup, međutim, otežao bi utvrđivanje

individualnih razlika zbog uplitanja varijabli koje se tiču domena. Drugi pristup, u kome se odustaje od procene maksimalne sposobnosti, podrazumeva izbor zadataka važnih za svakodnevni život, u pogledu kojih, kako se pretpostavlja, svi imaju bar neka relevantna znanja. Primer takvog pristupa je način na koji Sternberg i saradnici procenjuju praktičnu inteligenciju – testovima prećutnog znanja.

Dodatno specificujući prirodu zadataka u testovima inteligencije, Barnetova i Ceci kažu da se u njima mora zahtevati *primena* znanja na *nove* situacije, s obzirom na to da se inteligencija ne tiče rigidnog, već fleksibilnog znanja (npr. biti sposoban za stvaranje argumenata, ne samo za navođenje tuđih). Treba primetiti da je ovakva procena inteligencije koja uvažava znanje, svojom suštinom drugačija od procene *inteligencije kao znanja* u pristupu Ackermana i saradnika. Procena primene znanja u skladu je sa tradicionalnim viđenjem inteligencije kao kognitivne sposobnosti, jer primena znanja uključuje sposobnosti. Ackerman i saradnici, sa druge strane, procenom količine znanja (npr. Ackerman, 2000; Ackerman & Rolfhus, 1999, prema Ackerman & Beier, 2003) usmereni su na ishode sposobnosti, što u najboljem slučaju predstavlja posrednu procenu sposobnosti. Povezano sa ovim, Louman i Lakin upozoravaju da, iako je znanje veoma važno za rezonovanje na složenom materijalu, ne može se zaključiti da efikasno rezonovanje nije ništa drugo do razvijeno znanje (Lohman & Lakin, 2011). Oni ističu da se time zanemaruje uticaj koji rezonovanje ima na izgradnju znanja. Dodatno, svakodnevno rezonovanje veoma je zavisno od prošlih procesa rezonovanja (koji su uskladišteni kao znanja), kao i od efikasnosti aktuelnog procesa rezonovanja. Kako ovi autori objašnjavaju, znanje doprinosi rezonovanju obezbeđujući više apstraktnih asocijativnih veza između pojmova i više metakognitivnog znanja koje povezuje strategije sa ciljevima, pa se na taj način rasterećuje kapacitet radne memorije za rešavanje problema.

Znanje neretko predstavlja komponentu neakademskih inteligencija i tada je uobičajeno konceptualizovano kao kristalizovani aspekt inteligencije i dodatno diferencirano na deklarativno i proceduralno (Jones & Day, 1997; Kang et al., 2005; videti takođe Ang & Van Dyne, 2008). I pre nego što je Katel definisao kristalizovanu inteligenciju, znanje se pojavilo u Vernonovoj definiciji SI i to kao znanje o društvenim

temama (Vernon, 1933, prema Weis & Süß, 2005). Znanje je često prisutno u modelima SI, pri čemu se uglavnom odnosi na poznavanje socijalnih normi i pravila (Kang et al., 2005; Weis & Süß, 2005). U modelima EI obično se ne izdvaja kao komponenta, ali se njegov značaj prepoznaje, pri čemu je reč o znanju koje je ujedno relevantno za SI (Kang et al., 2005). Znanje ipak postoji kao mera EI u testovima rasuđivanja u problemskim situacijama, čije rešavanje može da zahteva primenu znanja koje je stečeno formalnim ili neformalnim putem (Legree et al., 2005).

O posebnoj vrsti znanja se govori u okviru praktične inteligencije (u nastavku PI). Sternberg je promovisao fenomen *tacitnog* ili *prećutnog* znanja koje je, po ovom autoru, u osnovi uspešnosti na mnogim životnim zadacima i kao takvo predstavlja ključni aspekt PI (Sternberg, 1991). Ovo znanje nije nikada eksplicitno učeno, a u mnogim slučajevima ni eksplicitno iskazano (ibid.). Glavne odlike tacitnog znanja jesu da je proceduralnog, pre nego deklarativnog tipa, da je relevantno za ostvarenje važnih ličnih ciljeva i da se uobičajeno usvaja bez direktne pomoći drugih (Sternberg, 2000b). Iz ugla Loumana i Lakina, tacitni procesi koji olakšavaju rezonovanje, odvijaju se izvan svesne kontrole i uglavnom ne zahtevaju pažnju (Lohman & Lakin, 2011). Kako ovi autori navode, koriste se kada donosimo odluku brzo ili intuitivno, često samo predosećajući kako treba da postupimo, bez jasno artikuliranih razloga. Svesni smo samo ishoda ovih procesa, ne i procesa samih.

U smeru značaja znanja za inteligenciju, najdalje odlaze Kilstrom i Kantorova, konceptualizujući SI iz perspektive znanja, tj. kao fond deklarativnog i proceduralnog znanja koji osoba poseduje o socijalnom svetu (Kihlstrom & Cantor, 2011). Po ovim autorima, socijalno ponašanje predstavlja javnu manifestaciju ličnosti, a individualne razlike u socijalnom ponašanju odražavaju razlike u znanju koje osobe unose u socijalnu interakciju. Kilstrom i Kantorova se ne bave razlikama u količini znanja, pa posledično ni kvantitativnim individualnim razlikama u pogledu SI. Po njima pravo pitanje nije *koliko* je neko socijalno inteligentan, već *koju* SI poseduje – šta zna o sebi i drugima, o situaciji u kojoj se ljudi susreću i ponašanjima koje u toj situaciji ispoljavaju.

Inteligencija i ličnost

Inteligencija i ličnost su dugo vremena bile razdvojene teorijski, te i po nalazima istraživanja. Ajzenk se bavio istraživanjem odnosa inteligencije i ličnosti da bi ustanovio da se može otkriti tek nekoliko značajnih veza, izuzev na prelazu između psihoticizma i kreativnosti (Eysenck, 1994, 1995, prema Ackerman & Beier, 2003). Slično njemu, Zajdner je konstatovao da su korelacije između mera inteligencije i ličnosti tradicionalno skromne i nedosledne (Zeidner, 1995, prema Ackerman & Beier, 2003). U nizu istraživanja korelacija između mera inteligencije i ličnosti nije prelazila vrednost .30, pa je ova vrednost postala kriterijum diskriminativne valjanosti mera inteligencije (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Matthews, Zeidner, & Roberts, 2007).

U literaturi su uobičajeno navođene tri demarkacione linije između ova dva pojma (DeYoung, 2011): (a) inteligencija se smatra kognitivnom, a crte ličnosti nekognitivnim karakteristikama; (b) inteligencija se procenjuje merama postignuća, a ličnost merama samoprocene; i povezano sa tim, (c) inteligencija se tiče maksimalnog angažovanja, a ličnost tipičnog ponašanja. U poslednjim decenijama preispituje se opravdanost navedenih distinkcija i ukazuje se na značajne veze između određenih sposobnosti i crta ličnosti, a pojavljuju se i teorije koje ih povezuju u jedan konstrukt (npr. Ackerman, 1996; DeYoung, 2011). Po integrisanju elemenata sposobnosti i elemenata koji se tiču ličnosti, pored Ackermanove teorije intelektualnog funkcionisanja odraslih (Ackerman, 1996), najpoznatiji su *mešoviti modeli EI* (engl. *mixed models*) (Mayer, Salovey, & Caruso, 2000; Neubauer & Freudenthaler, 2005; Brackett & Geher, 2006). Ovi modeli EI operacionalizovani su *merama zasnovanim na samoizveštavanju*, kakve se primenjuju u proceni ličnosti. Među mešovitim modelima EI najpoznatiji je Baronov model. Baron je pregledom relevantne literature ustanovio karakteristike ličnosti koje determinišu uspeh u životu povrh kognitivnih kapaciteta i na osnovu njih definisao ključne komponente EI (Bar-on, 1997, prema Neubauer & Freudenthaler, 2005). U kasnijoj verziji modela, koji je nazvao *model emocionalne i socijalne inteligencije*, Baron je komponente definisao kao sposobnosti (Bar-on, 2000), međutim, nije ih uvek lako razlikovati od ličnosnih kvaliteta, npr. kada je reč o toleranciji na stres ili kontroli impulsa. Prema Dejangu, ova pojmovna „zamućenja“

odražavaju složene odnose između ličnosti i inteligencije, pri čemu veliki broj crta ličnosti uključuje kognitivne procese i sposobnosti koji su inače „rezervisani“ za inteligenciju (DeYoung, 2011). Ovaj autor se zalaže za shvatanje, koje potiče još od Katela, po kome je inteligencija jedan deo ličnosti (Cattell, 1950, prema DeYoung, 2011). Ličnost je „jedinstvena varijansa opšteg evolucionog dizajna ljudske prirode“, izražena kao obrazac dispozicionalnih crta, karakterističnih adaptacija i životnih priča situiranih u kulturi (McAdams & Pals, 2006, prema DeYoung, 2011). Crte se, pak, tumače kao relativno stabilni obrasci ponašanja, motivacije, emocija i *kognicije* (Pytlik Zillig, Hemenover, & Dienstbier, 2002 i Wilt & Revelle, 2009, svi prema DeYoung, 2011). Dejang ipak zaključuje da još uvek nema dovoljno empirijskih dokaza za uključivanje inteligencije u širi model ličnosti, ali da bi psihologija imala koristi od njihove konceptualne integracije, s obzirom na to da joj je u interesu razumevanje celovite osobe.

Povezivanje inteligencije i ličnosti promovisali su Akerman i saradnici, baveći se intelektualnim funkcionisanjem odraslih. Prema Akermanovoj *teoriji razvoja inteligencije odraslih*, intelektualno funkcionisanje odraslih odražava četiri komponente (Ackerman, 1996): (a) inteligencija kao proces, (b) ličnost, (c) interesovanja i (d) inteligencija kao znanje. Godinu dana po objavljivanju teorije, Akerman sprovodi sa Hegstidom meta-analizu onih istraživanja koja su se bavila odnosima sposobnosti, crta ličnosti i interesovanja. Tako otkrivaju tzv. *komplekse crta*, unutar kojih različiti elementi dele „značajnu i smislenu“ varijansu (Ackerman & Heggstad, 1997, prema Ackerman & Beier, 2003). Akerman i Hegstid su identifikovali četiri kompleksa crta koji sadrže elemente sposobnosti, interesovanja i ličnosti: socijalni, administrativni/konvencionalni, naučni/matematički i intelektualni/kulturni kompleks crta. Pretpostavka je bila da kompleksi crta utiču na smer i intenzitet kognitivnih napora, što se naknadno manifestuje individualnim razlikama u dubini i širini znanja/ekspertize u odraslom dobu (Ackerman & Beier, 2003). Ovu pretpostavku, kao i valjanost svoje teorije uopšte, Akerman je proveravao u seriji istraživanja sa saradnicima. U istraživanju na uzorku od 135 odraslih osoba između 30 i 55 godina starosti, ispitanicima je zadato 20 različitih testova, a faktorska analiza mera sposobnosti, ličnosti, interesovanja i self-koncepta, potvrdila je

postojanje tri kompleksa crta – socijalnog, naučnog/matematičkog i intelektualnog/kulturnog (Ackerman & Rolfhus, 1999, prema Ackerman & Beier, 2003). Intelektualni/kulturni kompleks crta formirali su tipično intelektualno angažovanje (.84),¹² otvorenost za iskustva (.80), umetnička interesovanja (.67), istraživačka interesovanja (.64), pozitivan self-koncept u verbalnoj sferi (.63) i verbalna sposobnost (.61). Naučni/matematički kompleks crta čine pozitivan self-koncept u oblasti prostornih sposobnosti (.69), mehanike (.65) i matematike (.63), prostorna sposobnost (.62), matematička sposobnost (.50) i realistična interesovanja (.39). Komponente socijalnog kompleksa crta čine društvena interesovanja (.69), ekstraverzija (.66) i interesovanja vezana za zabavu (.59). Na proširenom uzorku u koji su uključeni studenti između 18 i 27 godina ($N = 276$), isti autori su ispitivali obrasce korelacija između tri navedena kompleksa crta i znanja u različitim domenima: fizičkim naukama, humanističkim naukama, građanskim pravima i biznisu. U skladu sa očekivanjima, intelektualni/kulturni tip ljudi poseduje izraženija znanja u svim domenima, izuzev fizičkih nauka gde je izjednačen sa naučnim/matematičkim tipom. Socijalni tip ispoljava najmanje znanja u svim oblastima.

Kada je reč o visini korelacija između crta ličnosti i intelektualnih sposobnosti ili znanja, ispostavlja se da Ackerman i saradnici uglavnom nisu utvrdili više vrednosti od onih koje se uobičajeno navode kao dokaz da je reč o distinktivnim kategorijama psiholoških fenomena. Ackerman i Hegstad su sproveli meta-analizu odnosa između mera ličnosti i mera intelektualnih sposobnosti, da bi ustanovili da je prosečna vrednost korelacije između tipičnog intelektualnog angažovanja¹³ i Gc .35, a između otvorenosti i opšte inteligencije .33 (Ackerman & Heggstad, 1997, prema Ackerman, 1997). Najviša vrednost korelacije koja je utvrđena između mera ličnosti i sposobnosti u istraživanjima Ackermana i saradnika iznosi .49 (Ackerman & Rolfhus, 1999, prema Ackerman & Kanfer, 2004). Reč je o korelaciji između Gc i tipičnog intelektualnog angažovanja. Ipak, u kasnijem istraživanju Ackermana, njihova korelacija je imala vrednost .29 (Ackerman, 2000).

¹² U zagradi su navedena faktorska opterećenja.

¹³ Tipično intelektualno angažovanje je varijabla koju su Goff i Ackerman konceptualizovali kao crtu ličnosti, a ukazuje na preferencije i tipična ponašanja u intelektualnim aktivnostima (Goff & Ackerman, 1992, prema Ackerman & Kanfer, 2004).

Ni u istraživanjima odnosa između znanja i crta ličnosti nisu zabeležene više korelacije. Ackermanovo istraživanje je obuhvatilo socijalnu potentnost, socijalnu bliskost, apsorpciju, tradicionalizam i tipično intelektualno angažovanje kao crte ličnosti, a znanja su se ticala prirodnih i društvenih nauka, umetnosti, tehnologije, prava i biznisa (Ackerman, 2000). Najvišu korelaciju je utvrdio između tradicionalizma i znanja o građanskim pravima i dužnostima, sa vrednošću $r = -.35$.

Slične vrednosti korelacija ustanovio je Dejang u svojoj meta-analizi relevantnih istraživanja. Prosečna korelacija između mera inteligencije i mera ličnosti je .30, sa rasponom vrednosti od .06 do .42 (DeYoung, 2011). Ne postoje, dakle, novi empirijski podaci koji bi ukazivali na jedinstvenost inteligencije i ličnosti, što nije iznenađujuće, jer su i konceptualizacije i operacionalizacije ova dva konstrukta ostale međusobno distinktivne. Razlika je u tome što autori koji se zalažu za integraciju inteligencije i ličnosti, pridaju mnogo veći značaj utvrđenim korelacijama, napominjući da su one prilično visoke kada se uzme u obzir da se inteligencija i ličnost procenjuju različitim metodama (DeYoung, 2011).

Inteligencija i motivacija

Mali broj autora je konceptualizovao inteligenciju tako da uključuje motivacioni aspekt mentalnog funkcionisanja – tri od 24 istraživača na simpozijumu o inteligenciji 1986. godine (Sternberg, 1986, prema Earley & Ang, 2003). I dok se svi slažu da motivacija mora biti prisutna kao aktivator intelektualne aktivnosti, nije bilo razvijenijeg gledišta o tome kako motivacioni faktori pokreću i oblikuju intelektualno delovanje (Carr & Dweck, 2011). Ackerman se navodi kao jedan od savremenih autora koji uključuje motivacionu komponentu u određenje inteligencije (Earley & Ang, 2003). Ackerman je, u stvari, više usmeren na interesovanja, koja čine jednu od relativno širokih komponenti njegovog modela inteligencije. O motivaciji govori kao o aspektu interesovanja koji će osobu usmeriti prema nekom domenu (ili je odvratiti od nekog domena) (Ackerman, 1996). U kasnijim istraživanjima kompleksa crta – konglomerata sposobnosti, crta ličnosti i interesovanja – specifikuje i određene motivacione crte (Ackerman & Beier, 2003).

Motivacija je takođe uključena u Golmanov mešoviti model EI, u kome *motivisanje sebe* predstavlja jednu od pet komponenti ove inteligencije (Goleman, 1995, prema Mayer, Salovey, & Caruso, 2000). Golman je, međutim, i sam naveo da njegova konceptualizacija EI prevazilazi svojom širinom konstrukt inteligencije, te da se može podvesti pod *karakter* ličnosti (ibid.).

Sistematičniju razradu odnosa inteligencije i motivacije pokušali su nedavno da pruže Karova i Dvekova (Carr & Dweck, 2011). Ove autorke u motivacione faktore ubrajaju verovanja, neintelektualne veštine i afekat, budući da determinišu ciljeve osobe, a posebno to da li će osoba postaviti kao svoje ciljeve razvoj i angažovanje intelektualnih veština, koliko će dosledno da radi na ostvarenju ovih ciljeva i koliko efikasno uči da bi ih ostvarila. Karova i Dvekova daju pregled laboratorijskih i terenskih istraživanja, koja pokazuju snažan uticaj motivacionih varijabli na raznolike intelektualne ishode – ocene, postignuća na standardizovanim testovima znanja, skor na testu inteligencije, profesionalna postignuća. Pri tom, kako autorke napominju, istraživanja navode na zaključak da dinamične motivacione varijable mogu da budu važnije u predikciji intelektualnih postignuća od tradicionalnih mera intelektualnih sposobnosti. Naime, efekti motivacije na inteligenciju ispoljavaju se među osobama jednakih kognitivnih sposobnosti i sa jednakim nivoima prethodnog intelektualnog dostignuća. Takođe, efekti motivacije se pojavljuju rano u detinjstvu i traju tokom čitavog života i to za različite grupe pojedinaca. Za razumevanje pristupa ovih autorki, važan je zaključak koji one donose u pogledu toga šta znači biti inteligentan ili darovit. Pored sposobnosti, biti inteligentan ili darovit podrazumeva posedovanje odgovarajuće motivacije. Ovu motivaciju čine orijentacija na učenje, a ne na postignuće, oslobođenost od stereotipa i oslobođenost od briga koje se odnose na pripadnost grupi, disciplinovan rad na ostvarenju ciljeva i postavljanje ciljeva koji imaju intrinzičku vrednost (Carr & Dweck, 2011, str. 765). Autorke još napominju da motivacija ne predstavlja zamenu za učenje sadržaja i veština, već medijum za usvajanje, izražavanje i nadogradnju intelektualnih znanja i veština.

Integrisanje motivacije u konstrukt inteligencije ipak ne podrazumeva, kao što se može primetiti, gubljenje njihove međusobne konceptualne distinktivnosti. Osnovni razlog

uključivanja motivacije je u njenom značaju za intelektualne ishode na koje utiče povrh nivoa sposobnosti.

Inteligencija i ponašanje

Fokus novih pristupa na proučavanje inteligencije u “realnom” svetu, u okviru svakodnevnih problema ljudi, iznedrio je još jedno proširenje konstrukta inteligencije izvan kognitivnih sposobnosti. Kako je namera kontekstualnih teorija inteligencije da se inteligencija razume u kontekstu u kome se javlja (Sternberg, 1991), ove teorije među prvima pomeraju interesovanje sa unutrašnjeg mehanizma inteligencije na njene spoljašnje manifestacije. Sternbergova definicija inteligencije u kontekstu ilustruje ovaj pristup. Po shvatanju ovog autora, inteligenciju u kontekstu čini „svrsishodno prilagođavanje stvarnoj sredini, relevantnoj za život, kao i izbor i oblikovanje te sredine“ (Sternberg, 1991, str. 132). Kod Sternberga stvarna sredina obuhvata i test situacije i laboratorijsko okruženje (tj. bilo koja sredina koja nije nastala u mašti, snovima ili psihopatološkim stanjima), mada ih drugi autori uglavnom isključuju, interesujući se za rešavanje problema u svakodnevnom životnom prostoru (kao sredini od najveće relevantnosti). Isticanje svrsishodnosti inteligencije, ali i adaptacije na sredinu, izbora ili oblikovanja sredine kao njene srži, otvorilo je vrata integrisanju ponašanja u pojam inteligencije.

U okviru novih pristupa postoje modeli inteligencije koji sadrže komponentu ponašanja (npr. Kang et al., 2005; Earley & Ang, 2003). Ipak, to se prevashodno odnosi na SI i kulturalnu inteligenciju. Mešoviti modeli EI uobičajeno se „šire“ u pravcu ličnosti.

Tendencija proširivanja modela SI tako da obuhvati ponašanje, vidljiva je i na konceptualnom i na planu operacionalizacije. Može da se nasluti već u ranim definicijama SI kao sposobnosti slaganja sa drugima (npr. Moss & Hunt, 1927 i Vernon, 1933, svi prema Weis & Süß, 2005). Novija istraživanja SI prikazuju kao višedimenzionalni konstrukt, koji čine kognitivni i bihevioralni domen (npr. Wong, Day, Maxwell, & Meara, 1995, prema Jones & Day, 1997). Kada je reč o merenju SI, postoje pokušaji da se procenjuje na osnovu

posmatranja ponašanja ispitanika, najčešće tokom intervjua (Weis & Süß, 2005), mada se prisutnost relevantnih ponašanja češće procenjuje na osnovu mera samoizveštavanja (Austin & Saklofoske, 2005; Weis & Süß, 2005).

Kada se inteligencija konceptualizuje na nivou učinka (npr. kao prilagođenost, efikasno funkcionisanje), nije iznenađujuće da se mere ponašanja pojave kao mere inteligencije. Štaviše, one su tada i najsmislenije. Kada je učinak umesto toga definisan kao spoljašnji kriterijum spram kojeg se proverava valjanost procene sposobnosti kao potencijala, onda procena inteligencije na osnovu konkretnih ponašanja (kvaliteta njihove izvedbe) nije opravdana. Poznato je da se između potencijala i ishoda upliće niz varijabli, kao što su motivacija, crte ličnosti, veštine na nivou ponašanja. Ove interferentne varijable (iz perspektive procene potencijala) u širim modelima čine deo konstrukta inteligencije.

Tipično umesto maksimalnog intelektualnog postignuća

Sve do pred kraj 20. veka u proučavanjima sposobnosti postoji jasna usmerenost na *maksimalno postignuće*, dok je fokus studija ličnosti na *tipičnom ponašanju*. Distinkcija između „maksimalno“ i „tipično“ ogleda se u različitoj vrsti informacija za kojom tragaju istraživači u ova dva polja. U prvom slučaju očekuje se da ispitanik radi najbolje što može, a u drugom da iskaže svoje uobičajeno ili preferirano ponašanje, šta mu se dopada, odnosno ne dopada (Ackerman, 1997; Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004).

Akerman je među autorima koji smatraju da opisana razlika nije nužna, a ponekad ni poželjna (slično DeYoung, 2011). Proučavajući inteligenciju odraslih, Akerman je zaključio da njena procena ne može da bude potpuna bez utvrđivanja tipičnog intelektualnog ponašanja (Ackerman, 1996). Postojeći testovi inteligencije za odrasle, zahtevajući demonstraciju apstraktnog rezonovanja i dekontekstualizovane memorije, ponekad uz merenje brzine, mimoilaze suštinu individualnih razlika u inteligenciji u odraslom dobu (Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004). Individualne razlike se prevashodno ogledaju u nivou razvitka, tj. dubine i bogatstva različitih domeno-

specifičnih struktura znanja (Ackerman, 1996; Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004). Primena standardnih testova inteligencije kao prediktora uspeha na studijama (uvažavajući ograničenu varijabilnost sposobnosti u takvom uzorku) i kao prediktora profesionalnih dostignuća, nije pružila zadovoljavajuće rezultate (npr. Anastasi, 1982 i Willingham, 1974, oba prema Ackerman & Kanfer, 2004). Ackerman i saradnici nedovoljan uspeh u predikciji objašnjavaju nepodudarnošću kriterijuma i prediktora – dok testovi inteligencije (prediktori) mogu da otkriju maksimalno postignuće individue, uspeh na višim nivoima obrazovanja i profesionalni uspeh mnogo su više pod uticajem tipičnog intelektualnog ponašanja (Ackerman & Beier, 2003; Ackerman & Kanfer, 2004).

Ackerman je opisao tri metode kojima može da se proceni tipično intelektualno ponašanje (Ackerman, 1997). Kada predviđanje ocena nije nešto za šta smo zainteresovani, onda su one dobra mera tipičnog intelektualnog učinka (Ackerman, 1997), a to mogu da budu i drugi relevantni podaci iz života osobe (Wilhelm, 2005). Druga metoda se tiče merenja znanja koje je osoba stekla tokom dužeg perioda života. Ono što takve mere čini posebno pogodnim za procenu tipičnog intelektualnog postignuća je to što osoba mora odranije da zna informaciju koja se od nje traži, odnosno traženu informaciju nije moguće izvesti iz test situacije (Ackerman & Kanfer, 2004). Nivo znanja o relevantnom domenu prediktivniji je za uspeh na studijama, nego što je postignuće na standardnim testovima inteligencije (Willingham, 1974, prema Ackerman & Kanfer, 2004), kao što je i znanje relevantno za posao prediktivnije za profesionalni uspeh (Hunter, 1983, prema Ackerman & Kanfer, 2004).

Znanje se, međutim, opravdano shvata i kao mera maksimalnog učinka ili postignuća (Wilhelm, 2005; slično u Lohman & Lakin, 2011).

Treću metodu procene tipičnog intelektualnog ponašanja čine instrumenti zasnovani na samoizveštavanju, kakvi su uobičajeni u proceni ličnosti (Ackerman, 1997). Goff i Ackerman su razvili skalu namenjenu proceni tipičnog intelektualnog angažovanja kao crte ličnosti, koja je, po pretpostavci, povezana sa intelektualnim ulaganjima osobe tokom dužeg perioda vremena (Goff & Ackerman, 1992, prema Ackerman & Kanfer, 2004). Skala

Typical Intellectual Engagement (skr. TIE) namenjena je otkrivanju preferencija i tipičnih ponašanja u intelektualnim aktivnostima. Očekivalo se da je kao takva povezana sa kristalizovanim, a ne fluidnim sposobnostima, što je i potvrđeno u istraživanjima. Meta-analiza je pokazala da je srednja vrednost korelacije između TIE i mera Gc .35 (Ackerman & Heggstad, 1997, prema Ackerman & Kanfer, 2004), dok su u dve potonje studije utvrđene korelacije imale vrednost .49 (Ackerman & Rolfhus, 1999, prema Ackerman & Kanfer, 2004) i .29 (Ackerman, 2000). Istovremeno je, u skladu sa očekivanjima, utvrđena veoma niska korelacija TIE sa Gf (oko nule) (Ackerman, 2000; Ackerman & Rolfhus, 1999, prema Ackerman & Kanfer, 2004).

Roklin ukazuje da tipično intelektualno angažovanje nije sasvim distinktivno u odnosu na Otvorenost, jedan od domena u petofaktorskom modelu ličnosti (Rocklin, 1994; videti takođe Ackerman & Goff, 1994). Pored toga što ima iste obrasce korelacija sa merama sposobnosti kao i Otvorenost (merama Gf, Gc, asocijativne memorije, perceptivne brzine i vremenom reakcije), TIE ispoljava snažnu povezanost sa dva aspekta Otvorenosti, a što su otkrili sami konstruktori ove skale – sa idejama $r = .77$, a sa estetikom $r = .51$ (Ackerman & Goff, 1994). Roklin zaključuje da su Gof i Akerman ipak ukazali na važan most između inteligencije i ličnosti. Ovaj most na jednom kraju dotiče Gc, dok je odredište drugog kraja Otvorenost ili tipično intelektualno angažovanje (Rocklin, 1994).

Pod kojim uslovima se korelacija između mera inteligencije zasnovanih na postignuću i mera zasnovanih na samoproceni snižava ili povećava, bilo je pitanje koje je mnoge interesovalo (Furnham, 2001). Na osnovu pregleda istraživanja različitih autora, Akerman i saradnici identifikuju više faktora koji modeluju odnos dve vrste mera (Ackerman, Beier, & Bowen, 2002): (a) nivo znanja o domenu (što je znanje veće, to je samoprocena bolja); (b) težina domena (sposobnosti se precenjuju kada je reč o relativno lakim zahtevima, a potcenjuju kada je reč o teškim); (c) specifikovanost grupe sa kojom ispitanik vrši poređenje (sa specifikovanim referentnim grupama postižu se realnije samoprocene), kao i znanje o referentnoj grupi; (d) specifikovanost sposobnosti koja se procenjuje (ima isti odnos sa samoprocenom kao i prethodna varijabla); (e) poželjnost karakteristike koja se procenjuje (procenjuju se poželjne karakteristike i obratno); (f) polne

razlike (najčešći nalaz je da žene potcenjuju, a muškarci precenjuju svoje sposobnosti); (g) kulturne razlike (npr. Amerikanci i Britanci precenjuju, a Japanci potcenjuju svoje sposobnosti); (h) nivo sposobnosti (što je viši nivo sposobnosti, to je samoprocena bolja). Zajednički zaključak istraživanja bio je da je valjanost samoprocene, nezavisno od navedenih faktora, nedovoljna.

Akerman je sa saradnicima intenzivno proučavao mere inteligencije zasnovane na samoizveštavanju, a posebno njihov odnos sa objektivnim merama (skorovima na testovima inteligencije i testovima znanja). Oni su došli do pozitivnijih zaključaka o vrednosti samoprocene sposobnosti (i znanja) nego većina autora. Nasuprot tužnoj slici o mogućnostima ljudi za valjanu samoprocenu, Akerman i saradnici navode niz empirijskih argumenata u prilog merama samoizveštavanja (Ackerman et al., 2002):

- Samoprocena akademskog self-koncepta korelira sa objektivno merenim matematičkim sposobnostima (testom zasnovanim na postignuću) u vrednosti $r = .46$, a sa prostornim sposobnostima u vrednosti $r = .44$.¹⁴
- Raspon korelacija između samoprocene znanja u različitim domenima i stvarnog znanja u tim domenima je od $-.07$ do $.68$, sa srednjom vrednosti $r = .45$. Pri tom, od 18 domena znanja, u pogledu 17 domena postoji statistički značajna veza između samoprocene i objektivnog skora.
- U jednom istraživanju, korelacija samoprocene matematičkih i prostornih sposobnosti sa skorom dobijenim na testu ovih sposobnosti dosegla je vrednost $.58$, a u slučaju verbalnih sposobnosti $.42$.
- Obrasci polnih razlika i uzrasni korelati skorova na skalama samoprocene u skladu su sa obrascima koji su ustanovljeni na osnovu skorova na objektivnim instrumentima.

¹⁴ Akerman i saradnici tumače da je slika o sebi u određenom domenu u direktnoj vezi sa samoeфикасношću na zadacima iz tog domena, dok su objektivne mere sposobnosti njihova indirektna mera – one imaju uticaj na samoeфикасnost preko slike o sebi. Iz tog razloga samoprocena može da predstavlja važniji podatak za procenu ефикасности osobe na određenom zadatku, nego što je to objektivna mera sposobnosti.

- Interkorelacije mera zasnovanih na samoproceni, koje se tiču različitih sposobnosti, pokazuju da su ove mere konvergentno i diskriminativno valjane, odnosno da ljudi imaju diferenciran doživljaj svojih sposobnosti.

Sternberg je u svrhu merenja inteligencije definisane pomoću konteksta ili inteligencije u realnom kontekstu, isprobavao mogućnost korišćenja mera samoopisa (pored testova prećutnog znanja). Sa saradnicima je sproveo istraživanje čiji rezultati idu u prilog valjanosti samoprocene (Sternberg, Conway, Ketron, & Bernstein, 1981, prema Sternberg, 1991). Najpre su od jedne grupe ispitanika prikupili listu ponašanja koja karakterišu inteligentne osobe, a istraživanje su nastavili sa dve nove grupe ispitanika. Od jedne grupe su tražili da odrede u kojoj meri svako od 250 ponašanja opisuje njihovo ponašanje, dok je druga grupa procenjivala u kojoj meri svako od 250 ponašanja opisuje ponašanje neke “idealno inteligentne” osobe. Korelacija između samoopisa i opisa idealno inteligentne osobe predstavljala je meru stepena podudarnosti između konkretne i idealno inteligentne osobe, što po pretpostavci čini meru kontekstualne inteligencije. Podaci su potvrdili pretpostavku – utvrđena korelacija između mere podudarnosti i skora na standardnom testu inteligencije bila je .52 (potvrđeno je da je korišćena mera indikator inteligencije).

Nasuprot velikom broju ponašanja u pogledu kojih su ispitanici procenjivali sebe, instrumenti inteligencije zasnovani na samoizveštavanju imaju značajno manji broj stavki. U pregledu koji su izvršili Perez i saradnici, može se videti da od 15 instrumenata EI, šest instrumenata ima manje od 50 tvrdnji, isto toliko ima između 50 i 100 tvrdnji, a tri instrumenta imaju više od 100 tvrdnji (Pérez, Petrides, & Furnham, 2005).

Proliferacija instrumenata EI zasnovanih na samoproceni, doprinela je da se detaljnije preispita opravdanost operacionalizacije konstrukta inteligencije merama samoizveštavanja naspram standardne primene mera postignuća (Austin & Saklofske, 2005; Pérez et al., 2005; Wilhelm, 2005). Wilhelm sumira važne odlike ove dve vrste mera (Wilhelm, 2005). Mere postignuća su namenjene proceni maksimalnog učinka, predstavljaju spoljašnju ocenu učinka, nisu pod uticajem davanja socijalno poželjnih odgovora, traže dosta napora od ispitanika, imaju zahtevnu proceduru zadavanja i trebalo bi

da se koriste za merenje sposobnosti, veština, znanja i dostignuća. Sa druge strane, mere samoizveštavanja su namenjene proceni tipičnog ponašanja, predstavljaju unutarnju ocenu učinka, pod uticajem su davanja socijalno poželjnih odgovora (i drugih pristrasnosti u odgovaranju), jednostavne su za zadavanje i koriste se za procenu karakteristika iz domena ličnosti. Istraživači EI (kao i akademske inteligencije) nisu došli do rezultata koji bi podržali upotrebu mera samoizveštavanja u proceni inteligencije. Mere samoprocene nisko koreliraju sa merama postignuća (Furnham, 2001; Furnham & Rawles, 1999; Paulhus, Lysy, & Yik, 1998), dok sa dimenzijama ličnosti pokazuju srednje ili visoke korelacije (Austin & Saklofoske, 2005; Matthews et al., 2007). Korelacije mera samoizveštavanja sa dimenzijama ličnosti neretko prelaze kritičnu vrednost .30, što osporava njihovu diskriminativnu valjanost kao mera inteligencije (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Matthews et al., 2007).

Istraživanja SI dovela su do istih rezultata – dve vrste mere uglavnom nisko ili neznačajno koreliraju, a faktorske analize pokazuju da pripadaju različitim faktorima (Weis & Süß, 2005).

Nedovoljne korelacije između mera samoizveštavanja i mera postignuća koje su namenjene proceni istog konstrukta ukazuju, u stvari, da one mere različite stvari (Pérez et al, 2005; Wilhelm, 2005), tj. da se konstrukt koji se procenjuje putem samoizveštavanja ne može nazvati inteligencijom (Wilhelm, 2005; slično Brackett & Geher, 2006). Po Stankovu, mere sposobnosti koje su zasnovane na samoproceni padaju „na ničiju zemlju“, negde između mera maksimalnog i tipičnog učinka (Stankov, 1999, prema Wilhelm, 2005).

Postoji još jedna metoda namenjena proceni tipičnog ponašanja, pa i tipičnog intelektualnog ponašanja. Reč je o proceni posmatrača, metodi koja se koristi znatno ređe od mera samoizveštavanja, i u proceni ličnosti i u proceni sposobnosti. Neka od istraživanja koja raspolažu procenama posmatrača i merama samoprocene u oblasti sposobnosti, pokazala su da je korelacija između ove dve vrste mera uglavnom umerenih vrednosti – kreće se u rasponu od .41 do .54 (Van Dyne, Ang, & Koh, 2008; Kim, Kirkman, & Chen,

2008). Jedno istraživanje, međutim, otkriva značajno nižu korelaciju dve vrste mera, $r = .16$ (Shannon & Begley, 2008).

Procena posmatrača ispoljava sličan odnos sa merama postignuća kao i samoprocena (i ove mere uglavnom nisko međusobno koreliraju). Nešto viša vrednost korelacije između procene posmatrača i mera postignuća postignuta je uključivanjem većeg broja posmatrača, $r = .43$ (Furnham, 2001).

Naučna validacija konstrukta inteligencije

U okviru razvoja ideje o viševrsnosti inteligencije i pojave modela različitih vrsta inteligencija, važno pitanje je postalo koje zahteve ili kriterijume konstrukt mora da zadovolji da bi se smatrao posebnom inteligencijom. Gardner (1985) napominje kako ne postoji algoritam za procenu naučne zasnovanosti predložene inteligencije, ali je neophodno eksplicirati razloge zbog kojih autor smatra da koncept zavrđuje status inteligencije, kako bi se omogućila njegova evaluacija u naučnoj zajednici. Gardner je definisao osam kriterijuma koje bi „kandidat“ za inteligenciju morao da zadovolji (Gardner, 1985):

1. Dokazi iz neuropsihologije koji govore o mogućnostima izolovanog oštećenja ili očuvanja inteligencije. Gardner je ove dokaze smatrao pojedinačno najuverljivijim od svih.

2. Pojedinci sa neujednačenim profilom sposobnosti koji pokazuje relativnu izolovanost inteligencije u smeru natprosečnog ili ispodprosečnog razvoja. Među njima su autistične osobe, savanti, deca nadarena u jednoj oblasti. U meri u kojoj se neujednačen profil sposobnosti može povezati sa genetskim faktorima ili specifičnim moždanim regijama, to je tvrdnja o postojanju nezavisne inteligencije uverljivija.

3. Jedna ili nekoliko komponenti, odnosno ključnih operacija ili procesa obrade informacija, koji su specifični za inteligenciju i aktiviraju se u prisustvu

određene vrste informacija (eksterno ili interno prezentovane). Snaga ovog dokaza, kao i prethodnih, raste utvrđivanjem neurološke osnove distinktivnih komponenti inteligencije.

4. Različiti nivoi ekspertize/dostignuća koji grade specifičan razvojni put inteligencije sa mogućim kritičnim fazama za razvitak. Pri tom, prelazi između stadijuma razvoja mogu da budu povezani sa sazrevanjem ili faktorima učenja.

5. Evolucionari antecedenti inteligencije ili neke njene komponente kod nižih vrsta.

6. Dokazi iz eksperimentalne psihologije koji potvrđuju specifičnost procesa obrade informacija, ili neki drugi aspekt autonomnosti inteligencije. Neki od značajnih nalaza za ovaj kriterijum ticali bi se utvrđivanja zasebnog funkcionisanja pažnje, percepcije ili memorije u odnosu na specifičnu vrstu stimulusa.

7. Psihometrijski nalazi koji podržavaju konvergentnu i diskriminativnu valjanost mera inteligencije.

8. Mogućnost izražavanja inteligencije u simboličkom sistemu (putem kojeg mogu da se izražavaju i druge inteligencije). Po Gardnerovom viđenju, ono što „sirovi“ materijal inteligencije čini upotrebljivim jeste njegova podložnost kodifikaciji nekim od simboličkih sistema razvijenih u kulturi.

Kriterijume koje jedna inteligencija treba da zadovolji pronalazimo najčešće u literaturi koja je posvećena ispitivanju naučne zasnovanosti EI (Austin & Saklofske, 2005; Matthews et al., 2007; Mayer, Caruso, & Salovey, 2000; Neubauer & Freudenthaler, 2005; Schulze, Wilhelm, & Kyllonen, 2007). Kriterijumi se mogu podeliti na semantičke i empirijske, a kako navode naše autorke, *semantički ili konceptualni kriterijumi* podrazumevaju tri značenja bilo kog konstrukta inteligencije (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010):

1. Konstrukt bi trebalo da bude dispozicija iz klase *sposobnosti* ili potencijala, a ne ono što osoba postiže na manifestnom planu, ili što su njeni tipični/preferirani načini ponašanja.

2. Konstrukt bi trebalo da predstavlja *intelektualnu* sposobnost, tj. kapacitet za kognitivnu obradu informacija koji dostiže relacioni nivo (uviđanje odnosa i rezonovanje).

3. Konstrukt bi trebalo da bude *distinktivna* intelektualna sposobnost, tj. da poseduje komponente obrade informacija koje operišu na specifičnom sadržaju i primerene su rešavanju određene vrste kognitivnih problema.

Kao što je izraženo navedenim konceptualnim kriterijumima, ključno značenje inteligencije u nauci vezuje se za mentalne sposobnosti i kognitivne operacije (takođe Mayer, Salovey, & Caruso, 2000). U skladu sa Hornovom sistematizacijom nivoa intelektualnog delovanja (Horn, 1991), Altarasova je dodatno specifikovala ovo značenje – kognitivna obrada informacija mora da uključuje relacioni nivo (Altaras, 2008).

Sušтина trećeg kriterijuma tiče se konceptualne jedinstvenosti i koherentnosti kognitivnih sposobnosti koje se navode kao komponente inteligencije. Ovaj kriterijum je, primera radi, narušen u Baronovom modelu EI. Pored sposobnosti koje se tiču emocija, Baron u EI uključuje komponente indirektno povezane sa emocionalnim procesima, kao što su rešavanje problema, testiranje realnosti, fleksibilnost (videti Bar-On, 2000), odnosno komponente koje se mogu ticati *bilo koje* inteligencije (Neubauer & Freudenthaler, 2005; Pérez et al., 2005).

U literaturi o EI postoji i nešto veći broj *empirijskih kriterijuma* za nezavisnu inteligenciju (Austin & Saklofske, 2005; Matthews et al., 2007; Schulze et al., 2007). Ove kriterijume su sistematizovale naše autorke (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010):

1. Konstrukt bi trebalo da bude operacionalizovan merama postignuća, tj. kognitivnim zadacima za koje se objektivno može utvrditi tačno/najadekvatnije rešenje.

2. Mere konstrukta bi trebalo da pokazuju statistički neznačajne ili niske korelacije sa dimenzijama ličnosti, a značajne, ali umerene korelacije sa dobro utvrđenim intelektualnim sposobnostima (konvergentno-diskriminativna valjanost).

3. Na osnovu mera konstrukta trebalo bi da se mogu predvideti relevantni kriterijumi povrh onoga što je moguće predvideti na osnovu akademske inteligencije i crta ličnosti (inkrementalna/dodatna prediktivna valjanost).

4. Faktorska struktura instrumenta bi trebalo da odgovara onoj koja je pretpostavljena teorijskim modelom (strukturna valjanost).

5. Empirijski utvrđene uzrasne i druge grupne razlike trebalo bi da odgovaraju teorijskim postavkama o razvoju i prirodi datog konstrukta.

6. Mere konstrukta bi trebalo da imaju specifične biološke korelate i korelate na nivou elementarnih kognitivnih zadataka.

Upoređujući navedene specifikacije kriterijuma (konceptualne i empirijske) kod Gardnera i autora koji se bave EI, može se ustanoviti da su u značajnoj meri podudarne. Gardner je jedinstven u zahtevu za identifikovanjem evolucionih antecedenata i za izražavanjem inteligencije nekim simboličkim sistemom. Sa druge strane, naše autorke preko semantičkih kriterijuma precizno određuju značenje intelektualne sposobnosti i specifikuju sve važne psihometrijske zahteve.

Postizanje saglasnosti u pogledu kriterijuma za nezavisnu inteligenciju, veoma je važno u kontekstu „umnožavanja“ novih vrsta inteligencija sa raznorodnim konceptualizacijama, kao i pojave velikog broja instrumenata zasnovanih na samoproceni. Navedeni sistem standarda može da se shvati kao svojevrsni instrument za ocenu naučne utemeljenosti bilo kog novopredloženog konstrukta inteligencije.

Rezime i zaključak

Istraživači strukture intelektualnih sposobnosti nakon početnih, naizgled nepomirljivih razilaženja u nalazima, već sredinom 20. veka izražavaju sve sličnije zaključke. Rezultati brojnih faktorsko-analitičkih studija i nalazi meta-analiza relevantnih istraživanja, konvergirali su ka hijerarhijskim modelima intelektualnih sposobnosti, pri čemu su varijante hijerarhijskih modela ispoljavale više sličnosti nego razlika. Postoji slaganje da se na najnižoj lestvici hijerarhije nalazi veći broj specifičnih sposobnosti, specijalizovanih za uzak opseg ponašanja. Te sposobnosti predstavljaju tzv. primarne faktore nastale faktorskom analizom mera inteligencije, najčešće skorova sa subtestova ili različitih skupova zadataka. Vremenom je broj identifikovanih primarnih faktora rastao (u poslednjoj verziji proširene Gf-Gc teorije ima ih ne manje od 87). Druga lestvica pripada sposobnostima koje se danas smatraju najznačajnijima za razumevanje intelektualnog funkcionisanja čoveka. One su ujedno faktori drugog reda, izdvojeni na osnovu faktorske analize primarnih faktora, a njihov broj verovatno ne prelazi 10. U poslednjoj verziji CHC modela predloženo je još šest faktora, kako bi se uvažile i druge perceptivne sposobnosti osim vizuelne i auditivne obrade informacija (McGrew, 2009). Suština inteligencije ipak podrazumeva dublje nivoe obrade informacija od perceptivnog. Glavno obeležje inteligencije se oduvek ticalo složenih mentalnih funkcija, kao što su edukacija relacija i edukacija korelata, ili apstraktno rezonovanje (npr. Sternberg, 1997). Drugim rečima, neophodno je da inteligencija obuhvata relacioni nivo obrade informacije (Altaras, 2008).

Valjanost faktora drugog reda podržava veliki broj nalaza izvan psihometrijskog domena. Sposobnosti drugog reda odlikuje nepovezano variranje (tj. redosled individualnih razlika), kao i različiti obrasci razvoja tokom života, različiti obrasci odnosa sa neurološkim i varijablama učenja, genetskim činiocima, školskim i profesionalnim postignućima.

Mada deluje da pitanje g faktora kao indikatora opšte inteligencije do kraja nije rešeno, ono što je izvesno jeste da je njegov značaj u velikoj meri umanjen. Nekada kraljevski ustoličen na vrhu svih ljudskih sposobnosti, danas u senci tzv. sposobnosti drugog reda. Opšta inteligencija bi mogla da predstavlja zajednički aspekt ili neku vrstu

osnove svih intelektualnih aktivnosti, ali je većina autora ne shvata kao ključnu determinantu svekolikog intelektualnog funkcionisanja. Smatra se da je njen uticaj na intelektualno funkcionisanje posredovan nizom drugih varijabli – širokim i uskim sposobnostima, ali i činiocima izvan okvira kognitivnih sposobnosti (kao što su znanje, motivacija, crte ličnosti).

Kako je prikazano, razvoj shvatanja inteligencije vodio je ka njenim širokim konceptualizacijama koje bi obuhvatile svu njenu kompleksnost u realnom životnom prostoru. Istaknut je značaj različitih dimenzija konteksta, a u sam konstrukt inteligencije integrisani su elementi koji su se smatrali distinktivnim psihološkim kategorijama. Varijable koje su imale status interferentnih pri pokušajima procene intelektualnih *potencijala*, kao suštine tradicionalno shvaćene inteligencije, postaju deo konstrukta inteligencije. Reč je o znanju, motivaciji, crtama ličnosti, veštinama na planu ponašanja.

Primetno je da brojni autori u okviru novih pristupa implicitno ili eksplicitno inteligenciju izjednačavaju sa intelektualnim učincima ili *ishodima*. Do toga dolazi usled namere autora da intelektualno funkcionisanje čvršće povežu sa svakodnevnim funkcionisanjem. Umesto lociranja inteligencije u kognitivnim potencijalima (unutrašnja svojstva), fokus je na manifestacijama inteligencije (spoljašnja svojstva). Suština razlika između tradicionalnih i novih pristupa je u značenju koje pridaju inteligenciji – jedno se tiče inteligencije kao potencijala, a drugo inteligencije kao učinka u životno relevantnim kontekstima. U okviru drugog značenja potencijali mogu da budu predstavljeni samo kao komponenta inteligencije.

Semantički kriterijumi i, još važnije, nalazi istraživanja, ukazuju da bi bilo važno održati pojmovno razlikovanje potencijala i učinka. Kognitivni potencijali nikada i nisu uverljivo izgubili svoju konceptualnu distinktivnost, a samim tim ostaju nezavisan izvor varijanse intelektualnih učinaka. Inteligencija je, dakle, termin koji bi trebalo zadržati za nivo potencijala i razlikovati ga od učinka, ishoda, ponašanja. Kada je reč o planu operacionalizacije, postoji mnogo više empirijskih argumenata u prilog izražavanja

inteligencije merama zasnovanim na postignuću, nego merama zasnovanim na samoproceni.

INDIVIDUALNE RAZLIKE U INTERKULTURNOJ INTERAKCIJI

Istraživanja interkulture interakcije su započeta 30-ih godina prošlog veka u antropologiji, a ticala su se fenomena akulturacije koji nastaje kada su grupe sa različitim kulturama kontinuirano u kontaktu. U psihologiji je istraživanje interkulture interakcije započeto paralelno na nivou grupnih i na nivou interpersonalnih odnosa, tokom 70-ih godina. Na nivou interpersonalnih odnosa psihologe je interesovalo koje individualne karakteristike najviše određuju funkcionisanje osobe u interkulturnoj interakciji. Poseban značaj se pridaje onim odlikama koje povećavaju verovatnoću efikasnog ostvarivanja poslovnih ciljeva, kao i razvoja harmoničnih odnosa sa ljudima iz druge kulture. Tako je nastao veliki broj diferencijalno-psiholoških konstrukata kojima se pretendovalo na zahvatanje suštine individualnih razlika u interkulturnoj interakciji, kao i veliki broj instrumenata kojima su se te individualne razlike procenjivale. Ova relativno mlada oblast je pokušala da odgovori na potrebe savremenog društva u kontekstu intenziviranja interkulture interakcija u različitim sferama života, međutim, odlikuje je više nerešenih nego rešenih problema i pitanja. Početkom milenijuma razvijen je jedinstven pristup razumevanju individualnih razlika u interkulturnoj interakciji, utemeljen u novim pristupima inteligenciji. Reč je o teoriji *kulturalne inteligencije*.

Nakon što ću razmotriti neka od značenja *uspešnosti* u interkulturnoj interakciji, prikazaću važne diferencijalno-psihološke konstrukte u ovoj oblasti, kao i instrumente koji se relativno često koriste. Ostatak poglavlja je posvećen kulturalnoj inteligenciji – izlaganju i kritičkoj analizi teorije kulturalne inteligencije i njene empirijske osnove.

Šta znači biti uspešan u interkulturnoj interakciji?

Šta znači uspešnost u interkulturnoj interakciji nije uvek obrazloženo u literaturi, ali pojedini autori koji se bave interkulture interakcijom daju određena tumačenja. Jedno

tumačenje obuhvata uspešnu intergrupnu i uspešnu interpersonalnu interakciju među pripadnicima različitih kultura, a odnosi se na jednu od strategija akulturacije. Džon Beri je definisao akulturaciju kao „dualni proces kulturnih i psiholoških promena“ (Berry, 2005, str. 698) podstaknutih kontinuiranim (intergrupnim i interpersonalnim) kontaktom između dve ili više kultura. Berijeva kategorizacija strategija akulturacije je zasnovana na ukrštanju dve orijentacije – orijentacije ka očuvanju svog kulturnog nasleđa i identiteta i orijentacije ka uspostavljanju kontakata sa drugim kulturama i učešćem u životu šire zajednice koju čine različite etnokulturne grupe (ibid.). Ukrštanje ove dve orijentacije omogućava definisanje četiri strategije akulturacije. Iz ugla nedominantne grupe, odnosno njenih članova, moguće strategije akulturacije su: (a) asimilacija, (b) separacija, (c) marginalizacija i (d) integracija. *Asimilacija* podrazumeva odustajanje od svog kulturnog identiteta i svakodnevnu potragu za interkulturalnim kontaktom. Osoba želi da se oslobodi svog kulturnog nasleđa i pokušava da se potpuno uklopi u dominantno društvo. Nasuprot njoj je *separacija* koja označava vrednovanje očuvanja svoje kulture, a istovremeno izbegavanje kontakata sa drugim kulturama. *Marginalizacija* podrazumeva manjak interesovanja ili mogućnosti za održanjem svog kulturnog nasleđa, dok su ujedno smanjena interesovanja za kontakte sa drugima (često zbog izloženosti diskriminaciji). *Integracija* predstavlja optimalnu strategiju interkulturalne interakcije u kojoj je uravnotežena potreba za očuvanjem svoje kulture sa potrebom za kontaktima sa drugima i učestvovanjem u životu šire zajednice. Kako Beri naglašava, od posebnog je značaja razlikovanje asimilacije i integracije. Iz perspektive dominantne grupe, primena strategije asimilacije usmerena je ka homogenizaciji društva, što se označava engleskim terminom *melting pot*, dok nastojanje da se ostvari integracija, kada se tiče svih etnokulturnih grupa u društvu, predstavlja podršku njegovoj heterogenosti i označava se terminom *multikulturalizam*.

Istraživanja podupiru koncept integracije kao nešto čime se može definisati uspešnost u interkulturalnoj interakciji. Osobe koje koriste strategiju integracije boljeg su zdravstvenog stanja (Curran, 2003, prema Berry, 2005) i bolje su prilagođene po nizu indikatora, kao što su samopouzdanje, zadovoljstvo životom, odsustvo psiholoških problema (Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006, prema Berry, 2005).

Autori iz oblasti komunikologije (koji se bave interkulturalnom komunikacijom) tumače uspešnu interkulturalnu interakciju/komunikaciju kao onu koja je *efikasna* i *prikladna*. Autori se više slažu u pogledu značenja prikladnosti, nego u pogledu efikasnosti. Efikasnost se definiše, između ostalog, kao sposobnost da se postignu lični ciljevi u interakciji sa okruženjem. Ova sposobnost podrazumeva niz složenih aktivnosti među kojima su prikupljanje relevantnih informacija, tačno predviđanje reakcije druge strane, odabir i implementacija strategija komunikacije (Parks, 1985, 1994, prema G.-M. Chen & Starosta, 1996). Kao složenije viđenje efikasnosti, Čen i Starosta navode ono koje u većoj meri uključuje drugu stranu u komunikaciji. Nije dovoljno da sebe procenjujemo kao efikasne, potrebno je da nas tako procenjuje i druga strana, što podrazumeva ostvarivanje saradnje i prilagođavanje situacionim faktorima (Bochner & Kelly, 1974, prema G.-M. Chen & Starosta, 1996). Slično, efikasnost predstavlja sposobnost izbora ponašanja za uspešno ostvarivanje ličnih ciljeva uz vođenje računa o dostojanstvu i pravima drugog, unutar ograničenja koje nameće situacija (Wiemann, 1977, prema G.-M. Chen & Starosta, 1996). Složenija određenja efikasne komunikacije u pokušaju izbegavanja ego(etno)centrične perspektive, naglašavaju da ona podrazumeva ne samo ostvarivanje ličnih ciljeva, već i usmerenost na drugog. Ovim su, međutim, složenija određenja efikasnosti obuhvatila značenje prikladnosti.

Efikasnost i prikladnost se ipak mogu međusobno razlikovati. U tom smislu Spicberg pronalazi dobro rešenje. On definiše efikasnost kao ostvarivanje važnih ciljeva u kome se vodi računa o svim opcijama na raspolaganju i u kome su eventualni „gubici“ svedeni na minimum (Spitzberg, 2000). Prikladno je, pak, ono ponašanje koje je procenjeno kao odgovarajuće za kontekst u kome se odvija. Pod tim se uobičajeno podrazumeva poštovanje važnih pravila, normi i ispunjavanje očekivanja u interakciji sa drugima. I drugi autori slično definišu prikladnost, uz specifikovanje zahteva ili dimenzija konteksta koje bi trebalo da se uvažavaju. Primera radi, mogu se razlikovati verbalni kontekst, kontekst odnosa i sredinski (simbolički i fizički) kontekst (Wiemann & Backlund, 1980, prema G.-M. Chen & Starosta, 1996). Jedno drugo određenje prikladnosti povezuje ga sa četiri elementa

komunikacije: količinom informacija, kvalitetom informacija (npr. snagom argumenata), relevantnošću i stilom (Grice, 1975, prema G.-M. Chen & Starosta, 1996).

Kušner i Brislin kao istaknuti autori u oblasti interkulturalnih odnosa, uspešnu adaptaciju ili uspešnost u interkulturalnoj interakciji definišu kao kombinaciju nekoliko elemenata: (a) *doživljaj prilagođenosti* manifestovan osećanjima zadovoljstva i blagostanja; (b) *razvijanje i održavanje dobrih odnosa* sa ljudima iz drugih kultura; (c) *efikasno ostvarivanje ciljeva* u okviru obrazovanja ili posla (Cushner & Brislin, 1996). Ovi autori još napominju da pojava *kulturalnog šoka* nije znak neprilagođenosti/neuspešnosti, kada su trajanje i intenzitet kulturalnog šoka u okviru očekivanog, uzimajući u obzir promene koje je osoba doživela.

Tumačenje uspešnosti u interkulturalnoj interakciji Kušnera i Brislina usmereno je na ishode ili pokazatelje (dobri odnosi sa drugima, ostvareni obrazovni ili poslovni ciljevi), dok prethodna dva tumačenja upućuju podjednako i na mehanizam njenog ostvarivanja. Po autorima iz oblasti komunikologije, uspešna interakcija ili komunikacija definisane su kako efikasnošću u odnosu na lične ciljeve, tako i prikladnošću u odnosu na očekivanja i potrebe druge strane. Uravnotežavanje svoje perspektive i perspektive drugog prisutno je i u Berijevom opisu integracije kao uspešne strategije akulturacije, a pronalazi se i kod brojnih drugih autora (npr. kao maksimiziranje verovatnoće ostvarivanja *obostrano* uspešnih ishoda, u Stone, 2006). Deluje da se uspešnost u interkulturalnoj interakciji definiše upravo nekom vrstom ravnoteže ili sklada između različitih strana.

Individualne karakteristike koje doprinose uspešnosti u interkulturalnoj interakciji

Počev od 70-ih godina prošlog veka do danas, definisan je veliki broj diferencijalno-psiholoških konstrukata kojima autori pokušavaju da odgovore na pitanje šta je kod osobe presudno, ili uopšte relevantno za ostvarivanje uspešne interkulturalne interakcije. U nastavku ću opisati neke od ovih konstrukata.

Interkulturalna svesnost. Ovaj konstrukt se tiče kognitivne perspektive interkulturalne komunikacije. Čen i Starosta ne izražavaju suštinu interkulturalne svesnosti definicijom, već navode elemente koje obuhvata iz perspektive različitih autora (G.-M. Chen & Starosta, 2003): znanje o kulturama, svest o relevantnim kulturnim identitetima drugog, razumevanje univerzalnih i specifičnih elemenata kulture, svest o kulturnim razlikama i njihovom uticaju na interakciju, uviđanje stavova, mišljenja i predrasuda koji utiču na komunikaciju, a potiču iz sopstvene kulture. Kako ovi autori primećuju, interkulturalna svesnost predstavlja minimum uslova da bi se neko smatrao interkulturalno kompetentnim. Razlikuju se tri nivoa interkulturalne svesnosti: (a) svest o manifestnim kulturnim odlikama, (b) svest o prikrivenim kulturnim odlikama koje su oprečne u odnosu na karakteristike sopstvene kulture i (c) razumevanje druge kulture iz perspektive pripadnika te kulture (Hanvey, 1987, prema G.-M. Chen & Starosta, 2003).

Interkulturalna osetljivost. Interkulturalnu osetljivost ili senzitivnost odlikuju raznorodna značenja. Čen i Starosta navode da je šira shvatanja povezuju kako sa afektivnom (na šta upućuje naziv ovog pojma), tako i sa kognitivnom i bihejvioralnom dimenzijom interkulturalne interakcije (G.-M. Chen & Starosta, 1997). Ovi autori smatraju da je ovaj termin bolje rezervisati za emocionalnu komponentu. Interkulturalnu osetljivost definišu kao sposobnost razvijanja pozitivnih osećanja prema kulturnim razlikama. Ona podstiče prikladno i efikasno ponašanje tokom interkulturalne komunikacije i podrazumeva motivisanje sebe za razumevanjem, uvažavanjem i prihvatanjem kulturnih razlika, kao i želju za razvijanjem pozitivnih ishoda interkulturalne interakcije. Interkulturalnu osetljivost čini nekoliko komponenti: samopouzdanje, samoregulacija, otvorenost, empatija, involviranost u interakciju i odlaganje suđenja.

Šire shvatanje interkulturalne osetljivosti zastupa, između ostalih, Milton Benet. Među diferencijalno-psihološkim konstruktima u oblasti interkulturalnih odnosa, Benetov pojam interkulturalne osetljivosti je skoro jedinstven po tome što je zasnovan na teoriji – *razvojnog modelu interkulturalne osetljivosti*. U osnovi ovog modela je pretpostavka da što je nečije iskustvo sa kulturnim razlikama složenije i istančanije, to je veći potencijal za ispoljavanje interkulturalne kompetentnosti (Hammer, Bennet, & Wiseman, 2003; Bennett &

Bennett, 2004). Tokom razvoja interkulturene osetljivosti osoba se menja emotivno, kognitivno i na planu ponašanja, prolazeći kroz stadijume etnocentrizma ka stadijumima etnorelativizma (Bennett, 1984, prema G.-M. Chen & Starosta, 1997). Postoji ukupno šest stadijuma u okviru kojih se mogu razlikovati i određeni međustadijumi ili forme stadijuma (Bennett, 1993, prema Gošović, Mrše, Jerotijević, Petrović, & Tomić, 2012):

1. *Poricanje razlika* je početni stadijum etnocentrizma. Osobe koje se nalaze na ovom stadijumu sopstveni pogled na svet tretiraju kao jedino moguće shvatanje realnosti, te otud poriču da postoje i drugi pogledi na svet. Tipično ponašanje za ovaj stadijum je zanemarivanje, ignorisanje ili indiferentnost prema kulturnim razlikama, a najčešće se javlja kod osoba koje su odrasle u kulturno homogenim sredinama. Postoje i dve forme poricanja razlika: (a) izolacija, koja označava nenamerno odvajanje od pripadnika drugih kultura usled okolnosti u kojima osoba živi i zapravo nema priliku da bude izložena kulturnim razlikama; i (b) separacija, koja predstavlja namerno odvajanje od pripadnika druge kulture kako bi se zadržalo stanje izolacije.

2. *Odbrana od razlika* je drugi stadijum etnocentrizma na kome se uočene razlike opažaju kao pretnja i osoba nastoji da se odbrani od razlika, jer one predstavljaju alternativu njenom pogledu na svet i doživljaju identiteta. Za ovaj stadijum je karakteristično postojanje stereotipa o pripadnicima drugih kultura. Postoje tri forme odbrane: (a) superiornost, koja označava tendenciju da se u poređenju sa drugim kulturama ističu i preuveličavaju pozitivne karakteristike sopstvene kulture, ali ne podrazumeva omalovažavanje drugih kultura; (b) omalovažavanje, forma odbrane u kojoj osoba tretira druge kulture kao inferiorne, koristi uvredljive izraze za njihovo opisivanje i izražava negativne stereotipe; (c) obrtanje u suprotnost, forma odbrane koju čini kombinacija pozitivnog vrednovanja drugih kulturnih grupa i negativnog vrednovanja sopstvene, ponekad uz doživljaj otuđenosti od svoje kulturne grupe.

3. *Minimiziranje razlika* je poslednji stadijum etnocentrizma na kome osoba uočava da postoje kulturne razlike, ali nastoji da ih umanja i minimizira, zastupajući stav da su svi ljudi u suštini isti. Dve forme ovog stadijuma su: (a) fizički

univerzalizam, ili isticanje fizioloških sličnosti, tj. istih bazičnih potreba za sve ljude (npr. potrebe za vodom, hranom, skloništem); i (b) transcendentni univerzalizam, ili verovanje da su svi ljudi isti zahvaljujući duhovnim, političkim i drugim idejnim sličnostima.

Postoje i tri stadijuma etnorelativizma:

4. *Prihvatanje razlika* je početni stadijum na kome osoba uočava i prihvata kulturne razlike, ne procenjujući ih više na osnovu standarda sopstvene kulturne grupe, već u skladu sa kulturnim kontekstom. Vodeći princip je kulturni relativizam – nijedna kultura sama po sebi nije ni bolja ni lošija od drugih. Postoje dve forme prihvatanja razlika: (a) bihevioralni relativizam, koji označava da je osoba svesna i prihvata da obrasci ponašanja variraju od jedne do druge kulture; i (b) vrednosni relativizam, koji označava prihvatanje činjenice da vrednosti i uverenja variraju od jedne do druge kulturne zajednice.

5. *Adaptacija na razlike* je drugi stadijum etnorelativizma na kome je osoba svesna sopstvene perspektive gledanja na svet i sposobna da se sa te tačke gledišta pomera tako da može da sagleda različite poglede na svet. Tako može, po potrebi, da razvija i menja lični pogled na svet, tj. referentni okvir, sa čijom promenom dolazi i do promene ponašanja i to bez velikog svesnog napora. Nasuprot asimilacije kao procesa usvajanja vrednosti, pogleda na svet i ponašanja na uštrb sopstvenog kulturnog identiteta, adaptacija je proces dodavanja novih obrazaca ponašanja koji su pogodni za funkcionisanje u različitim kulturnim kontekstima. Osoba, takođe, ume da koristi alternativne načine razmišljanja prilikom rešavanja problema i donošenja odluka. Postoje dva međustadijuma adaptacije: (a) empatija, ili sposobnost razumevanja drugih uživljavanjem, zauzimanjem njihovog ugla gledanja; i (b) pluralizam, koji označava da je osoba internalizovala više različitih pogleda na svet, da poseduje višestruki kulturni okvir, što je moguće ostvariti nakon dužeg življenja u različitim kulturnim kontekstima.

6. *Integracija razlika* je poslednji stadijum etnorelativizma, odnosno razvoja interkulture osjetljivosti. Dok se na stadijumu adaptacije osoba rukovodi različitim

referentnim okvirima koji paralelno postoje, na ovom stadijumu osoba je različite kulturne perspektive integrisala u jedinstveni, sopstveni pogled na svet. Njen identitet uključuje i, što je još značajnije, nadmašuje kulturne grupe kojima pripada. Dva međustadijuma integracije su: (a) kontekstualna evaluacija, ili sposobnost da se u proceni date situacije koriste različiti kulturni referentni okviri; i (b) konstruktivna marginalnost, ili izgradnja identiteta koji je baziran na različitim kulturama, usled čega osoba nema doživljaj da pripada ijednoj kulturi i to joj nije važno, jer sebe doživljava kao nekoga ko je u stalnom razvoju. Na podstadijumu kontekstualne evaluacije (direktniji prevod bi glasio inkapsulirana ili učaurena marginalnost) osoba može da ispolji disfunkcionalnost u izboru odgovarajućih kulturnih okvira za razliku od podstadijuma konstruktivne marginalnosti (Bennett & Bennett, 2004).

Benet je naknadno pojasnio da srž opisanih stadijuma čini određen *pogled na svet*, koji implicira određene stavove i ponašanja (Bennett & Bennett, 2004). Drugačije rečeno, model prikazuje stadijume razvoja kognitivne strukture, dok su stavovi i ponašanja indikatori ove strukture (ibid.).

Interkulturalna efikasnost. Ovaj konstrukt se tiče onoga što osoba ispoljava na planu ponašanja. Čen i Starosta su definisali interkulturalnu efikasnost kao sposobnost da se ostvare poslovni i komunikacijski ciljevi u interkulturalnoj interakciji (G.-M. Chen & Starosta, 1996). Budući da se ovaj konstrukt ponekad, mada ne sasvim opravdano, koristi kao sinonim za interkulturalnu kompetentnost (koja je složenija), ovi autori su predložili termin *interkulturalna spretnost* kao onaj koji mu više odgovara po značenju. Interkulturalna efikasnost ili spretnost obuhvata različite veštine: prenošenje poruke, upravljanje interakcijom, fleksibilnost ponašanja, upravljanje izgradnjom svog, kao i identiteta sagovornika, izgrađivanje i negovanje odnosa (G.-M. Chen, 2007).

Interkulturalna kompetentnost. Ovom diferencijalno-psihološkom konstruktumu posvećeno je najviše pažnje među stručnjacima koji se bave interkulturalnom interakcijom. Reč je o složenom konstruktumu koji pretenduje da zahvati suštinu individualnih razlika u interkulturalnoj interakciji. Može se naći pod donekle različitim nazivima kao što su kros-

kulturna kompetentnost, interkulturalna efikasnost, a njegovo značenje sasvim odgovara i značenju *interkulturalne komunikacijske kompetentnosti*, termina koji se takođe često sreće, a upotrebljavaju ga stručnjaci povezani sa komunikologijom (među najpoznatijima su Čen i Starosta). Zahvaljujući Čenu i Starosti koji su definisali konceptualni okvir interkulturalne (komunikacijske) kompetentnosti na osnovu njenih određenja kod različitih autora (G.-M. Chen & Starosta, 1996), moguće je prepoznati kada je reč o istom konstrukt i ako se nalazi pod drugim imenom. Sadržaj konstrukta interkulturalne kompetentnosti čine tri dimenzije: (a) kognitivna, (b) afektivna i (c) bihevioralna. Svaka od ovih dimenzija predstavljena je preko konstrukata interkulturalne svesnosti, interkulturalne osetljivosti (kako su je definisali Čen i Starosta) i interkulturalne spretnosti, međutim, specifikacije dimenzija zavise od konkretnog modela interkulturalne kompetentnosti. Različiti autori neretko navode različite elemente, a ponekad specifikacija dimenzija interkulturalne kompetentnosti gotovo sasvim izostane (Deardorff, 2006).

Pored Čena i Staroste, razlike u shvatanjima interkulturalne kompetentnosti podstakle su i druge autore na utvrđivanje oblasti konsenzusa, odnosno zajedničkih elemenata. Jednu takvu studiju sproveo je Stoun koji koristi termin interkulturalna efikasnost, naglašavajući da to čini zbog tendencije da se kompetentnost izjednačava samo sa veštinama (Stone, 2006). U pregledu literature radi utvrđivanja komponenti interkulturalne efikasnosti/kompetentnosti, Stoun je koristio sledeće kriterijume: (a) dosledno pojavljivanje; (b) kulturna univerzalnost; (c) vaspitljivost; i (d) „štedljivost“ prilikom izbora, ali da budu uvaženi rezultati relevantnih istraživanja, kao što su istraživanja EI i kulturalne inteligencije. Stoun je na ovaj način došao do skupa elemenata interkulturalne efikasnosti/kompetentnosti koji čine: EI, znanje, motivacija, otvorenost, fleksibilnost, refleksivnost, osetljivost i veštine.

Dirdorfova je sproveda verovatno najvažniju studiju interkulturalne kompetentnosti. Jedan od ciljeva njenog istraživanja, u koje je uključila 23 eminentna stručnjaka, bio je da se ustanove zajednički elementi u shvatanju ovog konstrukta (Deardorff, 2006). Sa ekspertima u ovoj oblasti sproveda je trostepeno panel istraživanje i ustanovila, između ostalog, definicije i elemente interkulturalne kompetentnosti u pogledu kojih postoji između

80 i 100 procenata međusobnog slaganja eksperata. Eksperti procenjuju kao najbolju definiciju onu po kojoj interkulturalna kompetentnost predstavlja „sposobnost efikasne i prikladne komunikacije u interkulturalnoj situaciji, koja počiva na znanjima, veštinama i stavovima“ (Deardorff, 2006, str. 247–248). Naredna tri mesta, po proceni eksperata, zauzimaju definicije u kojima interkulturalna kompetentnost predstavlja: sposobnost prikladne promene referentnog okvira i prilagođavanja ponašanja kulturalnom okruženju; sposobnost prepoznavanja ponašanja koja su kulturalnog porekla i sposobnost razvijanja novih ponašanja u drugačijim kulturama; prikladno i efikasno ponašanje u interkulturalnim situacijama zasnovano na znanjima, veštinama i motivaciji. Dirdorfova zaključuje da su definicije ovog konstrukta fokusirane na komunikaciju i ponašanje u interkulturalnim situacijama.

Kada je reč o specifičnim komponentama interkulturalne kompetentnosti, samo u pogledu jedne se slažu svi stručnjaci. Reč je o „razumevanju drugačijeg pogleda na svet“ (Deardorff, 2006, str. 248). Elementi interkulturalne kompetentnosti u pogledu kojih se slaže većina eksperata jesu: svest o uticaju koji kultura kojoj pripadamo vrši na nas i sposobnost za samoprocenjivanje; adaptabilnost na novo kulturalno okruženje; veštine slušanja i opažanja; otvorenost za učenje o drugim kulturama i prema ljudima iz drugih kultura; sposobnost prilagođavanja komunikacionim i stilovima učenja koji karakterišu druge kulture. Od 20 stručnjaka, koliko ih je učestvovalo u ovoj fazi istraživanja, njih 19 se složilo sa tim da su ovo komponente interkulturalne kompetentnosti.

Može se primetiti da je Čenov i Starostin konceptualni model interkulturalne kompetentnosti, koji povezuje kogniciju, afekat i ponašanje (G.-M. Chen & Starosta, 1996), ostao primenjiv kao okvir za organizovanje raznorodnih specifičnih elemenata koji se pojavljuju kao sadržaj ovog konstrukta.

Potencijal za interkulturalnu adaptaciju. U okviru proučavanja interkulturalnih kompetencija¹⁵ poznat je rad japanskog autora i saradnika na identifikovanju ključnih psiholoških funkcija za adaptaciju u interkulturalnom kontekstu. Oni određuju potencijal za interkulturalnu adaptaciju kao rezultantu nekoliko psiholoških funkcija koje se tiču afektivne, kognitivne i metakognitivne sfere: (a) regulacija emocija, (b) otvorenost, (c) fleksibilnost i (d) kritičko mišljenje (Matsumoto et al., 2001; Matsumoto et al., 2003). S obzirom na to da je interkulturalna interakcija neretko prožeta frustracijama, stresom i konfliktima (usled međusobnih razlika njenih aktera), među navedenim psihološkim funkcijama regulacija emocija je najvažnija da bi se konstruktivno reagovalo (Matsumoto et al., 2003). Pored toga, kritičko mišljenje ne može da bude aktivirano bez regulacije emocija, mada je za kritičko mišljenje neophodno i da osoba bude dovoljno otvorena i fleksibilna (ibid.). Iako pridaju značaj posedovanju znanja o kulturi, Matsumoto i saradnici ukazuju da je primenjivost njihovog konceptualnog okvira veća u odnosu na modele koji se temelje na specifičnim znanjima (uključujući znanje jezika) ili stavovima ljudi.

Bavljenje bilo kojom vrstom interkulturalnih kompetencija retko obuhvata razmatranje pojma kulture, ali i drugih važnih pitanja, među kojima su poreklo ovih kompetencija (nasleđe ili učenje), kao i njihova kulturalna univerzalnost ili specifičnost. U ovoj oblasti najčešće su implicitno prisutna stara značenja kulture po kojima je kultura ključna determinanta grupnog i ličnog identiteta. Kultura pojedinaca je, pri tom, najčešće određena pripadnošću velikim društvenim grupama. Stoun otvoreno izjednačava kulturalne grupe sa nacionalnim, etničkim i rasnim (Stone, 2006). Isticanje višestrukosti kulturalnog identiteta kod Čena i Staroste (G.-M. Chen & Starosta, 1996) redak je primer ispoljavanja savremenijih shvatanja kulture.

Kada je reč o uticaju nasleđa, odnosno učenja na psihološke karakteristike važne za interkulturalnu interakciju, Čen i Starosta smatraju da oba faktora imaju važnu ulogu (G.-M.

¹⁵ Izraz „interkulturalne kompetencije“ treba razlikovati od termina interkulturalna kompetentnost koji se odnosi na specifičan diferencijalno-psihološki konstrukt. Interkulturalne kompetencije se koriste kao izraz kojim se obuhvataju svi diferencijalno-psihološki konstrukti relevantni za interkulturalnu interakciju.

Chen & Starosta, 1996). Drugi autori se ovim pitanjem ili ne bave, ili kao Stoun ističu da ih interesuju one odlike koje su vaspitljive (Stone, 2006).

U pogledu kulturne univerzalnosti, odnosno kulturne specifičnosti diferencijalno-psiholoških konstrukata, Čen i Starosta ističu da se mora pronaći ravnoteža između ove dve krajnosti (G.-M. Chen & Starosta, 1996). Ovi autori napominju kako je većinu studija odlikovala kulturno-univerzalna, odnosno zapadnjačka perspektiva, dok su 90-ih godina počela da se pojavljuju istraživanja iz perspektive azijskih kultura.

Instrumenti za procenu individualnih razlika u interkulturnoj interakciji

Mada se za procenu individualnih razlika u interkulturnoj interakciji preporučuje korišćenje kombinacije kvalitativnih mera (dobijenih npr. intervjuom i analizom narativa iz dnevnika) i kvantitativnih mera (Deardorff, 2006), u literaturi preovladavaju instrumenti zasnovani na samoproceni (kao specifična vrsta kvantitativnih mera). Na raspolaganju je veliki broj takvih instrumenata, uglavnom na engleskom jeziku. Fantini navodi više od 80 instrumenata za procenu interkulture komunikacijske kompetentnosti i srodnih konstrukata, od kojih oni retki koji su zasnovani na postignuću uglavnom mere nivo razvijenosti jezičkih veština (Fantini, 2006). U pregledu instrumenata fokusiraću se na one koji su namenjeni proceni prethodno opisanih konstrukata.

Instrumenti za procenu interkulture svesnosti. Čen i Starosta navode da ne postoje instrumenti kojima bi se direktno procenjivala *interkultura svesnost*, ali postoje instrumenti koji ispituju neki od njenih elemenata (G.-M. Chen & Starosta, 2003). Oni navode četiri testa kojima se ispituje osnovno činjeničko znanje o kulturi, od kojih je prvi razvijen 1978. godine, a ostali tokom 80-ih godina. Specifičnost prvog testa se ogledala u tome što su ispitanici najpre dobijali informacije koje treba da nauče, pa su potom odgovarali na veliki broj pitanja otvorenog tipa (129). Ostali testovi su raznoliki – čine ih pitanja otvorenog ili zatvorenog tipa (dihotomna ili sa višestrukim izborom). Čen i Starosta ne navode psihometrijske odlike ovih testova, ali ističu njihove dve glavne slabosti.

Složenost kulture uslovljava veliki broj pitanja da bi svi njeni elementi mogli da se obuhvate. Nije neuobičajeno da jedan test sadrži više od 100 pitanja čime se gubi na efikasnosti merenja. Drugo, dinamičnost kulture dovodi do toga da pitanja u ovakvim testovima relativno brzo zastarevaju. Ovim testovima se zamera i na nejasnoj granici u odnosu na stereotipe o kulturama s obzirom na to da se ispitivano znanje (navodno) tiče kulture u celini (Matsumoto et al., 2001).

Li i Templer navode još šest instrumenata kojima se procenjuje kognitivno i metakognitivno funkcionisanje osobe u interkulturnoj interakciji (tj. interkulturna svesnost) (C. H. Lee & Templer, 2003). Podaci o psihometrijskim odlikama instrumenata uglavnom nedostaju. Pored mera samoprocene, Li i Templer navode tri mere zasnovane na postignuću. Test for Category Width (Test širine kategorija) sastavljen je iz četiri seta figura bez značenja, pri čemu svaki set ima svoju definišuću ili reprezentativnu figuru i nosi naziv koji nema smisao (Detweiler, 1975, 1978, 1980, prema C. H. Lee & Templer, 2003). Nakon izlaganja definišuće figure ispitanici treba da procene koliko narednih figura može da se svrsta u istu kategoriju i time otkrivaju širinu kategorija u svom mišljenju. Drugi test je klasičan test znanja sastavljen iz 115 ili 120 pitanja (u zavisnosti od verzije testa), koja se odnose na različite geografske regije, a sadržaj im se tiče politike, kulture, religije i drugih tema (Corbitt, 1998, prema C. H. Lee & Templer, 2003). Pouzdanost ovog testa merena test-retest metodom iznosi .83 (Corbitt, 1998, prema Paige, 2004).

Li i Templer još navode Culture-general assimilator (Kulturno-univerzalni asimilator), koji su Kušner i Brislin objavili u knjizi *Intercultural Interactions: A Practical Guide (Interkulturne interakcije: Praktični vodič)*. Kulturni asimilator¹⁶ sadrži opise interakcije između pripadnika različitih kultura u kojoj se pojavljuje problem, odnosno međusobno nerazumevanje (Cushner & Brislin, 1996; Fowler & Blohm, 2004). Ova scenarija interkulturne interakcije najčešće prikazuju kritične događaje – sekvence interkulturne interakcije koje se često javljaju i imaju poseban značaj za njen dalji tok

¹⁶ Pored naziva kulturni asimilator koji nije sasvim prikladan, ali je široko u upotrebi, može se naići na termin *intercultural sensitizer* (Fowler & Blohm, 2004), što bi se moglo prevesti sa „metoda za podsticanje interkulturne osetljivosti“.

(Bhawuk, 2001; Cushner & Brislin, 1996). Uz scenarija je ponuđeno nekoliko mogućih tumačenja nastalog problema ili predloga rešenja problema. Kako navode Kušner i Brislin, očekuje se da osoba prepozna viđenje prezentovanog problema iz ugla pripadnika druge kulture (Cushner & Brislin, 1996), odnosno da pokaže sposobnost decentracije i razumevanja osoba iz drugih kultura. Budući da se kulturni asimilator koristi kao deo interkulturnog treninga (zadajući se na početku treninga), njegov sastavni deo su i objašnjenja zbog čega je neki odgovor tačan ili netačan, a koriste se kao povratna informacija nakon rešavanja problemskih situacija. Kušner i Brislin su imali nameru da razviju kulturno-univerzalni asimilator koji je, za razliku od kulturno-specifičnog, namenjen pripremi ljudi za interkulturnu interakciju nezavisno od kulture iz koje potiču, nezavisno od kulturnog porekla osoba sa kojima će biti u kontaktu, pa i nezavisno od uloge koju će imati (ibid.). Okvir za razvoj interkulturnih problemskih scenarija, u pomenutoj knjizi Kušnera i Brislina, činilo je 18 centralnih tema koje su ovi autori ustanovili u literaturi o interkulturnim interakcijama. Scenarija su napisana na osnovu iskustava autora, drugih eksperata, učesnika interkulturnog treninga, na osnovu rezultata relevantnih istraživanja i prilagođavanjem odabranih zadataka iz kulturno-specifičnih asimilatora. Jedan broj scenarija ukazuje na kulturne razlike definisane kulturnim dimenzijama. Scenarija i ponuđene odgovore procenjivali su eksperti, kao i osobe sa značajnim interkulturnim iskustvom. Među njima su 32 žene i 28 muškaraca čija je prosečna starost 42 godine. Knjiga sadrži 109 scenarija interkulture interakcije (sa ponuđenim odgovorima i objašnjenjima), koje su izabrane kao jasne i razumljive i u pogledu kojih postoji slaganje oko tačnog odgovora (jednog najčešće, ili dva).

Instrumenti za procenu interkulture osetljivosti. Za potrebe merenja interkulture osetljivosti Čen i Starosta su razvili Intercultural Sensitivity Scale (Skala interkulture osetljivosti), instrument zasnovan na samoproceni sa 24 tvrdnje i petostepenom skalom Likertovog tipa na kojoj ispitanici izražavaju svoje slaganje (G.-M. Chen & Starosta, 2000). Pouzdanost ove skale, izražena Kronbahovom alfom, kreće se od .86 do .89 (G.-M. Chen & Starosta, 2000; Graf & Harland, 2005). Skala interkulture osetljivosti primenjena je i na našem uzorku, pri čemu je utvrđena pouzdanost u vrednosti $\alpha = .79$ (Petrović & Zlatković,

2009). Faktorsku strukturu skale čini pet faktora koji delimično odražavaju koncepciju interkulture osetljivosti: angažovanje u interakciji, poštovanje kulturnih razlika, samopouzdanje u interakciji, zadovoljstvo u interakciji i usredsređenost u interakciji. Ova struktura skale je nakon američkog potvrđena na nemačkom uzorku studenata, ali se istovremeno pokazalo da neki faktori nisu zadovoljavajuće operacionalizovani (Fritz, Möllenberg, & Chen, 2002). U kasnijem istraživanju, na uzorku američkih i uzorku nemačkih studenata, struktura skale je značajno odstupala od pretpostavljene, što je podstaklo sumnju u njenu valjanost za primenu u različitim kulturama (Fritz, Graf, Hentze, & Möllenberg, 2005).

U okviru korelacionih studija, nalazi koji ne idu u prilog ovoj skali (mada ih konstruktori skale ne tumače tako) jesu relativno visoke korelacije (iznad .50) koje ostvaruje sa drugim sličnim skalama, a naročito sa drugom skalom Čena, Intercultural Communication Attitude (Stav prema interkulturnoj komunikaciji), sa kojom ostvaruje korelaciju u vrednosti $r = .74$ (videti G.-M. Chen & Starosta, 2000).

Veza interkulture osetljivosti i pola nije ustanovljena (Fritz et al., 2002), ili je slaba (Petrović & Zlatković, 2009).

Istaknuto mesto među instrumentima pripada upitniku zasnovanom na Benetovom modelu razvoja interkulture osetljivosti. Hamer, Benet i Vajzmen su razvili Intercultural Developmental Inventory (Upitnik interkulturnog razvoja) u okviru višefazne procedure, koja je uključivala intervju sa stranim studentima na privatnom američkom univerzitetu radi utvrđivanja inicijalnog skupa stavki i panel istraživanje sa ekspertima koji su procenjivali prikladnost stavki kao indikatora pojedinačnih stadijuma razvoja, njihovu razumljivost i sažetost (Hammer et al., 2003). Prva verzija upitnika imala je 60, a poslednja sadrži 50 stavki, u pogledu kojih ispitanici izražavaju svoje slaganje na petostepenoj skali Likertovog tipa. Stavke su organizovane u pet skala koje približno odgovaraju stadijumima Benetovog razvojnog modela: (a) poricanje/odbrana, (b) obrtanje u suprotnost, (c) minimiziranje, (d) prihvatanje/adaptacija, (e) inkapsulirana marginalnost. Konstruktori instrumenta nisu uspeli da obuhvate konstruktivnu marginalnost kao najnapredniji vid

etnorelativizma. Oni izveštavaju da se koeficijenti pouzdanosti postojećih skala kreću od .80 do .85, kao i da je faktorska struktura instrumenta podudarna sa skalama, tj. sa Benetovim razvojnim modelom (Hammer et al., 2003).

U nezavisnoj studiji koju je iste godine sproveo Pejdž sa saradnicima, koristeći verziju upitnika sa 60 stavki, pouzdanost pojedinačnih skala (koje su nešto drugačije uređene od skala u poslednjoj verziji upitnika) imala je širi raspon i kretala se od .74 (podskala bihevioralne adaptacije) do .91 (podskala odbrane) (Paige, Jacobs-Cassuto, Yershova, & DeJaeghere, 2003). Kada je reč o faktorskoj strukturi upitnika, kao najbolje rešenje pokazalo se šesto-faktorsko (pri čemu su faktori objašnjavali 49.4% varijanse), koje u izvesnoj meri narušava poredak stadijuma. Dok većina faktora odgovara teorijskim očekivanjima, problem koji se pojavljuje jeste izdvajanje faktora na kome se kombinuju dve tvrdnje poricanja i dve tvrdnje prihvatanja razlika. U istoj studiji Pejdž i saradnici su primenom analize varijanse ustanovili da postoji statistički značajna razlika u prosečnom skor na Upitniku interkulturnog razvoja između podgrupa ispitanika koje su formirane na osnovu nekoliko relevantnih varijabli (interkulturno iskustvo, obrazovanje u oblasti jezika i kulture, prijatelji iz drugih kultura, kretanje u društvu ljudi iz drugih kultura).

Za razliku od većine drugih skala, provera valjanosti Upitnika interkulturnog razvoja, pored ispitivanja odnosa sa drugim instrumentima, uključila je varijable izvan psihometrijskog domena. Razvojni model u osnovi ovog upitnika čini ga pogodnim za evaluaciju interkulturnih treninga, obrazovnih i savetodavnih intervencija, kao i za utvrđivanje potreba onih osoba kod kojih želimo da podstaknemo interkulturni razvoj, a to i jesu njegove glavne namene (Hammer, 1999, prema Paige, 2004). Međutim, studije u kojima je korišćen za ispitivanje efekata različitih, interkulturno orijentisanih programa, ne pružaju jednoznačne rezultate i ne omogućavaju donošenje pouzdanih zaključaka iz različitih razloga, kao što su nedovoljno veliki uzorci i nejasan kvalitet programa (videti npr. Anderson, Lawton, Rexeisen, & Hubbard, 2006; Westrick, 2004).

Veza pola i rezultata na Upitniku interkulturnog razvoja nije ustanovljena (Paige et al., 2003), ili je slaba (Westrick, 2004).

Grinholcov pokušaj primene Upitnika interkulturalnog razvoja na japanskoj populaciji, izazvao je sumnje u njegovu kros-kulturalnu primenljivost, kao i modela na kome je zasnovan (Greenholtz, 2005). Do istraživanja Grinholca (koji je koristio verziju sa 60 tvrdnji), sprovedena je samo validacija originalnog upitnika na engleskom jeziku. Kako ovaj autor navodi, tokom prevođenja i adaptacije upitnika nailazilo se na nepremostive teškoće. Pojedine tvrdnje nisu mogle da se prevedu, a da budu smislene za japansku populaciju. Grinholc ističe da su i drugi autori u pokušaju prevoda upitnika na japanski naišli na slične teškoće, pri čemu nisu uspeali ni u saradnji sa Benetom da pronađu rešenje koje će ostati verno originalu, a da ga u potpunosti razumeju japanski ispitanici (Yamamoto & Tanno, 2002, prema Greenholtz, 2005). U Grinholcovom istraživanju na japanskoj populaciji, faktorska struktura upitnika nije potvrđena. Kao najbolje se pokazalo sedmo-faktorsko rešenje, pri čemu 16 tvrdnji ili 26.7% instrumenta ne odgovara pretpostavljenom modelu. Na jednom faktoru se kombinuje sedam tvrdnji prihvatanja, jedna tvrdnja adaptacije i tri tvrdnje poricanja, tj. stavke koje reprezentuju početne i krajnje stadijume razvoja interkulturalne osetljivosti. Grinholc napominje da je njegova studija imala veći broj ispitanika ($N = 400$) od studije Beneta i Hamera ($N = 226$) i studije Pejdzha i saradnika ($N = 330$). Kako ovaj autor ističe, intervjuisanje ljudi različitog kulturalnog porekla tokom sastavljanja tvrdnji nije dovoljno da obezbedi kros-kulturalnu primenljivost instrumenta. Njegov zaključak je da upitnik nije spreman za primenu u kulturalnim miljeima koja su drugačija u odnosu na onaj u kome je razvijen. Grinholc pretpostavlja da ni razvoj interkulturalne osetljivosti nije kulturalno univerzalan.

Instrumenti za procenu interkulturalne efikasnosti/spretnosti. Do pre nekoliko godina instrumenti namenjeni proceni interkulturalne efikasnosti kao nezavisnog konstrukta nisu bili razvijeni (G.-M. Chen, 2007), a kada su istraživači želeli da procene efikasnost/spretnost, postoje primeri da su to činili preko veoma malog broja stavki (npr. tri ili četiri) (videti Y.-t. Lee, 2010). Postojali su, međutim, instrumenti namenjeni proceni ponašanja kao indikatora složenije dispozicije – interkulturalne kompetentnosti. Jedan od njih je razvijen 70-ih godina – Intercultural Behavior Assessment Indices (skr. IBAI) (Indikatori za procenu pokazatelja interkulturalnog ponašanja). Ovaj instrument je namenjen proceni sedam

elemenata ponašanja koji doprinose uspešnom funkcionisanju u interkulturalnom kontekstu: izražavanje poštovanja, stav tokom interakcije, orijentacija ka znanju, empatija, regulisanje odnosa u grupi, upravljanje interakcijom, tolerancija neizvesnosti (Ruben, 1976, prema G.-M. Chen, 1992). Predviđeno je da ga koriste trenirani posmatrači uz sistematsko prikupljanje i analizu podataka (C. H. Lee & Templer, 2003), ali su se zadovoljavajući rezultati pokazali i kada su ga koristili posmatrači koji nisu posebno obučeni za primenu ovog instrumenta (Ruben, 1976, prema G.-M. Chen, 1992). Instrument poseduje zadovoljavajuću pouzdanost ($\alpha = .80$), dok su vrednosti korelacija između njegovih elemenata u rasponu od .21 do .60 (G.-M. Chen, 1992). Čen zamera na dužini instrumenta i uopšte na zahtevnosti procedure zadavanja.

Skala koja je naslednik ovog instrumenta, Behavioral Assessment Scale for Intercultural Communication Effectiveness (skr. BASIC), pored toga što mogu da je koriste netrenirani posmatrači (C. H. Lee & Templer, 2003), ima verziju zasnovanu na samoproceni. Jedna studija u kojoj se BASIC koristio kao skala samoprocene otkriva niske korelacije između elemenata ove skale (u rasponu od .04 do .36) i, posledično tome, nizak koeficijent unutrašnje konzistentnosti skale u celini, $\alpha = .59$ (Graf & Harland, 2005).

Provere valjanosti navedena dva instrumenta vršene su u odnosu na veze koje ostvaruju sa drugim instrumentima, pri čemu su korelacije bile u okviru očekivanih (G.-M. Chen, 1992; Graf & Harland, 2005; Y.-t. Lee, 2010).

Jedan od prvih instrumenata kreiran za procenu interkulturalne efikasnosti/spretnosti kao nezavisnog konstrukta jeste Intercultural Effectiveness Scale (Skala interkulturalne efikasnosti), skala samoprocene sastavljena od 20 tvrdnji (Portalla & G.-M. Chen, 2010). Portala i Čen, kao konstruktori skale, izveštavaju da je na uzorku studenata pokazala visoku unutrašnju konzistentnost ($\alpha = .85$), dok faktorsku strukturu skale čini šest faktora. Prvi rezultati korelacionih analiza ukazuju, međutim, na previsoku korelaciju sa Skalom interkulturalne osetljivosti ($r = .74$) (ibid.).

Instrumenti za procenu interkulturalne kompetentnosti. Pregled raspoloživih instrumenata za procenu interkulturalne kompetentnosti pokazuje da su se mere ovog

složenog konstrukta najčešće razvijale u skladu sa potrebama određenog konteksta, npr. za ljude koji se bave savetovanjem osoba iz drugih kultura (videti Fantini, 2006). Slično, inženjerske kompanije, čiji zaposleni rade u inostranstvu i multietničkim timovima, podstakle su pokretanje trogodišnjeg projekta namenjenog razvoju valjane konceptualizacije i procene interkulture kompetentnosti zaposlenih¹⁷ (Prechtel & Lund, 2007). Rezultat projekta nije razvoj određenog testa interkulture kompetentnosti, već niza instrumenata i procedura ispitivanja koji se odnose na motivaciju, znanje i veštine/ponašanje (u skladu sa konceptualnim okvirom Čena i Staroste). Pored biografskih intervjua i instrumenata zasnovanih na samoizveštavanju, uloženi su trud da se razviju različite mere postignuća koje podrazumevaju, između ostalog, igru uloga i rad u grupi sa ljudima iz druge kulture (ibid.). Razvijeni instrumenti i procedure ne mogu bez prilagođavanja da se koriste izvan konteksta kome su namenjeni.

Skala potencijala za interkulture adaptaciju. Prvobitno namenjen proceni potencijala za interkulture adaptaciju japanskih građana u SAD-u, instrument Intercultural Adjustment Potential Scale (skr. ICAPS) (Matsumoto et al., 2001), pokazao je primenljivost i kada je reč o pripadnicima drugih kultura (Matsumoto et al., 2003). Konstruktori skale su najpre odabrali pouzdane i valjane inventare ličnosti, koji se tiču relevantnih konstrukata za interkulture adaptaciju (na osnovu rezultata istraživanja), i koristili ih kao bazu ideja za razvoj svojih tvrdnji (Matsumoto et al., 2001). U narednoj fazi sprovedeni su intervjui sa fokus grupama, nakon čega su učesnici (japanski studenti u SAD-u) procenjivali svoju adaptaciju, adaptaciju drugih iz grupe, a svoje procene su dala i dva intervjuera koji su vodili fokus grupe (učesnici nisu znali da će biti procenjivani). Nakon ove faze, od 153 odabrano je konačnih 55 tvrdnji koje su najviše korelirale sa pomenutim procenama (i drugim kriterijumima prilagođenosti). Uz tvrdnje je data sedmostepena skala Likertovog tipa na kojoj ispitanici označavaju svoje slaganje. Konstruktori skale su sproveli veći broj studija u kojima su proveravali pouzdanost i valjanost skale. Koeficijent pouzdanosti (Kronbahova alfa) imao je, međutim, značajno različite vrednosti na različitim uzorcima, pri čemu su podjednako dobijani niski koeficijenti (u rasponu od .44 do .63), kao i

¹⁷ U literaturi na engleskom jeziku projekat je poznat pod nazivom *INCA* – skraćena od „*intercultural competence assessment*“.

koeficijenti koji su zadovoljavajući ili veoma visoki (od .73 do .93) (Matsumoto et al., 2001; Matsumoto et al., 2003). Konstruktori skale objašnjavaju da niže vrednosti koeficijenta unutrašnje konzistentnosti nisu iznenađujuće usled heterogenosti skale, koja je takva jer je nastala na osnovu različitih inventara ličnosti. Pouzdanost dobijena test-retest metodom ima vrednost .79, odnosno .84 (Matsumoto et al., 2003). Faktorska struktura skale u većoj meri odgovara pretpostavljenom teorijskom modelu (koji čine regulacija emocija, otvorenost, fleksibilnost i kritičko mišljenje) sa izuzetkom faktora kreativnosti koji se izdvaja umesto kritičkog mišljenja (Matsumoto et al., 2001). Konstruktori skale značaj ove nesaglasnosti umanjuju povezivanjem značenja kreativnosti i kritičkog mišljenja. Izdvojeni faktori, međutim, objašnjavaju samo 18.6% varijanse (ibid.).

Izuzev validacije koja se odvijala tokom razvoja ove skale (na osnovu procena posmatrača i stručnjaka), njena valjanost je uglavnom proveravana u odnosu na druge instrumente (druge skale samoprocene, testove akademske inteligencije). Konstruktori skale izdvajaju studiju u kojoj su učesnici odgovarali na realne zadatke kao navodni menadžeri jedne kompanije (Matsumoto, LeRoux, Bernhard, & Gray, 2004). Ta studija, međutim, nije imala za cilj povezivanje rezultata na skali sa interkulturalnom, već sa svakodnevnom adaptacijom. Uz to, odgovori su se davali u pisanom formatu, po čemu se ovo ispitivanje ne razlikuje značajno od ispitivanja testovima tipa papir-olovka.

Kada je reč o odnosu ove skale sa drugim relevantnim instrumentima, početne studije su podržale njenu konvergentno-diskriminativnu valjanost (Matsumoto et al., 2001). Kasnije se otkrivaju relativno visoke korelacije (iznad .50) skale u celini i njenih podskala sa podskalama drugih instrumenata (inventara ličnosti, skale za procenu anksioznosti i drugih) (Matsumoto et al., 2003; Matsumoto et al., 2004; Matsumoto, LeRoux, Robles, & Campos, 2007). Uzimajući u obzir da su tvrdnje Skale potencijala za interkulturalnu adaptaciju jednim delom nastale na osnovu postojećih instrumenata, visoke korelacije nisu neočekivane, međutim, ovim nalazima diskriminativna valjanost skale je dovedena u pitanje.

Veza potencijala za interkulturalnu adaptaciju i pola utvrđena je na japanskom uzorku (žene imaju više skorove na skali nego muškarci), ali ne i na američkom (Matsumoto et al., 2001).

Novi pristup individualnim razlikama u interkulturalnoj interakciji – kulturalna inteligencija

Diferencijalno-psihološki konstrukti u oblasti interkulturalnih odnosa najčešće nisu imali razvijenu teorijsku osnovu, što je doprinosilo tome da deluju kao skup slabo povezanih elemenata (Ang et al., 2007; Deardorff, 2006), čiji je izbor nedovoljno obrazložen. Zameralo im se na integrisanju tradicionalno dispartnih psiholoških domena – sposobnosti, znanja, stavova, afektivnih karakteristika (Ang & Van Dyne, 2008). Pri tom, neretko su neprecizno definisani, kao i njihove komponente (Ang et al., 2007; Deardorff, 2006). Konstrukt kulturalne inteligencije (engl. *cultural intelligence*) razvija se sa jedne strane u kontekstu traganja za boljim rešenjima u proučavanju individualnih razlika u interkulturalnoj interakciji, a sa druge strane, u sklopu ekspanzije novih pristupa inteligenciji. Na naučnoj sceni se pojavljuje početkom milenijuma kao jedinstven pristup razumevanju interkulturalne interakcije zasnovan na *posebnoj intelektualnoj sposobnosti* učesnika ove interakcije. Kulturalna inteligencija (u nastavku KI) je teorijski utemeljena u novim pristupima inteligenciji, dok većini konstrukata kojima su se pokušavale objasniti individualne razlike u interkulturalnoj interakciji nedostaje teorijska osnova. Autori koji su razvili konstrukt KI, kao svoje najvažnije teorijsko polazište navode Sternbergovu trojnu teoriju, koja ističe multidimenzionalnost inteligencije i njeno delovanje u realnom životnom kontekstu (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003). Autori se takođe pozivaju na Akermanov koncept inteligencije kao znanja (Ang & Van Dyne, 2008) i na modele pojedinačnih inteligencija kao što su SI, EI i PI (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003). Konstrukt KI odražava sve odlike novih pristupa opisane u prethodnom poglavlju – značaj konteksta, izlazak iz okvira kognitivnih sposobnosti i procena merama tipičnog ponašanja. Pored polja inteligencije i polja interkulturalnih odnosa, ovaj konstrukt

podrazumeva utemeljenje u određenim shvatanjima kulture i kulturnih razlika. U nastavku ću prikazati teorijsku i empirijsku građu koja se odnosi na KI.

Konceptualizacija KI

Teorija KI se pojavljuje na naučnoj sceni 2002. godine, da bi se u međuvremenu razvilo nekoliko koncepcija KI koje se manje ili više razlikuju. U Tabeli 2 navedene su odabrane definicije i komponente KI.

Tabela 2. Pregled definicija i komponenti KI

Izvor	Definicija KI	Komponente KI
Earley, 2002, str. 274; Earley & Ang, 2003, str. 9, 59	„sposobnost uspešne ili efikasne adaptacije na nove kulturne kontekste“	kognitivna (uključuje metakogniciju), motivaciona i bihejvioralna
Ang & Van Dyne, 2008, str. 3; Ang et al., 2007, str. 336	„sposobnost za efikasno funkcionisanje u situacijama koje karakteriše kulturna raznolikost“	metakognitivna, kognitivna, motivaciona i bihejvioralna
Thomas et al., 2008, str. 127	„interaktivni sistem znanja i veština, povezan kulturnom metakognicijom, koji omogućava adaptaciju, izbor ili menjanje kulturnih aspekata okruženja“	metakognitivna, kognitivna i bihejvioralna
Brislin, Worthley, & Macnab, 2006, str. 42, 48	sposobnost opažanja ponašanja koja karakterišu drugu kulturu, otkrivanja razloga uočenih ponašanja iz perspektive druge kulture, razmatranja mogućih emocionalnih pratilaca i emocionalnih ishoda ponašanja, kao i transfera stečenih znanja na nove interkulturene situacije	metakognitivna i kognitivna

Najpoznatiji model KI je četvorodimenzionalni koji obuhvata metakognitivnu, kognitivnu, motivacionu i bihevioralnu komponentu. Sadržaj ovih komponenti detaljno je određen, a u pogledu njihovog značenja nema bitnih razlika među autorima. *Metakognitivnu* čine nadređeni kognitivni procesi, odnosno metakognitivne strategije i znanja, na osnovu kojih osoba planira, motri i reguliše svoje delovanje u interkulturnoj interakciji. Metakognitivna KI se tiče sposobnosti usvajanja znanja o kulturama i razumevanja kultura. *Kognitivna* komponenta KI se sastoji iz proceduralnog i deklarativnog znanja o kulturama (univerzalijama i specifičnostima kultura), što uključuje poznavanje uticaja koji kultura ima na mišljenje i ponašanje ljudi, uključujući samu osobu. Kognitivna komponenta, po autorima koji se bave KI, srodna je Akermanovom konceptu inteligencije kao znanja. *Motivaciona* komponenta predstavlja sposobnost usmeravanja i održavanja pažnje i drugih mentalnih resursa ka interkulturnoj interakciji, a zasnovana je na samopouzdanju osobe i značaju koji osoba pridaje interkulturnoj interakciji. Motivaciona komponenta se tiče intenziteta i usmerenosti „mentalne energije“, a njenim postuliranjem autori su želeli da uvažavaju činjenicu da je većina kognitivnih aktivnosti pod snažnim uticajem motivacije. Autori koji se bave KI (Ang et al., 2007; Earley & Ang, 2003), navedene komponente smatraju *mentalnim* sposobnostima (mada, kada je reč o znanjima, preciznije je kazati da su to produkti sposobnosti), dok *bihevioralnu* komponentu vezuju za plan *ponašanja*. Bihevioralna komponenta se definiše kao sposobnost ispoljavanja odgovarajućih verbalnih i neverbalnih ponašanja.

Značenje *kulturne metakognicije* i *znanja o kulturama*, kao elemenata modela KI koji su razvili Tomas i saradnici (Thomas et al., 2008), odgovara značenju metakognitivne i kognitivne komponente KI, dok je značenje *kros-kulturnih veština* u njihovom modelu specifično, jer integriše mentalne i veštine na nivou ponašanja. Kros-kulturne veštine obuhvataju raznorodne karakteristike, među kojima su otvorenost uma, tolerancija neizvesnosti, empatija, uzdržavanje od procenjivačkog stava, fleksibilnost u ponašanju, a nazvane su veštinama zbog toga što su vaspitljive, kako objašnjavaju ovi autori. Oni kritikuju uključivanje motivacione komponente u modelu Angove i saradnika, tumačeći je kao *vrednosno pozitivnu* orijentaciju osobe. Kako napominju, KI se može koristiti radi

ciljeva koji nisu plemeniti, tako da je motivacija samo jedan od faktora koji utiču na tok i ishod interkulture interakcije (ibid.). Ovi autori, međutim, nisu na pravi način interpretirali značenje motivacione komponente koje ona ima u modelu Angove i saradnika. Suština problema u pogledu ove komponente nije u impliciranju altruističkih motiva, već u tome što motivaciona komponenta ne sadrži *intelektualne* sposobnosti.

Pored određenog mimoilaženja u broju i vrsti komponenti, modeli se razlikuju u pogledu toga da li se komponente KI smatraju međusobno nezavisnim, kao kod Angove i saradnika, ili zavisne sa unakrsnim međuuticajima, kao što je slučaj u modelima drugih autora. Po Angovoj i saradnicima, metakognitivna KI, kognitivna KI, motivaciona KI i bihevioralna KI predstavljaju nezavisne sposobnosti koje obuhvata konstrukt KI (Ang & Van Dyne, 2008; Ang et al., 2007).

Integracija bihevioralne komponente, tj. ponašanja u konstrukt KI, kao i upućivanje na *ishod* u definicijama KI – *uspešna adaptacija* ili *efikasno funkcionisanje* u interkulturnoj interakciji (videti Tabelu 2) – povlače nemale konceptualne probleme. Dok svi ističu da je KI kao vrstu sposobnosti neophodno razlikovati od „posledica“ koje ta sposobnost može da ima (Ang & Van Dyne, 2008; Thomas et al., 2008), uvođenjem bihevioralne komponente u konstrukt KI (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003) kao da se prenebregava taj stav. Tomas i saradnici svojim modelom KI takođe obuhvataju veštine na nivou ponašanja (Thomas et al., 2008). Beri i Vordova se osvrću upravo na ovaj problem, pitajući se koja je razlika između KI i adaptacije ili efikasnosti, ili drugim rečima, između prediktora i kriterijuma (Berry & Ward, 2006). Oni ukazuju da je granica između njih nejasna – autori ponekad govore o konstrukt KI kao o interkulturnoj efikasnosti ili adaptaciji, a ponekad ga koriste da bi njime označili dispoziciju koja stoji iza efikasnosti ili prilagođenosti osobe.

Angova i saradnici bi mogli donekle da opravdaju integraciju bihevioralne komponente time što pojedinačna ponašanja (sadržaj ove komponente) ne čine adaptaciju ili interkulturnu efikasnost kao relativno široke konstrukte. Uključivanjem ponašanja u konstrukt inteligencije, međutim, granica između potencijala i učinka (ili prediktora i kriterijuma) postaje zamagljena. U skladu sa najvećim brojem teorija inteligencije, KI bi

bila sposobnost koja povećava verovatnoću ostvarivanja ishoda – efikasnosti u interkulturalnom kontekstu. Kao sposobnost, KI bi istovremeno trebalo da bude jasno odvojena od ishoda, na koji utiču i drugi faktori (Ng & Earley, 2006). Konceptija KI Brislina i saradnika, jedina je u skladu sa ovim viđenjem inteligencije, a po kojoj KI predstavlja četvorostepeni proces u kome su angažovane kognitivne i metakognitivne sposobnosti (videti Tabelu 2) (Brislin et al., 2006). Ova konceptija, mada najbliža naučno utemeljenom shvatanju inteligencije, do sada nije privukla veću pažnju. Kao što je pomenuto, dominira četvorodimenzionalni model Angove i saradnika, a jedan od razloga leži u tome što su samo ovi autori razvili instrument za procenu KI.

U pogledu kulturne univerzalnosti, odnosno specifičnosti KI, postoje različiti stavovi. Prvobitno gledište bilo je da KI obuhvata elemente koji su važni za funkcionisanje u svim kulturnim kontekstima, kao i one koji su specifični za jednu ili manji broj kultura (Earley & Ang, 2003). I Irl i Angova naknadno menjaju stav – KI je specifična samo za određenu vrstu situacija (kulturno raznolike), ne i za određenu kulturu/kulture (Ang & Van Dyne, 2008; slično Ng & Earley, 2006). Tomas i saradnici podržavaju ovaj stav, ističući da je ključno da konstrukt KI obuhvata one aspekte koji su zajednički za bilo koju interkulturalnu interakciju, nasuprot onima koji variraju u zavisnosti od toga o kojim kulturama je reč (Thomas et al., 2008). Kulturna metakognicija je onaj aspekt KI koji joj omogućava kulturnu univerzalnost (ibid.).

Očekivalo bi se da su modeli KI koji uključuju ponašanje ujedno oni koji uključuju kulturno specifične elemente. Pokazuje se, međutim, da je u ovim modelima različitim „manevrima“ izbegnuta kulturna relativnost KI. Tako u njima nisu navedena konkretna ponašanja, već je reč o meri u kojoj su ponašanja prikladna (Ang & Van Dyne, 2008), ili o odlikama ponašanja koje nisu kontekstualno specifične, kao što je fleksibilnost (Thomas et al., 2008).

Nasuprot navedenom stavu, Beri i Vordova smatraju da ne postoji jedna definicija KI, već je ono što će se smatrati kulturalno inteligentnim pod uticajem značenja i praksi koje su razvijene u određenom kulturnom kontekstu, uključujući značenje interkulturalne

interakcije (Berry & Ward, 2006). Prihvataju, međutim, da neki aspekti, verovatno metakognitivni, mogu da budu zajednički za različite kulture.

Autori koji se bave KI nisu se izjašnjavali u pogledu pozicije KI u hijerarhijskoj strukturi intelektualnih sposobnosti. Oni nisu sasvim sigurni u postojanje opšte inteligencije (Earley & Ang, 2003), ali kada o njoj govore, navode jedino da je ona širi konstrukt od KI (Ang & Van Dyne, 2008). Pretpostavka je da bi mesto KI tražili u drugom redu hijerarhije sposobnosti, a ono što se može sa sigurnošću kazati jeste da bi KI pozicionirali u istom redu hijerarhije u kome su SI i EI, budući da ih smatraju analognim sposobnostima koje se ispoljavaju u različitim domenima (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003).

Razvoj KI

Autori koji se bave KI ne povezuju ovu inteligenciju sa određenom biološkom ili organskom osnovom, već dosledno navode učenje iz različitih formi iskustva kao mehanizam razvoja KI (slično važi za PI). KI se smatra „modifikabilnim stanjem“ (engl. *malleable state*), koje se menja pod uticajem izlaganja drugoj kulturi, tokom interkulturnog treninga i drugih interkulturnih iskustava (Earley & Ang, 2003). Nešto preciznije, KI predstavlja sposobnost čiji je razvoj podstaknut i potkrepljivan interkulturnim iskustvom ili intenzivnim interkulturnim treningom (Ng & Earley, 2006; Thomas et al., 2008; Triandis, 2006).

S obzirom na to da se KI povezuje sa iskustvom i obrazovanjem, očekivano je da raste tokom života, kao u slučaju kristalizovane inteligencije (Horn, 1991), EI (Matthews et al., 2007) ili PI (Sternberg & Grigorenko, 2000). Tomas je pokušao da definiše i stadijume razvoja KI, ne specifikujući vremenske odrednice, zbog toga što je njihova glavna determinanta životno iskustvo osobe (Thomas, 2006). Razvoj KI, po Tomasu, prolazi kroz pet stadijuma:

1. *Otpor prema spoljašnjim stimulusima* odlikuje automatizovano priklanjanje normama i pravilima svoje kulture. Ovaj stadijum je karakterističan za osobe koje su malo izložene drugim kulturama, ili ne ispoljavaju interesovanje za druge kulture. Kulturne razlike često ne prepoznaju, ili im ne pridaju odgovarajući značaj. Ljude na ovom stadijumu možemo čuti da kažu: „Ne vidim razlike... Meni su svi ljudi isti.“

2. *Svest o postojanju različitih kulturnih normi i motivacija da se o njima uči.* Visok nivo svesnosti, karakterističan za ovaj stadijum, čini da je osoba ponekad preplavljena informacijama, odnosno kompleksnošću kulturnog okruženja. Osobi su neophodne smernice za ponašanje, ali je njena radoznalost pobuđena i želi da nauči više.

3. *Mentalna akomodacija u kontaktu sa drugim kulturnim normama i pravilima.* Na ovom stadijumu se razvija dublje razumevanje kulturnih razlika. Norme drugih kultura postaju razumljive u kontekstu u kome su nastale i prepoznaje se značaj prilagođavanja sopstvenog ponašanja različitim kulturnim okruženjima. Na nivou ponašanja, međutim, adaptacija još uvek nije zadovoljavajuće sprovedena. Ljudi na ovom stadijumu znaju šta treba da kažu ili urade u nekoj situaciji, ali o tome moraju prethodno da razmisle. Njihovo ponašanje ne deluje spontano.

4. *Asimilacija različitih kulturnih normi putem razvoja novih formi ponašanja.* Na ovom stadijumu adaptacija ne zahteva poseban napor, jer je osoba razvila širok repertoar ponašanja koje primenjuje u zavisnosti od situacije. Boravak u drugoj kulturi ne donosi joj povećanu količinu stresa. Pripadnici druge kulture ovakvu osobu doživljavaju kao dobrog poznavaoaca njihove kulture sa kim je prijatno biti u interakciji.

5. *Proaktivno kulturno ponašanje zasnovano na prepoznavanju implicitnih kulturnih znakova.* Zahvaljujući dugotrajnom bavljenju kulturnim znacima i njihovim značenjima, osobe na ovom stadijumu su postale lako prijemčive na sve stimuluse u okviru interkulture interakcije, ma koliko oni bili suptilni. Automatizovano prilagođavaju svoja ponašanja uočenim promenama u interakciji i tako podstiču uspešnije kontakte. Deluje da intuitivno znaju koja ponašanja su prikladna i kako da ih efikasno ostvare.

Navedeni stadijumi razvoja KI nisu empirijski proveravani. U celini gledano, Tomas predviđa da se razvoj KI odvija od svesnosti, preko razumevanja, do prikladnog i efikasnog ponašanja koje se sve više automatizuje. Opisani stadijumi podsećaju na Benetov razvojni model interkulture osetljivosti (videti str. 101–103). Vezivanje početka razvoja KI uz visok nivo svesnosti, u skladu je i sa gledištem Čena i Staroste, koji smatraju da interkulture svesnost predstavlja minimum uslova da bi se neko smatrao interkulture kompetentnim (G.-M. Chen & Starosta, 2003).

Veza sa interkulture relevantnim obrazovanjem i iskustvom implicira da bi trebalo da postoje i druge grupne razlike (pored uzrasnih) u nivou razvijenosti KI. Tako se očekuje da razvijeniju KI poseduju osobe koje su intenzivnije izložene interkulture interakcijama, bilo profesionalno, bilo sticajem životnih okolnosti, od osoba koje malo znaju o drugim kulturama i retko se nalaze u interkulture interakciji. Analogne grupne razlike su ustanovljene u pogledu PI (Sternberg & Grigorenko, 2000).

Angova i Lin Van Dajn navode i očekivane antecedente inteligencije (Ang & Van Dyne, 2008). U antecedente ubrajaju određene crte ličnosti, navodeći da crte ličnosti utiču na izbor ponašanja i iskustava osobe (Kanfer, 1990 i Chen et al., 2000, svi prema Ang & Van Dyne, 2008), kao i određene demografske odlike (npr. godine starosti i nivo obrazovanja) i sve forme interkulture iskustva.

Konceptualna distinktivnost KI

Prihvaćenost konstrukta u naučnoj zajednici podrazumeva da je konceptualno i empirijski distinktivan u odnosu na konstrukte koji već postoje. Angova i Lin Van Dajn nude više argumenata u prilog konceptualne nezavisnosti KI (Ang & Van Dyne, 2008). Kada je reč o odnosu prema ličnosti, pozivaju se na tradicionalno razlikovanje inteligencije i ličnosti. Kao sposobnost, KI se odnosi na to koliko osoba može da postigne na planu efikasnosti u kulturno raznolikom kontekstu, dok su crte ličnosti stabilnije u svojoj manifestaciji i ukazuju na tipično delovanje u različitim situacijama. Između KI i pojedinih

crta ličnosti određena povezanost je očekivana, ali kako autorke tumače, zbog toga što one predstavljaju antecedente KI.

Kada je reč o odnosu KI i opšte inteligencije, iste autorke ih razlikuju najpre na osnovu širine. KI predstavlja specifičniji konstrukt, jer se tiče kulturno relevantnih sposobnosti i određenog konteksta – situacija koje odlikuju kulturne razlike. Sa druge strane, opšta inteligencija je (u određenoj meri) prediktivna za uspeh u raznorodnim aktivnostima i situacijama. Angova i Lin Van Dajn navode kao međusobnu razliku dva konstrukta i to što KI uključuje motivacionu i bihevioralnu komponentu.

Konceptualno najbliže KI jesu SI i EI, ali ove inteligencije, po autorima koji se bave KI, ne mogu zadovoljavajuće da objasne funkcionisanje osobe u interkulturnoj interakciji. Nedostaju im mehanizmi za prepoznavanje kulturnih faktora (Ang & Van Dyne, 2008), simboli na koje se SI i EI oslanjaju kulturno su uslovljeni i kao deo kulturnog nasleđa se prenose sa generacije na generaciju, pa automatski transfer sposobnosti na nepoznat kulturni kontekst nije moguć (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003; Thomas et al., 2008). Socijalne veštine, izražavanje emocija i druge komponente SI/EI, zavisne su od kulturnog konteksta u kome su razvijene (Thomas et al., 2008). Mada priznaju relativnost KI na nivou ponašanja, Tomas i saradnici smatraju da se ograničenost kontekstom prevazilazi zahvaljujući univerzalnom aspektu (kulturnoj metakogniciji), koji ne poseduju SI i EI (ibid.). Primetna je, međutim, određena proizvoljnost ovog stava – nije li moguće postulirati sličan metakognitivni aspekt i za EI i SI? S obzirom na to da su istraživanja EI i SI, u retkim prilikama kada su uključivala kulturne faktore, bila usmerena na otkrivanje uticaja koji kultura ima na komponente ovih inteligencija, nedostaju saznanja koja bi osporila navedeni stav. Štaviše, Majer i Salovej kao kreatori najverifikovanijeg modela EI, podržavaju distinktivnost KI. Mada je prepoznavanje kulturnih razlika u izražavanju emocija važno i za emocionalno razumevanje, ova sposobnost i njoj slične, nisu uključene u model EI, već ih treba smatrati delom KI, budući da se ne tiču samo emocionalnog rezonovanja (Mayer, Salovey, Caruso, & Cherkasskiy, 2011).

Pitanje je, međutim, šta kulturne razlike znače, u kojoj meri su one objektivne razlike, a u kojoj konstrukcije u aktuelnom kontekstu. Veoma je važno razmotriti da li je priroda kulturnih razlika suštinski drugačija od razlika koje su u domenu SI/EI, pri čemu treba imati na umu da se i KI proučava u interpersonalnoj interakciji. Bilo koja kvantitativna distinkcija između kros-kulturnih i intrakulturnih razlika (npr. kros-kulturne su izraženije, brojnije i sl.), nije dovoljan argument za samosvojnost KI. Konceptualnu distinktivnost KI uverljivije bi podržali dokazi o drugačijoj prirodi kros-kulturnih u odnosu na intrakulturne razlike.

Argumente u prilog objektivnosti (pojedinih) kulturnih razlika i značaju ovih razlika za funkcionisanje osobe možemo da pronađemo, između ostalog, u nalazima istraživanja kulturalne psihologije (primera radi, na koje načine jezik oblikuje misao). Međutim, dok su neke kulturne razlike valjano dokumentovane u pogledu objektivnosti i važnosti za mentalno i funkcionisanje na planu ponašanja, njihov značaj za interakciju između pripadnika različitih kultura zasigurno se menja kada učesnici interakcije *znaju ili ne znaju* za ove razlike. Pri tom, ne postoje saznanja koja bi govorila o posebnoj prirodi kros-kulturnih u odnosu na razlike koje se otkrivaju među pojedincima unutar jedne kulture. Ovim se dolazi do potrebe specifikovanja na koje se društvene grupe misli kada se govori o kulturama. Ispostavlja se, međutim, da se u svakom slučaju dolazi do zaključaka koji ne idu u prilog razlikovanja SI/EI i KI. Dok se bavimo kulturnim zajednicama kao nacionalnim, verskim ili etničkim (poslednje su neretko proučavane u okviru kulturalne psihologije), dovoljno je da uzmemo u obzir uticaj koji intrakulturne razlike u godinama, polu, seksualnoj orijentaciji i sl., imaju na međusobno razumevanje i ishod interakcije. Budući da je ova činjenica prepoznata i kod „zaštitnika“ kulture i kulturnih razlika, kulture su ponekad definisane ovim i sličnim varijablama, pa se tako govori o kulturi mladih, LGBT ili *queer* kulturi, kulturi osoba sa invaliditetom, ili različitim profesionalnim grupama kao kulturnim zajednicama. Međutim, kada se na ovaj definišu kulturne grupe, distinktivnost KI u odnosu na SI/EI, očigledno se gubi. Isticanje višestrukosti kulturnog identiteta, usled činjenice da svaki pojedinac pripada različitim (sup)kulturnim grupama, vodi ka istom ishodu u pogledu razlikovanja KI, naročito što je za sve ove inteligencije glavni referentni okvir

interpersonalna interakcija. Kao što su autorke iz oblasti komunikologije primetile, jasne granice između intrakulturne i interkulturne komunikacije ne mogu da se povuku (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007). U svakoj komunikaciji se susreću različite perspektive, svaka osoba obrađuje informacije u okviru svog “horizonta” (Schütz, 1972, prema Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007).

Nasuprot naporima za uspostavljanje konceptualne distinktivnosti, u literaturi pronalazimo predlog za spajanje SI, EI i KI. Predlog je zasnovan na međusobnim sličnostima i međusobnim uticajima, kao i ograničenjima ovih konstrukata u statusu zasebnih inteligencija (Elenkov & Pimentel, 2008). Elenkov i Pimentelova ukazuju da su pomenutim inteligencijama zajedničke sposobnosti razumevanja drugih i adekvatnog reagovanja/ponašanja u socijalnoj interakciji, ali da nijedna inteligencija pojedinačno ne obuhvata sve sposobnosti koje su značajne za uspešnu interakciju. Integraciju ovih konstrukata inteligencije smatraju naročito važnom sa praktičnog stanovišta, jer pruža konceptualnu bazu na osnovu koje se mogu razviti najpotpuniji sistemi selekcije i pripreme ljudi za rad u interkulturnom kontekstu (odnosno za poslove koji uključuju interakciju sa ljudima).

Neki od konstrukata koji se odnose na individualne razlike u interkulturnoj interakciji (koji su prikazani u prethodnom odeljku ovog poglavlja), već obuhvataju EI ili neke njene komponente. Afektivna dimenzija je tako deo interkulturne kompetentnosti, konstrukta koji je u ovoj oblasti najviše izučavan. Za Stouna, jedna od komponenti interkulturne efikasnosti/kompetentnosti je EI. Snažna veza sa EI istaknuta je u još jednom konstrukt – potencijalu za interkulturnu adaptaciju. Regulacija emocija je predstavljena kao ključna dimenzija ovog potencijala (sa ulogom „čuvara kapije“), a naknadna istraživanja su ukazala i na ulogu prepoznavanja emocija (Yoo, Matsumoto, & LeRoux, 2006). Afektivna dimenzija je jedan od ključnih elemenata uspešne adaptacije na novu kulturu. Adaptacija je nepotpuna bez doživljaja prilagođenosti manifestovanog osećanjima zadovoljstva i blagostanja (Cushner & Brislin, 1996). Kada je reč o KI, jedna od komponenti četvorostepenog modela Brislina i saradnika jeste razmatranje mogućih *emocionalnih* pratilaca i *emocionalnih* ishoda ponašanja (videti Tabelu 2 na str. 117).

Prema Angovoj i Lin Van Dajn, postoje delimična preklapanja između KI i drugih interkulturalnih kompetencija i to u meri u kojoj se drugi konstrukti tiču metakognitivnih, kognitivnih, motivacionih i bihevioralnih sposobnosti (Ang & Van Dyne, 2008). Pri tom, kako autorke napominju, samo je KI zasnovana na višedimenzionalnoj teoriji inteligencije. One ističu i konceptualno nejedinstvo drugih konstrukata – za razliku od KI, ovi konstrukti obuhvataju elemente koji su specifični za interkulturalnu interakciju i one koji to nisu, a takođe integrišu sposobnosti i „vansposobnosne“ elemente.

Sa druge strane, nije teško napraviti paralelu između KI i drugih konstrukata koji predstavljaju različite interkulturalne kompetencije. Najpre, konstrukt KI je po širini, tj. pokušaju integracije svih relevantnih elemenata za interkulturalnu interakciju, sličan konstrukt interkulturalne kompetentnosti koji obuhvata kognitivnu (ali i metakognitivnu), afektivnu i bihevioralnu dimenziju. Potom, metakognitivna i kognitivna komponenta KI podudarne su sa konstruktom interkulturalne svesnosti, koji čine metakognitivne i kognitivne sposobnosti, kao i znanje o kulturama. Motivaciona KI je srodna sa afektivnom dimenzijom interkulturalne kompetentnosti ili sa interkulturalnom osetljivosti (kako su je definisali Čen i Starosta). Primera radi, samopouzdanje je jedan od ključnih elemenata i motivacione KI i interkulturalne osetljivosti. Bihevioralna KI je, pak, sasvim bliska interkulturalnoj spretnosti/efikasnosti.

Komponente KI, mada definisane kao sposobnosti, podsećaju na nestabilnu integraciju različitih psiholoških domena, što karakteriše većinu koncepcija interkulturalnih kompetencija. Ipak, uglavnom se kao najveći izazov za distinktivnost KI preispituje njen odnos sa EI.

KI i shvatanje kulture i kulturnih razlika

Irli i Angova, prvobitni autori teorije KI, ističu da je važno razjasniti značenja koncepata koji su u osnovi KI, kao što je pojam kulture (Earley & Ang, 2003). Među brojnim određenjima, izdvajaju Hofstedovu metaforu kulture kao „softvera uma“, kao i

definiciju po kojoj kultura predstavlja „totalitet ekvivalentnih i komplementarnih značenja koja se usvajaju učenjem i koje održava određena ljudska populacija ili njen prepoznatljiv deo i prenosi ga sa generacije na generaciju“ (Rohner, 1984, prema Earley & Ang, 2003). Za ove autore suština kulture je, dakle, u značenjima koja se uče. Pri tom, kako Irli i Angova ističu, prenošenje značenja nije potpuno, tako da se usvajaju izvesne varijacije kulturnih značenja. Drugim rečima, tipično je da kulturna značenja nisu uniformna za sve pripadnike određene zajednice. Uticaj kulture, po istim autorima, slabi tokom života individue. Ova pretpostavka je u skladu sa razvojnom putanjom KI (ali i drugih interkulturnih kompetencija) koju čini, između ostalog, postepeno oslobađanje od determinisanosti pravilima i normama sopstvene kulture.

Irli i Angova su usmereni na nacionalne kulture (kao i brojni drugi autori koji se bave individualnim razlikama u interkulturnoj interakciji), ali prihvataju da se kultura može definisati i na grupnom i organizacijskom nivou (kao i da se KI manifestuje na svakom od ovih nivoa). Bilo koja grupa sa zajedničkom istorijom može da ima svoju kulturu, tako da unutar nacije postoji mnogo supkultura (Schein, 1985 i Triandis, 1972, oba prema Earley & Ang, 2003). Pri tom, u homogenim društvima, kako Irli i Angova ističu, norme i vrednosti supkultura ne variraju u značajnoj meri, a obratno je u heterogenim. Takođe, odlike kulture homogenih društava po pravilu su specifikovanije i u većoj meri se nameću kao preskriptivne, dok su kulture heterogenih društava tolerantnije na razlike.

Autori koji proučavaju KI uobičajeno se ne bave definisanjem kulture, ali se na osnovu navedenih određenja Irlja i Angove, kao i implicitnih shvatanja drugih autora, može doneti zaključak o dominantnom značenju kulture i kulturnih razlika u osnovi KI. Mada Irli i Angova priznaju mogućnost postojanja brojnih supkultura i o kulturi tzv. heterogenih društava govore kao o vrlo „labavoj“, ovi stavovi predstavljaju i najudaljenije tačke od starog modela kulture. Oni, primera radi, ne razmatraju šta proizilazi iz činjenice da svaka osoba pripada različitim kulturama/supkulturama. Pored toga, zapažanje Irlja i Angove da kulturne crte nisu ravnomerno raspodeljene, odnosno da postoje izvesne varijacije kulturnih značenja, nije isto što i prikazivanje kulture kao prostora u kome se sukobljavaju i nadmeću različita značenja. Takođe, razlike među kulturnim zajednicama

imaju centralnu poziciju u teoriji KI, dok su u savremenim proučavanjima kulture na margini istraživačkih interesovanja.

Tumačenja kulture i kulturnih razlika autora koji se bave KI, ne razlikuju se značajno od tumačenja autora koji se bave drugim diferencijalno-psihološkim konstruktima u interkulturnoj interakciji. Treba primetiti da i jedni i drugi, svoje teorije, modele, konstrukte i instrumente mogu uspešnije da primene na relativno statičnim, homogenim i koherentnim entitetima, lako prepoznatljivim. Problem je u tome što viđenje sveta kao mozaika kultura, čiji su nosioci različite društvene grupe, u najmanju ruku predstavlja pojednostavljeno viđenje. Ovaj problem, po mnogima, naročito dolazi do izražaja kada se uticaji kulture pretpostavljaju na individualnom planu, odnosno na planu interpersonalne interakcije. I dok se proučavanja kulture udaljavaju od neposredne interkulturne interakcije, upravo neposredna i interpersonalna interakcija predstavlja okvir u kome je razvijen pojam KI i drugi slični diferencijalno-psihološki konstrukti. Međutim, razlikovanje intrakulturne od interkulturne komunikacije više se podrazumeva nego što je obrazloženo, a jasne granice između njih, u stvari se ne mogu povući (Spencer-Oatey & Kotthoff, 2007).

U celini gledano, konstrukt KI značajno odstupa od savremenih shvatanja kulture i kulturnih razlika.

KI i shvatanje inteligencije

Već je rečeno da teorija Ki pripada novim pristupima inteligenciji, međutim, kakav je njen status spram kriterijuma za naučno utemeljenje novog konstrukta iz domena inteligencije? U ovom delu će biti reči o tome u kojoj meri KI zadovoljava semantičke ili konceptualne kriterijume za nezavisnu inteligenciju.

Konceptualni kriterijumi koje je Gardner definisao jesu oni koji su proistekli iz logičke analize (Gardner, 1985; J-Q. Chen & Gardner, 2005): (a) jedna ili više komponenti ili ključnih operacija koje su specifične za predloženi konstrukt inteligencije i koje se

aktiviraju u prisustvu određene vrste informacija; (b) mogućnost izražavanja inteligencije simboličkim sistemom (putem kojeg mogu da se izražavaju i druge inteligencije). Prvi kriterijum koji se tiče konceptualne jedinstvenosti, pronalazimo i u sistematizaciji kriterijuma naših autorki (Altaras, 2008; Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010).

Na prvi pogled, većina autora koji se bave KI, definisala je komponente specifične za ovu inteligenciju. Izuzetak predstavlja model Brislina i saradnika u kome je jedna od ključnih operacija KI „razmatranje mogućih *emocionalnih* pratilaca i *emocionalnih* ishoda ponašanja“ (Brislin et al., 2006, str. 42), pa se u pogledu ove komponente predloženi model nedovoljno razlikuje od EI. Međutim, pitanje specifičnosti informacija ili sadržaja koji aktiviraju KI, odnosno specifičnosti kognitivnih problema koji su primereni ovoj inteligenciji, a ne SI/EI, ostaje otvoreno i u slučaju drugih modela KI. Najpre, nije uvek jednostavno odrediti koje razlike su kros-kulturne, a koje intrakulturne, jer se kulture vezuju za različite društvene grupe (u poslednjim decenijama kulturne grupe su neretko definisane uzrastom, polom, profesijom i sl.). Međutim, čak i kada se kros-kulturne razlike tiču društvenih grupa koje „razdvaja“ jezik ili uključenost u formalno obrazovanje (kao varijabli čiju je važnost valjano dokumentovala kulturalna psihologija), nije sasvim izvestan njihov poseban status u odnosu na intrakulturne razlike, koje takođe mogu da obuhvate jezičke, obrazovne i druge „barijere“. I kada bi se pokazalo da su kros-kulturne razlike suštinski drugačije, poznavanje i razumevanje ovih razlika kod učesnika interkulturne interakcije, najčešće je dovoljno da se razlike „premoste“, na sličan način na koji se to dešava u intrakulturnoj komunikaciji.

Drugi konceptualni kriterijum koji je Gardner definisao, nesumnjivo je zadovoljen – KI se izražava različitim simboličkim sistemima, među kojima su jezički, neverbalni, sistem rituala. Moglo bi se kazati da što osoba ima razvijeniju KI, to raspolaže većim brojem simboličkih sistema koji potiču iz različitih kultura. U tom pogledu je sasvim slična Gardnerovim personalnim inteligencijama (videti Gardner, 1985).

Naše autorke navode dva semantička kriterijuma koja prethode uslovu konceptualne jedinstvenosti (sa kojima bi se, uzgred budi rečeno, Gardner složio) (Altaras, 2008; Altaras

Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010): (a) da je konstrukt dispozicija iz klase *sposobnosti* ili potencijala, a ne ono što osoba postiže na manifestnom planu (ili što su njeni tipični/preferirani načini ponašanja); (b) da predstavlja *intelektualnu* sposobnost, tj. kapacitet za kognitivnu obradu informacija koji dostiže relacioni nivo (uviđanje odnosa i rezonovanje). Pojedini autori nastoje da definišu KI tako da označava dispoziciju iz klase sposobnosti ili potencijala, međutim, to ne čine uvek uverljivo niti dosledno. Kao što je poznato, KI se ponekad definiše ishodom (kao sposobnost uspešne adaptacije ili efikasnog funkcionisanja u interkulturnoj interakciji), a uključivanjem bihejvioralne dimenzije, granica između potencijala i učinka (ili prediktora i kriterijuma) postaje sasvim nejasna. Bihejvioralna komponenta se tiče ponašanja koja su opažljiva za druge (Earley & Ang, 2003) i naglašeno je da ne pripada mentalnim sposobnostima (Ang & Van Dyne, 2008). Drugi kriterijum – definisanje inteligencije kognitivnim sposobnostima – u većini modela KI nije zadovoljen, jer uključuju motivacionu i/ili bihejvioralnu komponentu. Dostizanje relacionog nivoa u obradi informacija evidentno je u definisanju metakognitivne komponente, dok kognitivnu dimenziju KI čine znanja kao *produkti* uviđanja odnosa i rezonovanja. Metakognitivno-kognitivna koncepcija KI Brislina i saradnika (Brislin et al., 2006) jedina bi mogla zadovoljavajuće da se uklopi u ovaj standard, jer ne integriše druge psihičke domene.

Bilo bi, dakle, neophodno da se većina modela KI rekonceptualizuje tako da odgovara semantičkim kriterijumima za nezavisnu inteligenciju. Najmanje izmena bi „pretrpela“ koncepcija Brislina i saradnika, a ono što bi u njihovom modelu trebalo da se modifikuje je element koji odlikuje modele EI. Umesto razmatranja emocionalnih pratilaca i emocionalnih ishoda ponašanja, ova komponenta bi mogla da se tiče razmatranja značenja povezanih sa kulturom. Međutim, navedenim redefinisanjima ne bi bio rešen problem neuverljive distinktivnosti kognitivnih problema čijem je rešavanju primerena KI u odnosu na kognitivne probleme karakteristične za SI/EI.

Skala za procenu KI

U svrhu procene KI do danas je razvijena jedino *The Cultural Intelligence Scale* (skr. CQS) (*Skala kulturalne inteligencije*), sastavljena iz četiri podskale koje predstavljaju komponente KI: metakognitivna, kognitivna, motivaciona i bihejvioralna podskala (Ang et al., 2007). Angova i saradnici ističu da im je cilj bio da naprave skalu sa malim brojem tvrdnji, kako bi izbegli uticaj zamora i dosade kod ispitanika, ali da kreirani instrument ipak poseduje zadovoljavajuću unutrašnju konzistentnost. Kako bi odredili sadržaj tvrdnji, izvršili su pregled literature iz oblasti inteligencije i oblasti interkulturnih kompetencija i sprovedli intervjue sa osam menadžera sa značajnim interkulturnim iskustvom. Napisane tvrdnje (njih 53) procenjivala su tri akademska eksperta i tri internacionalna menadžera (pri čemu svi imaju značajno kros-kulturno iskustvo). Nakon provere faktorske strukture na uzorku studenata u Singapuru ($N = 576$, 74% ispitanika je bilo ženskog pola), zadržano je 20 tvrdnji sa najboljim psihometrijskim odlikama. Ove tvrdnje čine i konačnu verziju skale. Metakognitivna podskala se sastoji od četiri tvrdnje, šest tvrdnji gradi kognitivnu, a po pet tvrdnji gradi motivacionu i bihejvioralnu podskalu. Ispitanici izražavaju svoje slaganje u odnosu na tvrdnje na sedmostepenoj skali Likertovog tipa. Pored samoprocene, Skala kulturalne inteligencije postoji i u formi koja je prilagođena za procenu posmatrača.

Angova i saradnici su početna istraživanja sa skalom KI sprovedli u SAD-u i Singapuru, na uzorcima koji su uključivali ispitanike iz mnogo većeg broja zemalja, pri čemu je više od 77% imalo određeno interkulturno iskustvo. Najveći deo ispitivanja je sproveden na studentskoj populaciji ($N_1 = 447$; $N_2 = 204$; $N_3 = 337$, $N_4 = 235$; $N_5 = 358$). Dva istraživanja su sprovedena na nestudentskoj populaciji u Singapuru – jedno sa internacionalnim menadžerima iz različitih država ($N = 98$) i drugo sa stručnjacima iz oblasti informacionih tehnologija ($N = 103$), takođe poreklom iz različitih zemalja. Sproveden je i veći broj nezavisnih studija, među kojima je istraživanje Vordove i saradnika, kao i Šenona i Begleja. Vordova i saradnici su sprovedli istraživanje na tri uzorka stranih studenata na Novom Zelandu ($N_1 = 346$; $N_2 = 118$; $N_3 = 102$) (Ward, Fischer, Zaid Lam, & Hall, 2009). Studenti su bili poreklom iz velikog broja zemalja, uglavnom iz Azije. Šenon i Beglej su sprovedli ispitivanje diplomiranih i nediplomiranih studenata poslovnih

studija u Irskoj, na uzorku koji je takođe bio nacionalno heterogen, pri čemu su ispitanici posedovali radno iskustvo u stranim zemljama u prosečnom trajanju od 31.5 meseci ($N = 245$) (Shannon & Begley, 2008).

Na osnovu istraživanja konstruktora skale (Ang et al, 2007), kao i nezavisnih studija (Shannon & Begley, 2008; Ward et al., 2009), utvrđeno je da se pouzdanost pojedinačnih podskala (izražena Kronbahovom alfom) kreće u rasponu od zadovoljavajuće do visoke. Koeficijenti unutrašnje konzistentnosti za metakognitivnu podskalu imali su vrednosti između .70 i .88, za kognitivnu podskalu od .76 do .89, za motivacionu od .70 do .86 i za bihevioralnu podskalu od .77 do .87. Najniže koeficijente pouzdanosti imale su, dakle, metakognitivna i motivaciona podskala. U dve studije Vordove i saradnika, unutrašnja konzistentnost skale u celini bila je veoma visoka (.91 i .93) (Ward et al., 2009), dok je u drugom nezavisnom istraživanju bila tek zadovoljavajuća (.73) (Shannon & Begley, 2008).

Na uzorku naših studenata ($N = 714$) utvrđena je visoka pouzdanost globalnog skora – Kronbahova alfa je imala vrednost .83, dok su koeficijenti pouzdanosti podskala bili mahom zadovoljavajući: metakognitivne podskale .70, kognitivne .74, motivacione .76 i bihevioralne podskale .82 (Petrović & Komnenić, 2012).

Koeficijenti pouzdanosti skorova koji su dobijeni procenom posmatrača, kreću se od visokih do vrlo visokih. Vrednost Kronbahove alfe metakognitivne podskale je .88, kognitivne podskale .94, motivacione .92 i bihevioralne podskale .90 (Van Dyne et al., 2008).

Konfirmatorna faktorska analiza potvrdila je četvoro-faktorsku strukturu skale u skladu sa pretpostavljenim teorijskim modelom (Ang et al., 2007). Ova faktorska struktura je potvrđena na različitim uzorcima, u različitim zemljama (Singapuru i SAD-u), prilikom retesta (Ang et al., 2007), kao i na podacima dobijenim procenom posmatrača (Van Dyne et al., 2008; Kim et al., 2008). Četvoro-faktorska struktura skale je potvrđena i u istraživanju na našoj populaciji. Petrovićeva i Komnenić navode da su indeksi „fitovanja“ podataka sa modelom zadovoljavajuće visoki, $GFI = .93$, $NNFI = .90$ i $CFI = .91$, dok su mere greške modela prihvatljivo niske, $SRMS = .05$ i $RMSEA = .055$ (Petrović & Komnenić, 2012).

Rezultati ovog istraživanja posebno su značajni zbog toga što skala KI nije korišćena na engleskom jeziku.

Interkorelacije podskala u istraživanjima konstruktora skale bile su niskih do umerenih vrednosti, u rasponu od .20 do .53 (Ang et al., 2007). Slične vrednosti su dobijene u istraživanju Šenona i Begleja (u vrednosti između .33 i .43), dok su Vordova i saradnici u okviru tri istraživanja utvrdili značajno više koeficijente interkorelacija podskala, u opsegu od .44 do .78 (Ward et al., 2009).

U pogledu odnosa KI i pola, nisu ustanovljene značajne korelacije, izuzev na uzorku studenata u Singapuru ($r = .20$, $p < .01$) (Ang et al., 2007). Muški studenti su imali blago više skorove na kognitivnoj podskali.

Povezanost mera KI sa pretpostavljenim antecedentima

Angova i saradnici su pretpostavljali postojanje brojnih antecedenata KI, od kojih su samo neki bili predmet empirijskih provera. Poznato je da se očekuje da KI raste tokom života, tako da bi skor na skali KI trebalo da bude povezan sa godinama starosti. Nalazi istraživanja ipak pokazuju da je njihova veza slaba, najverovatnije usled relativne ujednačenosti ispitanika po godinama. Na uzorku studenata u Singapuru pojavljuje se slaba korelacija kognitivne podskale sa uzrastom ($r = .20$, $p < .01$) i vrlo slaba korelacija uzrasta i bihejvioralne podskale ($r = .13$, $p < .05$) (Ang et al., 2007). Niske, a statistički značajne korelacije sa uzrastom (na nivou $p < .01$), utvrđene su i u istraživanju Šenona i Begleja. Korelacija uzrasta sa metakognitivnom podskalom bila je .26, sa bihejvioralnom .22, a sa skalom u celini .19 (Shannon & Begley, 2008). Ovi autori u istom istraživanju otkrivaju značajno veću korelaciju uzrasta i globalnog skora KI dobijenog procenom posmatrača, sa vrednošću $r = .59$. Treba napomenuti da je u ovom istraživanju, koje je obuhvatilo i nediplomirane i diplomirane studente, varijabilnost godina ispitanika bila veća ($SD = 6.1$, nasuprot 1.05 i 1.91 u istraživanjima Angove i saradnika).

Uobičajena varijabla koja se unosila u istraživanja KI kao njen antecedent, jeste neka od mera interkulturalnog iskustva zasnovana na samoizveštavanju. Angova i saradnici pronalaze, relativno dosledno, statistički značajne korelacije (na nivou $p < .01$) između interkulturalnog iskustva i pojedinačnih podskala KI (Ang et al., 2007). Korelacija iskustva sa metakognitivnom KI kreće se od .15 do .34, sa kognitivnom KI imala je vrednost .25 ili .26, a korelacija sa motivacionom KI je od .23 do .40. U slučaju bihevioralne KI, Angova i saradnici su utvrdili samo u jednom istraživanju statistički značajnu korelaciju sa interkulturalnim iskustvom, u vrednosti $r = .23$ (ibid.).

Većina istraživanja pronalazi slične vrednosti korelacija između KI i relevantnog iskustva, izuzev jednog u kome je kao mera interkulturalnog iskustva korišćen broj posećenih zemalja (Tarique & Takeuchi, 2008). Ovo istraživanje je sprovedeno na uzorku studenata ($N = 212$), a ispitanici su navodili broj zemalja koje su posetili i vreme koje su u njima proveli. Korelacija broja posećenih zemalja sa metakognitivnom KI bila je .61, sa kognitivnom KI .48, sa motivacionom .58 i sa bihevioralnom KI .55. Visina ovih korelacija iznenađuje s obzirom na to da raspon posećenih zemalja ($M = 3.46$, $SD = 0.48$) nije bio širi od uobičajenog raspona mera interkulturalnog iskustva u uzorcima. Pri tom, u istom istraživanju su ustanovljene nulte ili veoma slabe korelacije između podskala KI i broja dana provedenih u inostranstvu ($M = 499.03$, $SD = 149.36$).

Uticaj interkulturalnog iskustva na KI istraživan je i na taj način što se KI procenjivala u dva navrata kod osoba koje su u međuvremenu imale kontinuirane interkulturalne interakcije, pri čemu je utvrđeno da je KI nakon četiri meseca značajno viša (Moynihan, Peterson, & Earley, 2006, prema Shokef & Erez, 2008). Istraživanje je sprovedeno na 48 master studenata poslovne ekonomije, koji su radili u multikulturalnim timovima na različitim zadacima.

Jedno istraživanje pokazuje da uticaj interkulturalnog iskustva na KI može da bude posredovan potrebom za kontrolom. Autori su najpre ustanovili da ova potreba pozitivno korelira sa sve četiri komponente KI (što su pripisali njenoj ulozi antecedenta KI), a potom, suprotno očekivanjima, ustanovili da je uticaj interkulturalnog iskustva veći kod osoba koje

imaju slabiju potrebu za kontrolom, nego kod osoba koje imaju izraženiju potrebu za kontrolom (Tay, Westman, & Chia, 2008). Nalazi ovog istraživanja ukazuju da je odnos interkulturalnog iskustva i KI složen, posredovan drugim varijablama.

Na složenost odnosa interkulturalnog iskustva i drugih individualnih karakteristika koje su od značaja za interkulturalnu interakciju, upečatljivo ukazuju nalazi istraživanja u kome se razvijala skala etnocentrizma. Naime, u ovom istraživanju etnocentrizam je izraženo pozitivno korelirao sa interkulturalnim iskustvom (Neuliep & McCroskey, 1997): učestalošću putovanja izvan zemlje ($r = .63$), učestalošću kontakata sa osobama iz drugih zemalja ($r = .57$) i učestalošću kontakata sa osobama iz drugih kultura ($r = .54$).

U sklopu mogućih antecedenata KI razmatrao se i značaj poznavanja jednog ili više stranih jezika (najčešće kao važan, ali ne i nužan činilac). Ustanovljeno je da je znanje stranih jezika pozitivno korelirano jedino sa kognitivnom KI i to u vrednosti $.24$ ($p < .05$) (Shannon & Begley, 2008).

Kao što je prethodno navedeno, autori konstrukta KI u antecedente ove inteligencije ubrajaju i određene crte ličnosti, zbog toga što crte ličnosti imaju uticaj na izbor ponašanja i na iskustva osobe (Ang & Van Dyne, 2008). Podaci o korelaciji KI i crta ličnosti još su značajniji iz jednog drugog ugla – provere diskriminativne valjanosti mera KI.

Konvergentno-diskriminativna i prediktivna valjanost mera KI

Jedan od osnovnih empirijskih uslova za bilo koji konstrukt koji pretenduje na status nezavisne psihološke dimenzije, jeste postojanje dokaza o konvergentnoj i diskriminativnoj valjanosti njegovih mera. *Konvergentna valjanost* se ustanovljava ukoliko različite mere konstrukta visoko međusobno koreliraju, ali i ukoliko značajno koreliraju sa merama teorijski sličnih konstrukata (Fajgelj, 2007). *Diskriminativna valjanost* se potkrepljuje nalazima o niskim korelacijama sa varijablama koje nemaju ili imaju malo srodnosti sa konstruktom (ibid.). Ponekad se konvergentna valjanost definiše jedino

visokim korelacijama različitih mera *istog* konstrukta (Onwuegbuzie, Daniel, & Collins, 2009, prema Daley & Onwuegbuzie, 2011; takođe Campbell & Fiske, 1959). Konvergentna valjanost se ipak češće koristi u značenju koje obuhvata značajne korelacije sa merama *srodnih* konstrukata (npr. Austin & Saklofoske, 2005; Matthews et al., 2007; Schulze et al., 2007) i u ovom, širem značenju, koristiće se i u ovom radu. Tako se korelacije između mera različitih inteligencija mogu posmatrati sa aspekta konvergentne valjanosti, očekujući da kao mere konstrukata iz istog psihičkog sistema međusobno statistički značajno koreliraju, ali i sa aspekta diskriminativne valjanosti – utvrđene korelacije ne bi trebalo da impliciraju istovetnost konstrukata koji su u osnovi korišćenih mera.

Kao što je poznato, razvijena je jedino Skala kulturalne inteligencije koja ima dve forme, jednu namenjenu samoproceni i drugu prilagođenu za procenu posmatrača, pa je provera konvergentne valjanosti mera KI značajno ograničena. Van Dajnova i saradnice, na uzorku master studenata poslovne ekonomije u SAD-u, utvrdile su umerenu korelaciju između dve vrste mera KI (Van Dyne et al., 2008). Procena posmatrača u ovom istraživanju je ostvarena tako što je svaki učesnik zamoljen da popuni upitnik za slučajno odabranog kolegu iz grupe. Ustanovljena vrednost korelacije bila je za metakognitivnu podskalu .41, za kognitivnu .54, za motivacionu .50 i za bihejvioralnu podskalu .45. Slična vrednost korelacije, samo za globalni skor KI, dobijena je u još jednom istraživanju u kome je procena posmatrača predstavljala procenu kolege sa studija ($r = .43$) (Kim et al., 2008). Značajno niža korelacija između dve vrste mera, kada je reč o globalnom skor na skali, ustanovljena je u istraživanju Šenona i Begleja (Shannon & Begley, 2008). Ovi autori su koristili uprosečene ocene koje je dao svako od članova grupe u ulozi posmatrača i utvrdili da je visina korelacije između samoprocene KI i na ovaj način dobijene procene posmatrača .16 ($p < .05$).

Kada je reč o odnosu sa drugim konstruktima, očekuje se da mere KI statistički značajno, ali umereno koreliraju sa merama drugih intelektualnih sposobnosti. Suština je u tome da mere KI dovoljno visoko koreliraju sa merama drugih inteligencija (budući da je reč o srodnim konstruktima), ali da visina ove korelacije ne upućuje na redundantnost. U nekoliko istraživanja je proveravan odnos opšte inteligencije i KI. Jednom prilikom su

korišćene Ravenove progresivne matrice, a inače je za procenu opšte inteligencije korišćen Wonderlic Personnel Test (Vonderlikov test za osoblje), koji se primenjuje u psihologiji rada. Ovaj test je namenjen merenju sposobnosti u oblasti matematike, rečnika i logičkog rezonovanja. Istraživanja pokazuju da samoprocena KI sa merama opšte intelektualne sposobnosti (koje su standardno mere zasnovane na postignuću) ne ostvaruje statistički značajne korelacije, već se one uglavnom kreću oko nule (Ang et al., 2007; Ward et al., 2009). Dok autori rezultate istraživanja tumače kao pokazatelj diskriminativne valjanosti mera KI, nulte korelacije sa merama akademske inteligencije pre su znak odsustva njihove konvergentne valjanosti, u smislu odsustva očekivane povezanosti sa merama srodnih konstrukata.

Kada je reč o SI i EI, inteligencijama koje su u konceptualnom pogledu najbliže KI, na raspolaganju su uglavnom istraživanja koja se tiču EI, što nije iznenađujuće imajući na umu da se ova inteligencija intenzivno istražuje u protekle dve decenije. Rezultati istraživanja odnosa KI i EI upadljivo se međusobno razlikuju. Angova i saradnici su istraživanja sprovedi u Singapuru ($N = 358$) i SAD-u ($N = 235$), koristeći kao meru EI Schutte et al. Emotional Intelligence Scale (Skala emocionalne inteligencije Šutea i saradnika), četvorodimenzionalni instrument koji se sastoji iz 33 tvrdnje i zasnovan je na samoproceni (Ang et al., 2007). Na uzorku u Singapuru koristili su skraćenu verziju od osam stavki koje imaju najveća faktorska opterećenja u strukturi skale. Oko četvrtine oba uzorka činili su strani studenti, dok su ostali ispitanici imali umereno interkulturno iskustvo, pri čemu je, po samoprocenama, ono bilo intenzivnije za studente iz SAD-a. Angova i saradnici su utvrdili zadovoljavajuću diskriminativnu valjanost komponenti KI – na uzorku u Singapuru korelacija skraćene verzije skale EI i komponenti KI bila je u opsegu od .12 do .28, dok su se na uzorku u SAD-u korelacije između dimenzija skale EI i komponenti KI kretale u rasponu od .18 do .41 (Ang et al., 2007).

Vordova i saradnici su koristili isti instrument EI (u svojoj originalnoj verziji od 33 tvrdnje), ali su na uzorku od 118 stranih studenata na Novom Zelandu otkrili znatno više vrednosti korelacija (Ward et al., 2009). Globalni skor na skali KI korelirao je sa EI u vrednosti .82, a opseg korelacija pojedinačnih dimenzija KI sa EI bio je od .48 do .82.

Korelacija sa metakognitivnom KI bila je .76, sa kognitivnom .48, sa motivacionom .82 i sa bihevioralnom KI .71.

Angova i saradnici navode oprečne nalaze još nekih korelacionih studija. U jednom istraživanju korelacija između KI i EI imala je vrednost $r = .31$, dok je korelacija KI sa SI imala vrednost .42 (Crowne, 2009, prema Ang, Van Dyne, & Tan, 2011). U drugom istraživanju, međutim, korelacija KI i EI dostiže vrednost .62 (Rockstuhl, Ng, Seiler, Ang, & Annen, 2009, prema Ang et al., 2011).

Ne može se sasvim pouzdano zaključiti šta doprinosi kontradiktornim rezultatima. Veličina uzorka ide u prilog rezultatima koje su dobili Angova i saradnici, a u pogledu drugih parametara, kao što je nivo interkulturnog iskustva, njihovi uzorci ne razlikuju se značajno od uzorka u istraživanju Vordove i saradnika (Ward et al., 2009), barem po raspoloživim podacima. Primera radi, u istraživanju Vordove i saradnika na Novom Zelandu, u kome su otkrivene visoke korelacije KI i EI, strani studenti u toj zemlji nisu boravili duže od 10 meseci u proseku (dužina boravka se kretala od jednog do 54 meseca). Sa druge strane, u istraživanjima Angove i saradnika, po kojima je korelacija KI sa EI umerena ili niska, jednu četvrtinu oba uzorka činili su takođe strani studenti, a ostali su naveli da imaju umereno interkulturno iskustvo (Ang et al., 2007). Korišćenje skraćene verzije skale EI (osam stavki umesto 33) moglo je da dovede do nižih vrednosti korelacija između dva instrumenta, ali Angova i saradnici ni sa originalnom verzijom skale EI nisu dobili tako visoke korelacije (od .18 do .41), kao što su Vordova i saradnici (od .48 do .82).

Važni dokazi za diskriminativnu valjanost mera neakademske inteligencije proističu iz njihovog odnosa sa merama ličnosti. Očekuje se da mere KI statistički neznačajno ili nisko koreliraju sa varijablama koje pripadaju drugim psihičkim sistemima. Korelacija između mera inteligencije i mera ličnosti po pravilu ne prelazi vrednost .30 (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Matthews et al., 2007). Istraživanja su pokazala da su korelacije komponenti KI sa dimenzijama petofaktorskog modela ličnosti (*Big Five*) uglavnom statistički značajne, ali niskih ili veoma niskih vrednosti (Ang et al., 2007; Ang, Van Dyne, & Koh, 2006). Korelacija sa domenima Otvorenosti i Ekstraverzije

ponekad jeste prelazila vrednost .30, ali ne drastično. U jednom istraživanju domen Otvorenosti je korelirao sa motivacionom KI u vrednosti $r = .38$, a sa metakognitivnom u vrednosti $r = .34$ (Ang et al., 2006). U istom istraživanju Ekstraverzija je korelirala sa motivacionom KI u vrednosti $r = .34$. Visina utvrđenih korelacija komponenti KI sa varijablama ličnosti u svakom slučaju ne treba da se tumači diskvalifikujuće po KI, uzimajući u obzir zajedničku metodu merenja (samoprocenu) i to da odstupanja od kritične vrednosti nisu drastična.

Smisao *prediktivne valjanosti* instrumenta jeste (kao što joj ime kaže) u predviđanju zadovoljenosti nekog kriterijuma u budućnosti (npr. ispoljavanju željenih ponašanja ili ostvarivanju važnih dostignuća) (Fajgelj, 2007). Termin se primenjuje i kada se prediktivna valjanost mera proverava u odnosu na neki drugi instrument koji će se zadati u budućnosti, ali instrument koji je empirijski utemeljen (Daley & Onwuegbuzie, 2011). U sklopu uslova za nezavisnost konstrukta, očekuje se da mere konstrukta doprinose predviđanju odgovarajućeg kriterijuma povrh onoga što se može predvideti na osnovu mera drugih varijabli. O ovoj vrsti prediktivne valjanosti se govori kao o inkrementalnoj¹⁸ prediktivnoj valjanosti. Angova i saradnici (Ang et al., 2007) sproveli su istraživanje inkrementalne prediktivne valjanosti skale KI na uzorcima studenata u Singapuru ($N = 358$) i SAD-u ($N = 235$), a dva istraživanja su sproveli na nestudentskoj populaciji – na uzorku internacionalnih menadžera ($N = 98$) i stručnjaka u oblasti informacionih tehnologija ($N = 103$). Kriterijume su predstavljali sposobnost rasuđivanja i donošenja odluka u kulturnom kontekstu, različiti aspekti adaptacije na novu kulturu i poslovna uspešnost. Procena sposobnosti rasuđivanja i donošenja odluka vršena je na osnovu postignuća na interkulturalnim problemskim situacijama, koje su preuzete iz kulturno-univerzalnog asimilatora Kušnera i Brislina (Cushner & Brislin, 1996), dok je za većinu ostalih kriterijuma korišćena samoprocena. Izuzetak čini procena poslovne uspešnosti koju je vršio kolega ili supervizor, u istraživanju sa internacionalnim menadžerima i stručnjacima za informacione tehnologije. U ovim istraživanjima inkrementalna valjanost skale KI i njenih pojedinačnih komponenti varirala je u zavisnosti od broja i vrste varijabli unetih u

¹⁸ Inkrement ili dodatak, priraštaj.

hijerarhijsku regresionu analizu. Varijansa kriterijuma koja se na osnovu skale KI mogla predvideti kretala se u rasponu od 3% do 36%. Kada prediktore čine varijable uzrasta, interkulturalnog iskustva, mere sa inventara ličnosti, testa opšte inteligencije i upitnika EI (moglo bi se reći sve relevantne varijable), a kriterijumi su sposobnost rasuđivanja i donošenja odluka u kulturnom kontekstu, prilagođenost na interkulturnu interakciju i psihološko blagostanje, skala KI objašnjava između 3% i 5% dodatne varijanse na uzorcima studenata. U istraživanju sa internacionalnim menadžerima prediktore su činili kros-kulturno iskustvo, komunikacijska kompetentnost i rezultati na testu opšte inteligencije (a kontrolisano je davanje socijalno poželjnih odgovora), dok su kriterijume predstavljali sposobnost rasuđivanja i donošenja odluka u kulturnom kontekstu i poslovna uspešnost. U ovom slučaju skala KI je objašnjavala 22% dodatne varijanse sposobnosti rasuđivanja i donošenja odluka, a 24% dodatne varijanse poslovne uspešnosti. Naposljetku, u istraživanju sa stručnjacima za informacione tehnologije, povrh mere kros-kulturnog iskustva, skala KI objašnjava 36% varijanse poslovne uspešnosti, 29% varijanse adaptacije na posao i 28% varijanse prilagođenosti na interkulturnu interakciju.

Nalazi ovih istraživanja su pokazali i da su metakognitivna i kognitivna podskala prediktivne za sposobnost rasuđivanja i donošenja odluka u kulturnom kontekstu, dok su motivaciona i bihejvioralna podskala prediktivne za adaptaciju. To su i bile početne hipoteze Angove i saradnika. Nasuprot očekivanjima da će skala KI u celini biti prediktivna za poslovnu uspešnost, značajne su se pokazale jedino metakognitivna i bihejvioralna podskala.

Zadovoljenost empirijskih kriterijuma za nezavisnu inteligenciju

Na osnovu prethodno navedene empirijske građe, moguće je proceniti da li mere KI zadovoljavaju empirijske standarde koji se postavljaju pred mere konstrukta inteligencije. Empirijski kriterijumi koje su sistematizovale naše autorke, Altaras Dimitrijević i Jolić Marjanović (2010), obuhvataju skoro sve Gardnerove kriterijume koji se tiču empirijske validacije konstrukta (Gardner, 1985). Jedini kriterijum koji se pojavljuje samo kod

Gardnera je identifikovanje evolucionih antecedenata inteligencije ili neke njene komponente. Ovaj kriterijum se uobičajeno ne razmatra u literaturi o EI (koja je ponudila najviše u pogledu definisanja standarda za naučno valjan konstrukt inteligencije) i on nije zadovoljen u pogledu KI – trenutno ne postoje ni teorijska razmatranja njenih evolucionih antecedenata.

Da li su i u kojoj meri ostvareni preostali empirijski standardi? Već prvi empirijski kriterijum, koji se tiče neophodnosti operacionalizacije konstrukta inteligencije merama zasnovanim na postignuću, ovde nije zadovoljen. Kao što je poznato, do danas je razvijena jedino Skala kulturalne inteligencije sa dve forme, samoprocenom i procenom posmatrača. Rezultati istraživanja ne podržavaju upotrebu mera zasnovanih na samoproceni kao mera konstrukta inteligencije ni kada je reč o KI – one značajnije koreliraju sa merama ličnosti nego sa merama inteligencije zasnovanim na postignuću.

Preporuke za unapređenje procene KI tiču se primene višestrukih metoda i mera, među kojima su intervju, posmatranje, kompjuterska simulacija, kulturni asimilator, dinamičko testiranje, eksplicitne i implicitne mere znanja o kulturama (Ang et al., 2011; Gelfand, Imai, & Fehr, 2008; C. H. Lee & Templer, 2003; Thomas et al., 2008). Na drugim mestima je istaknuta neophodnost razvijanja mera maksimalnog učinka, kao kod bilo kog konstrukta iz domena sposobnosti (Ward & Fischer, 2008; Ward et al., 2009). Jedan pokušaj u tom smeru načinjen je sa multimedijalnim testom rasuđivanja u problemskim situacijama, koji se sastoji iz serije kratkih epizoda u kojima su prikazane različite nedoumice u interkulturnoj interakciji. Ispitanici su se pisanim putem izjašnjavali šta bi učinili u datoj situaciji, a njihovi odgovori su vrednovani spram procenjene efikasnosti rešenja (Rockstuhl, Ang, Ng, Van Dyne, & Lievens, 2009, prema Ang et al., 2011). Pokazalo se da ova mera KI, koju opisuju kao meru mentalne, odnosno metakognitivne i kognitivne KI, poseduje inkrementalnu valjanost u odnosu na skalu samoprocene KI, tako što povećava procenat predviđene varijanse kros-kulturnog liderstva (ibid.). Angova i saradnice, podstaknute povoljnim rezultatima, preporučuju nova istraživanja koja će nadgraditi prve pokušaje razvoja mere KI zasnovane na postignuću (Ang et al., 2011).

U pogledu drugog kriterijuma – strukturne valjanosti – budući da je na svim uzorcima potvrđena pretpostavljena faktorska struktura skale KI, moglo bi se kazati da je ovaj uslov zadovoljen, osim što nije reč o meri maksimalnog učinka.

Kada je reč o konvergentno-diskriminativnoj valjanosti, odnos samoprocene KI i procene posmatrača je varijabilan, pri čemu ne dostiže vrednost visoke korelacije. Potom, mere KI veoma nisko, statistički neznačajno koreliraju sa merama opšte inteligencije. U pogledu odnosa sa EI, operacionalizovanom merom samoprocene, rezultati istraživanja su nesaglasni. Odnos mera KI sa merama drugih konstrukata inteligencije nije, dakle, onakav kakav bi očekivali od mera nezavisne inteligencije. U pogledu odnosa sa merama ličnosti, uvažavajući činjenicu da KI sa ovim varijablama deli metodu merenja, utvrđene korelacije sa pojedinim domenima ličnosti ipak nisu previsoke (najveća vrednost korelacije je .38).

Nadalje, vrednost inkrementalne prediktivne valjanosti, kao sledećeg uslova koji se postavlja pred mere KI, varirala je u zavisnosti od broja i vrste varijabli unetih u hijerarhijsku regresionu analizu. Kada se u regresionu analizu prethodno unesu uzrast, interkulturno iskustvo, mere sa inventara ličnosti, testa opšte inteligencije i upitnika EI, skala KI objašnjava između 3% i 5% dodatne varijanse relevantnih kriterijuma. Značaj ovih vrednosti nešto je veći kada se uzme u obzir da je skala KI laka za zadavanje i neopterećujuća za ispitanike, pod uslovom da je u ovom pogledu „konkurentnija“ od drugih sličnih skala.

Istraživanja KI nisu se posebno bavila utvrđivanjem uzrasnih i grupnih razlika, ali generalno gledano, godine starosti i interkulturno iskustvo jesu pozitivno korelirani sa KI i njenim pojedinačnim komponentama. I na kraju, zadovoljenost poslednjeg empirijskog kriterijuma – postojanja specifičnih bioloških korelata i korelata KI na nivou elementarnih kognitivnih zadataka – sasvim je neistražena.

Najvažniji zaključak koji se može izvući jeste da bez obzira na to da li postojeći nalazi istraživanja podržavaju ili ne podržavaju konstrukt KI, neophodno je da KI bude operacionalizovana merama maksimalnog učinka, kako bi procena ostvarenosti empirijskih standarda za nezavisnu inteligenciju mogla zadovoljavajuće da se sprovede.

Rezime i zaključak: konceptualizacija i operacionalizacija individualnih razlika u interkulturalnoj interakciji

Pregled diferencijalno-psiholoških konstrukata u oblasti interkulturalnih odnosa pokazuje da se u konceptualizaciji individualnih razlika nude raznolika rešenja. Postoji više izvora ove raznolikosti. Najpre, kako je interkulturalna interakcija složena, individualne razlike su sagledavane iz različitih uglova (kognitivnog, metakognitivnog, afektivnog, bihejvioralnog), mada postoje pokušaji da se izgradi sveobuhvatan pristup. Još važniji izvor raznolikosti čini nedostatak teorija koje bi usmeravale konceptualizaciju individualnih razlika (npr. izbor elemenata konstrukta). Nerazvijena teorijska osnova doprinosi da ovi konstrukti deluju kao skup slabo povezanih elemenata (Ang et al., 2007; Deardorff, 2006), a nije ni dovoljno obrazloženo zašto su izabrani jedni, a ne neki drugi elementi. Ukazuje se i da ovi konstrukti često integrišu tradicionalno dispartne psihološke domene – sposobnosti, znanja, stavove, afektivne karakteristike (Ang & Van Dyne, 2008). Pri tom, u literaturi se često kritikuje nepreciznost njihovih definicija i komponenti (Ang et al., 2007; Deardorff, 2006). Ova nepreciznost dodatno otežava snalaženje u terminološkoj konfuziji koja u izvesnoj meri postoji u ovoj oblasti.

Kada je reč o instrumentima za procenu relevantnih karakteristika u interkulturalnoj interakciji, dominiraju skale samoprocene koje čini manji broj tvrdnji. Opravdano je zapitati se, međutim, koliko je valjan ovakav način operacionalizacije složenih konstrukata. Pouzdanost ovih skala je uglavnom zadovoljavajuća, ali faktorska struktura ponekad odstupa od pretpostavljene, naročito prilikom primene u drugim kulturalnim kontekstima. Sve je izraženija sumnja u kros-kulturalnu primenjivost ovih instrumenata (kao i sumnja u kulturalnu univerzalnost konstrukata). Faktori u strukturi instrumenta ponekad objašnjavaju manji deo varijanse podataka, iz čega može da se zaključi da je heterogenost instrumenata samo jednim delom odraz heterogenosti konstrukata. Diskriminativna valjanost pojedinih instrumenata je nedovoljna, a primetno je odsustvo studija prediktivne valjanosti u odnosu na kriterijume izvan psihometrijskog domena.

Konstrukt KI je razvijen u pokušaju prevazilaženja nedostataka postojećih diferencijalno-psiholoških konstrukata i njegove prednosti na prvi pogled (u odnosu na većinu drugih konstrukata) jesu teorijska utemeljenost, preciznost, kao i sveobuhvatnost, u smislu integrisanja svih relevantnih dimenzija individualnih razlika u interkulturnoj interakciji. Konstrukt KI je brzo privukao pažnju stručnjaka, ali da bi bio šire prihvaćen u naučnoj zajednici, mora da bude pozitivno ocenjen u teorijskom i empirijskom pogledu.

Konstrukt KI, koji u svojoj osnovi ima pojmove kulture i inteligencije, počiva na starim shvatanjima kulture i novim shvatanjima inteligencije. Sa starim modelom kulture, KI se izlaže brojnim kritikama koje se upućuju ovom modelu kulture, a tiču se impliciranja homogenosti, statičnosti i jasnih granica čiji su „čuvari“ kulturne razlike. Kao što je poznato, isto važi za većinu drugih konstrukata kojima se objašnjavaju individualne razlike u interkulturnoj interakciji. Ispostavlja se da je KI slična ovim konstruktima – drugim vrstama interkulturnih kompetencija – kako na planu konceptualizacije, tako i na planu operacionalizacije. Pored zanemarivanja značenja kulture, deluje i da konstrukt KI integriše dispartne psihološke domene. Na planu operacionalizacije, kao i drugi konstrukti, izražen je merama tipičnog učinka. U odnosu na druge interkulturene kompetencije razlikuje se, pak, po tome što je konceptualizovan kao konstrukt inteligencije. Konstrukt KI, međutim, uglavnom ne zadovoljava semantičke kriterijume za nezavisnu inteligenciju. Različiti modeli KI često nisu jasno ili nisu dosledno konceptualizovani na nivou potencijala. Još izrazitije je njihovo iskoračivanje iz okvira kognitivnih sposobnosti. Od postojećih modela, najbliži zadovoljenju konceptualnih kriterijuma je metakognitivno-kognitivni model Brislina i saradnika, dok u literaturi dominira model Angove i saradnika, zbog toga što je jedino ovaj model operacionalizovan mernim instrumentom. Međutim, problem povezan sa bilo kojim modelom KI je taj što je ovaj konstrukt zasnovan na „fragilnom“ konceptu kulturnih razlika, zbog čega ne može uverljivo da dokaže svoju distinktivnost u odnosu na SI/EI.

Kada je reč o empirijskim standardima za nezavisnu inteligenciju, KI bi najpre morala da zadovolji osnovni empirijski uslov i bude operacionalizovana merom zasnovanom na postignuću za koju se može objektivno utvrditi tačno/najadekvatnije

rešenje. Skala zasnovana na samoproceni ili proceni posmatrača odstupa od uobičajenog poimanja intelektualnih sposobnosti, a rezultati istraživanja nedovoljno podržavaju njenu konvergentno-diskriminativnu valjanost. Tako se kao najvažniji korak nameće izrada mera KI koje su zasnovane na postignuću, a potom provera ostalih empirijskih uslova za nezavisnu inteligenciju sa takvim merama.

PROVERA KONVERGENTNO-DISKRIMINATIVNE VALJANOSTI MERA KI U NAŠOJ SREDINI

U ovom, završnom delu rada prikazaću empirijsko istraživanje konvergentno-diskriminativne valjanosti mera KI kome je prethodila izrada dve mere KI zasnovane na postignuću. Prikupljanje podataka je sprovedeno na uzorku od 336 studenata različitih fakulteta i univerziteta u Srbiji, u periodu od decembra 2011. do jula 2012. godine. Najpre ću opisati proces razvoja dve mere KI koje su kreirane za potrebe ovog istraživanja, a potom ću izložiti problem i elemente metode istraživanja, kao i najvažnije rezultate i njihovu diskusiju.

Razvoj mera KI zasnovanih na postignuću

Test interkulturnih problemskih situacija. Za razvoj mera KI zasnovanih na postignuću na raspolaganju su bile određene preporuke autora koji se bave ovom inteligencijom. Jedna od preporučenih metoda za procenu metakognitivne i kognitivne KI, kao što je ranije rečeno, jeste kulturno-univerzalni asimilator (C. H. Lee & Templer, 2003), objavljen u knjizi Kušnera i Brislina *Interkulturne interakcije: Praktični vodič*. Podsetiću, kulturni asimilator sadrži scenarija interkulturne interakcije u kojima se pojavljuje određen problem između pripadnika različitih kultura. Autori knjige ohrabruju modifikaciju scenarija u različite svrhe (Cushner & Brislin 1996, str. 56), pa je ova knjiga predstavljala glavni resurs za izradu testa koji će se koristiti kao mera KI. Test koji je razvijen, odražava ukrštanje dva polja, istraživanja inteligencije i istraživanja interkulturne interakcije, kao što je to slučaj sa konstruktom KI. Mogao bi se okarakterisati kao *test rasuđivanja u problemskim situacijama* (engl. *situational judgment test*), vrsta psihološkog mernog instrumenta koja se primenjuje u oblasti inteligencije, ali istovremeno poseduje važne odlike kulturnog asimilatora, metode koja se koristi u pripremi ljudi za interkulturnu interakciju. Test je nazvan *Test interkulturnih problemskih situacija*, skraćeno TIPS.

Primena testova rasuđivanja u problemskim situacijama započeta je 20-ih godina prošlog veka sa prvim testom SI (GWSIT), mada su istraživanja pokazala da je ovaj test mera opšte inteligencije (npr. Thorndike & Stein, 1937, prema Kihlstrom & Cantor, 2000). Ovaj tip testova koristi se i kao mera EI (O'Sullivan, 2007; Schulze et al., 2007) i kao mera PI (Sternberg, Kaufman, & Grigorenko, 2008), a najviše u industrijskoj ili psihologiji rada za predviđanje poslovne uspešnosti (McDaniel, Morgeson, Finnegan, Campion, & Braverman, 2001). Očekivano, nije reč o uniformnoj metodi, ali u osnovi ovi testovi sadrže određen broj scenarija, odnosno hipotetičkih problemskih situacija, koje prati nekoliko mogućih tumačenja ili načina reagovanja. U njima se uglavnom zahteva da se protumači ponašanje osobe u scenariju, ili predloži rešenje prezentovanog problema i to odabirom jednog odgovora kao tačnog, ili označavanjem verovatnoće ili efikasnosti svih ponuđenih odgovora. Poteškoće u određivanju tačnog odgovora nisu karakteristika samo ovih testova, već se uobičajeno pojavljuju prilikom merenja SI, EI i PI. Definisane tačnog odgovora na merama ovih inteligencija, uključujući testove rasuđivanja u problemskim situacijama, najčešće se odvija na osnovu sudova eksperata ili konsenzusa većeg broja ispitanika iz opšte populacije (McDaniel & Nguyen, 2001; Mohorić, Takšić, & Duran, 2010).

Prilikom izbora scenarija iz knjige *Interkulture interakcije* za izradu Testa interkulturnih problemskih situacija (u nastavku TIPS) vodilo se računa o mogućnostima skraćivanja scenarija, zastupljenosti raznolikih tema, konteksta i kultura, raznolikosti procenjene težine (mada nisu postojali precizni podaci o težini pojedinačnih problemskih situacija) i o tome da tačan odgovor ne bude i najlogičnije rešenje iz dominantne kulturne perspektive u Srbiji. Prevedeno je 20 scenarija i većina je značajno skraćena izbacivanjem informacija koje nisu presudne za razumevanje i rešavanje problema. Za primenu u našoj sredini bilo je neophodno i da se izvrše određene izmene scenarija, a najveća se ticala zamene kultura. Mada scenarija uključuju raznolike kulture (u skladu sa postavkama kulturno-univerzalnog asimilatora), drugu stranu najčešće predstavljaju Amerikanci/Amerikanke iz SAD-a, a potom ostali pripadnici engleskog govornog područja. Tako su za pojedina scenarija odabrani predstavnici drugih kultura, ali kultura sličnih po karakteristikama koja je poslužila za građenje scenarija. Glavni oslonac u tom procesu

predstavljala je Hofstedova knjiga o kojoj je bilo reči na početku ovog rada. Podsetiću, knjiga sadrži podatke o položajima 53 zemlje/regije na četiri dimenzije kulture i podatke o položajima 23 zemlje na petoj dimenziji (Hofstede, 2001). Tako su umesto SAD-a birane zemlje koje, po Hofstedovom istraživanju, imaju slične vrednosti na dimenziji kulture relevantnoj za scenario koji je potrebno modifikovati.

Najpre su na uzorku studenata prve i druge godine Pedagoškog fakulteta u Jagodini ($N = 121$), zadata adaptirana scenarija sa odgovorima koji su samo prevedeni (po četiri za svaki scenario), ali nije ustanovljena zadovoljavajuća pouzdanost takvog testa. U sledećoj fazi je izostavljena jedna situacija,¹⁹ a osmišljene su dve nove u kojima su se osobe iz Srbije nalazile u interkulturalnoj interakciji. Sve problemske situacije su ovog puta zadate bez ponuđenih odgovora studentima treće godine psihologije ($n_1 = 25$), kao i studentima psihologije na masteru ($n_2 = 17$) u Beogradu, tako da su studenti sami formulisali najbolje objašnjenje situacije ili rešenje problema. Nakon analize dobijenih odgovora, izvršena su dodatna prilagođavanja scenarija i formulisano je pet ili šest odgovora, uglavnom na osnovu odgovora ispitanika. Veći deo odgovora se poklapao svojom suštinom sa odgovorima u knjizi (naročito oni koji se smatraju tačnim), ali su se pojavili i sasvim novi odgovori ili sa novim elementima. Testu je potom dodata još jedna osmišljena problemska situacija koja se odnosi na interakciju osobe iz Srbije i osobe iz islamske zajednice, a napisana je uz konsultovanje dve pripadnice i pripadnika islamske zajednice. U skladu sa jednom od uobičajenih procedura kojima se želi obezbediti valjanost problemskih situacija i ponuđenih odgovora (Cushner & Brislin, 1996), sve nove problemske situacije i ponuđene odgovore sam osmislila i uz saradnju dve ekspertkinje u oblasti interkulturalnog obrazovanja. One su procenjivale valjanost i ostalih problemskih situacija, kao i ponuđenih odgovora. Tako je TIPS sa 22 problemske situacije i ponuđenim odgovorima zadat na uzorku studenata psihologije treće godine u Nišu i Beogradu ($n_1 = 117$) i studenata druge godine pedagogije u Nišu ($n_2 = 13$). Nakon analize psihometrijskih karakteristika, odabrano

¹⁹ Dok je u slučaju ostalih problemskih situacija reč o kulturama nacionalnih, etničkih ili verskih grupa, izostavljena problemska situacija je specifična po tome što u njoj kultura ima šire značenje – interkulturalna interakcija se odvijala između osobe sa telesnim invaliditetom i osoba bez invaliditeta. Pored ovoga, na ovu situaciju je samo jedan ispitanik tačno odgovorio.

je 12 problemskih situacija, pri čemu su u dve situacije uključene osobe iz Srbije. Izabrane situacije su navedene u Prilogu B, kao i prateća objašnjenja na osnovu kojih se bodovalo postignuće. Unutrašnja konzistentnost testa, merena par-nepar metodom, bila je zadovoljavajuća, $r = .74$, dok je Kronbahova alfa imala nižu vrednost, $\alpha = .66$. Par-nepar metoda se smatra najprikladnijom u proceni pouzdanosti testova sposobnosti i znanja (Bukvić, 1981), odnosno za mere zasnovane na postignuću (Matthews et al., 2007). Ova metoda se preporučuje i specifično za testove rasuđivanja u problemskim situacijama (u koje spada TIPS) (McDaniel, Hartman, Whetzel, & Lee Grubb III, 2007; Nguyen, Biderman, & McDaniel 2005), pored test-retesta i metode paralelnih formi testa, koje su takođe prikladne za heterogene instrumente (McDaniel et al., 2007).

Heterogenost testova rasuđivanja u problemskim situacijama proističe, kako autori koji se bave EI ukazuju, iz njihove naglašene kontekstualizovanosti (Schulze et al., 2007), odnosno pokušaja simulacije složenih životnih situacija (O'Sullivan, 2007). Ovo je odlika testova koja se inače veoma vrednuje (O'Sullivan, 2007; Schulze et al., 2007), ali istovremeno značajno smanjuje verovatnoću da test ima faktorski čistu strukturu (O'Sullivan, 2007). Testove rasuđivanja u problemskim situacijama tipično karakteriše višefaktorska struktura koja je teško interpretabilna (Lievens, Peeters, & Schollaert, 2008; O'Sullivan, 2007). Njihova faktorska struktura neretko se i ne razmatra (Keele & Bell, 2008), pa se ni u prikazima testova podaci o faktorskoj strukturi ne navode (npr. Gough, 2003; MacCann & Roberts, 2008). Dobra strana ove vrste testova je u njihovoj prediktivnoj valjanosti kada je reč o kriterijumima koji su i sami višestruko determinisani (u čemu su korisniji od faktorski čistih testova) (Bujas, 1959).

Struktura TIPS-a, utvrđena u analizi glavnih komponenti, sasvim odražava navedene odlike. Kajzer-Majer-Olkinova mera (*KMO*) je imala relativno nisku vrednost (.62), ali je Bartletov test sferičnosti bio značajan na nivou $p < .001$, tako da se na podacima mogla primeniti analiza glavnih komponenti. U prvom koraku je izdvojeno devet komponenti sa svojstvenim vrednostima većim od 1. U pokušajima dolaska do jednostavnije strukture testa, a uzimajući u obzir da je dužinu TIPS-a bilo neophodno svesti na razumnu meru (22 situacije su zauzimale osam strana), došlo se do jedinog iole

interpretabilnog rešenja, koje je imalo dve komponente. *KMO* je ovog puta imala vrednost .73. Kosa i ortogonalna rotacija komponenti davale su veoma slična rešenja (veoma male razlike postoje u redosledu zadataka na komponentama), pa je u Tabeli 3 prikazano rešenje dobijeno varimaks rotacijom (koja podrazumeva nezavisnost među komponentama i čija primena olakšava interpretaciju). Namera je bila da se zadrže oni zadaci koji dovoljno visoko koreliraju sa jednom od dve komponente (više od .40), ali su zadržana i dva zadatka koja imaju značajne korelacije sa obe komponente (njihovo izbacivanje vodilo je ka značajnom snižavanju unutrašnje konzistentnosti testa). Tako se došlo do 12 problemskih situacija koje će se koristiti u glavnom istraživanju (Prilog B). Sa jednom komponentom koreliraju problemske situacije koje ukazuju na bazične kulturne razlike (među kojima su načini razmišljanja i vrednosti), iskazane, pri tom, na relativno uopšten način. Od osam situacija koje su povezane sa prvom komponentom, situacija pod brojem 4 odstupa od tog pravila. U celini gledano, komponenta bi se mogla nazvati *opšte razumevanje kulturnih razlika*. Sa drugom komponentom koreliraju problemske situacije koje ukazuju na specifičnije primere kulturnih razlika iskazane ili tako što su „zadržane“ na nivou interpersonalnih odnosa (tj. nisu izražene kao kulturne razlike iako potiču od razlika u kulturi), ili tako što u prvi plan iznose relativno specifičnu informaciju o nekoj kulturi (kao što je običaj davanja bakšiša u Engleskoj). Od četiri situacije koje su povezane sa drugom komponentom, osma predstavlja određen izuzetak u tom pogledu. Druga komponenta bi se mogla nazvati *kontekstualizovano razumevanje kulturnih razlika*. Dve komponente su zajedno objašnjavale 36.32% varijanse TIPS-a (Prilog B, Tabela B1).

Tabela 3. Rotirana matrica komponenti TIPS-a: rešenje sa dve komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)	
	1 (21.54)	2 (14.78)
Situacija br. 2, „Procena postignuća“	.676	-.172
Situacija br. 4, „Novi prijatelji“	.656	.183
Situacija br. 5, „Dodir“	.586	-.001
Situacija br. 3, „Šinto sveštenik“	.558	-.492
Situacija br. 11, „Udaja Sabije“	.505	.237
Situacija br. 6, „Pešačenje na planini“	.492	.151

Situacija br. 10, „Otvaranje ordinacije”	.481	.015
Situacija br. 7, „Neuspešna večera”	.447	.323
Situacija br. 1 „Nošenje zara“	.065	.672
Situacija br. 8 „Pozajmica“	.163	.574
Situacija br. 9 „Donošenje odluke“	.268	.510
Situacija br. 12 „Strana birokratija“	-.108	.493

U teorijskom pogledu, od 12 problemskih situacija njih šest je zasnovano na nekoj od kulturnih dimenzija (po Kušneru i Brislinu sedam). Situacija br. 5 se tiče odnosa prema prostoru, a br. 10 odnosa prema vremenu. Sa dimenzijom individualizam-kolektivizam mogu se povezati situacije pod brojevima 4, 6, 8 i 9. Pri tom, situacija br. 4 se može povezati i sa razlikama u odnosu prema vremenu, a situacija br. 9 sa razlikama u pogledu kontekstualizovanosti komunikacije. Nije sasvim jasno zbog čega Kušner i Brislin situaciju br. 7 povezuju sa individualizmom-kolektivizmom, a ono što je sigurno jeste da odražava različite navike u ishrani. Kako određuju suštinu ostalih, problemska situacija br. 2 je zasnovana na razlikama u stilovima učenja, a situacija br. 3 na temi rituala i sujeverja. Dve situacije koje su dodate uz prilagođena scenarija iz knjige, situacije pod brojevima 1 i 11, odražavaju kulturne razlike u pogledu ženske uloge i braka (situacija pod brojem 1 pokazuje i verske razlike). Problemske situacije predstavljaju, dakle, raznolike teme relevantne za interkulturalnu interakciju.

Test znanja o kulturama. Još jedna od mogućih mera postignuća, po autorima koji se bave KI, jesu objektivni testovi znanja o različitim aspektima kultura (Gelfand et al., 2008), čime se uvažava činjenica da se znanja o kulturi (deklarativna i proceduralna) smatraju sastavnim delom kognitivne komponente KI (Ang & Van Dyne, 2008; Earley & Ang, 2003; Thomas et al., 2008). Znanje o kulturama podrazumeva širok raspon sadržaja koji su usvojeni obrazovanjem i ličnim iskustvom, a među njima su religija, vrednosti, običaji, politički i ekonomski sistemi, istorijske činjenice. Tako je za potrebe ovog istraživanja, kao druga mera KI zasnovana na postignuću, razvijen *Test znanja o kulturama*.

U prvoj fazi istraživanja zadate su dve paralelne forme testa sa po 26 pitanja o različitim kulturama (uključujući pitanja koja se tiču kulture u Srbiji) bez ponuđenih

odgovora (Prilog C). Vodilo se računa da se pitanja u testu podjednako odnose na različite geografske kontinente i da se tiču uobičajenih kategorija informacija koje se navode kao relevantno kulturno znanje. Pitanja su se tako odnosila na društvena i politička uređenja i propise, važne istorijske činjenice, religiju, verske i druge običaje, praznike, način komunikacije i način uređenja porodice. Glavni ciljevi u ovoj prvoj fazi ispitivanja ticali su se odabira pitanja koja su razumljiva za sve ispitanike, koja uspešno rešava ni premali ni preveliki broj ispitanika i za koja se može formulirati dovoljan broj distraktora (na osnovu netačnih odgovora ispitanika). Uzorak su činila 34 učenika gimnazije u Požegi i 90 studenata prve i druge godine Pedagoškog fakulteta u Jagodini. Učenici gimnazije su prethodno imali jednogodišnju edukaciju iz oblasti interkulturalnog obrazovanja. Nakon ove faze odabrano je 35 pitanja i formulirano šest ponuđenih odgovora (od kojih je jedan tačan). Pitanja su zadata na uzorku od 118 studenata treće godine psihologije u Beogradu i Nišu. Konačna forma testa znanja o kulturama sadrži 19 pitanja (nalazi se takođe u Prilogu C). Utvrđena je zadovoljavajuća pouzdanost testa – koeficijent pouzdanosti dobijen par-nepar metodom iznosi .75, a Kronbahova alfa, usled heterogenosti testa, imala je nižu vrednost, $\alpha = .64$. Faktorska struktura testa je složena, što je u skladu sa kompleksnošću znanja o kulturama, odnosno raznolikošću tema koje ovaj instrument obuhvata.

Problem istraživanja

Presudnu ulogu u donošenju odluke o naučnoj utemeljenosti konstrukta KI imaju podaci iz empirijskih studija. Da li KI opravdano pretenduje na status nezavisne inteligencije predstavlja otvoreno pitanje. U odnosu na empirijske kriterijume koji se postavljaju pred svaki konstrukt nove inteligencije, do sada su izvršene delimične provere i to sa nesaglasnim rezultatima.

Problem ovog istraživanja glasi: da li je međudnos mera KI i njihov odnos sa merama drugih konstrukata (drugih inteligencija i crta ličnosti) u skladu sa onim što se očekuje od mera bilo kog konstrukta inteligencije? Glavni cilj istraživanja predstavlja

utvrđivanje konvergentne i diskriminativne valjanosti mera KI, kako bi moglo da se zaključi da li KI, na osnovu izabranih empirijskih kriterijuma, opravdano pretenduje na status nezavisne inteligencije.

Kako bi bila dokazana konvergentno-diskriminativna valjanost, potrebno je da mere konstrukta zadovolje četiri uslova (Campbell & Fiske, 1959): (a) interkorelacije različitih mera istog konstrukta trebalo bi da budu značajno različite od nule i dovoljno visoke da podstaknu dalja istraživanja valjanosti; (b) interkorelacije različitih mera istog konstrukta trebalo bi da budu viših vrednosti od interkorelacija tih mera sa merama drugih konstrukata, koje su dobijene drugom metodom; (c) interkorelacije različitih mera istog konstrukta trebalo bi da budu viših vrednosti od interkorelacija tih mera sa merama drugih konstrukata, koje su dobijene istom metodom; (d) isti obrazac interkorelacija ispitivanog konstrukta sa drugim konstruktima trebalo bi da se zadrži i kada su konstrukti mereni istom i kada su mereni različitim metodama, odnosno kada su izraženi istom i različitim vrstama mera. U ovom radu konvergentna valjanost se upotrebljava u značenju koje pored visokih interkorelacija mera istog konstrukta, obuhvata značajne korelacije sa merama srodnih konstrukata (ali korelacije koje nisu visoke). Treba napomenuti i da u ovom istraživanju nisu svi konstrukti izraženi različitim vrstama mera (tj. mereni različitim metodama), jer bi to bilo vrlo opterećujuće za ispitanike. O korišćenim merama biće detaljnije reči u odeljku o instrumentima istraživanja.

U skladu sa ciljem istraživanja, postavljeni su sledeći zadaci: (a) ustanoviti korelacije između različitih mera KI – mera KI zasnovanih na samoproceni i mera KI zasnovanih na postignuću; (b) ustanoviti korelacije mera KI sa merama akademske inteligencije, sa merama socio-emocionalne²⁰ inteligencije zasnovanim na postignuću i samoproceni i sa merama bazičnih dimenzija ličnosti; (c) ispitati u kojoj meri se skor na KI može predvideti kombinacijom mera akademske inteligencije, socio-emocionalne inteligencije (u nastavku SEI), dimenzija ličnosti i interkulturnog iskustva (proveru

²⁰ Uzimajući u obzir značajna preklapanja na konceptualnom nivou između SI i EI, ali i kombinovanje komponenata na nivou procene konstrukata – što je slučaj i u ovom istraživanju – odlučeno je da je prikladnije, barem u kontekstu ovog istraživanja, govoriti o jedinstvenoj socio-emocionalnoj inteligenciji.

prediktivne moći sprovesti odvojeno za mere konstrukata inteligencije koje su zasnovane na samoproceni i za mere koje su zasnovane na postignuću).

Hipoteze istraživanja

Konvergentno-diskriminativna valjanost mera bilo kog konstrukta dokazuje se ukoliko različite mere istog konstrukta međusobno snažnije koreliraju, nego što koreliraju sa merama drugih konstrukata, i onda kada su dobijene istom i kada su dobijene različitim metodama (Campbell & Fiske, 1959; Fajgelj, 2007). U skladu sa ovim kriterijumom, pretpostavlja se da:

Hipoteza 1: Veza mera KI međusobno snažnija je nego veza između mera KI i mera drugih konstrukata.

Rezultati većine istraživanja u oblasti inteligencije pokazuju, pak, da mere zasnovane na postignuću i mere zasnovane na samoizveštavanju, namenjene proceni istog konstrukta inteligencije, međusobno ne konvergiraju (Furnham, 2001; Furnham & Rawles, 1999; Paulhus et al., 1998). U kontekstu ovog istraživanja to bi značilo da će mere KI zasnovane na postignuću biti slabije povezane sa merom KI zasnovanom samoproceni, nego međusobno. Polazeći od navedenog, definisana je pothipoteza u kojoj se pretpostavlja da:

Hipoteza 1a: Mere KI zasnovane na postignuću snažnije su povezane međusobno nego što su povezane sa merama drugih konstrukata.

KI je konceptualizovana kao konstrukt iz domena sposobnosti, ali je operacionalizovana dvojako: kao konstrukt iz domena ličnosti (u slučaju mere KI zasnovane na samoproceni) i kao konstrukt iz domena sposobnosti (u slučaju mera KI zasnovanih na postignuću). Na osnovu nalaza istraživanja (kao i na osnovu teorijske analize), ne mogu se postaviti ista očekivanja za meru KI koja je zasnovana na samoproceni i za mere KI koje su zasnovane na postignuću. Mere maksimalnog učinka nezavisnog

konstrukta inteligencije značajno i pozitivno koreliraju sa merama drugih intelektualnih sposobnosti, ali ove korelacije nisu toliko visoke da se implicira istovetnost konstrukata (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Austin & Saklofske, 2005; Mayer, Caruso, & Salovey, 2000; Schulze et al., 2007). Istovremeno, korelacije ovih mera sa merama ličnosti uobičajeno su slabe (ne prelazeći vrednost .30), jer je reč o različitim psihičkim sistemima (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Austin & Saklofske, 2005; Schulze et al., 2007). Uvažavajući nalaze istraživanja u oblasti inteligencije (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Furnham, 2001; Furnham & Rawles, 1999; Mayer, Caruso, & Salovey, 2000; Paulhus et al., 1998), kao i uspostavljene kriterijume za nezavisnost inteligencije (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Austin & Saklofske, 2005; Matthews et al., 2007; Schulze et al., 2007), pretpostavlja se da:

Hipoteza 2: Mere KI zasnovane na postignuću povezane su značajno, ali umereno, sa merama akademske inteligencije i merama SEI zasnovanim na postignuću, dok je njihova veza sa merama ličnosti slaba ili ne postoji.

Kada je konstrukt inteligencije operacionalizovan merama tipičnog učinka, istraživanja pokazuju da takve mere jače koreliraju sa merama ličnosti, nego sa merama intelektualnih sposobnosti (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Austin & Saklofske, 2005; Matthews et al., 2007). Uvažavajući navedeno, pretpostavlja se da:

Hipoteza 3: Mera KI zasnovana na samoproceni snažnije je povezana sa merama ličnosti, nego sa merama akademske inteligencije i merama SEI koje su zasnovane na postignuću.

Ukoliko je KI relativno nezavisna intelektualna sposobnost i ne predstavlja kombinaciju drugih inteligencija, određenih ličnosnih kvaliteta i interkulturnog iskustva, očekuje se da se procena njene razvijenosti ne može zadovoljavajuće ostvariti na osnovu mera navedenih varijabli. U istraživanju Altarasove, oko 25% varijanse SEI objašnjeno je na osnovu mera akademskih inteligencija i dimenzija ličnosti, ali najveći procenat varijanse nije mogao da se predvidi na osnovu izabranih prediktora (Altaras, 2008). Slično tome, pretpostavlja se da:

Hipoteza 4: Varijabilitet skorova na instrumentima KI ne može se svesti na varijabilitet skorova na instrumentima koji mere druge konstrukte.

Metod

Uzorak

Glavno istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 336 studenata, kao najčešće ispitivanoj grupaciji u ovoj oblasti, na fakultetima u Beogradu, Jagodini, Čačku i Užicu. Studenti su sa različitih fakulteta, jer se očekuje da vrsta fakulteta ima uticaj samo na visinu KI – studijski programi mogu da podstiču razvoj interkulturnih kompetencija koje su relevantne za KI. Takođe, Angova i saradnici su utvrdili istovetnost obrazaca odnosa između komponenti KI i specifičnih ishoda interkulturne interakcije u različitim profesionalnim grupama i različitim uzorcima studenata (Ang et al., 2007).

Uzorak čine 84 ispitanika muškog pola (25%) i 252 ispitanice (75%), sa rasponom godina od 19 do 42 ($M = 21.46$, $SD = 2.56$). Polna nesrazmera (uobičajena za uzorke studenata) ne bi trebalo da ima uticaj na rezultate s obzirom na to da prethodne studije nisu ukazale na vezu pola i KI. Najveći procenat uzorka čine studenti treće godine studija (42.6%). Veći broj ispitanika je odrastao na selima i u mestima manjim od 50 hiljada stanovnika (67.5%), nego što ih je odraslo u mestima iznad 50 i 100 hiljada stanovnika. Većini su i otac (63.6%) i majka (61.8%) završili srednju školu. Vrlo visok procenat uzorka čine ispitanici srpske nacionalnosti (97.6%).

Merni instrumenti

U istraživanju konvergentno-diskriminativne valjanosti KI korišćeno je 10 instrumenata koji reprezentuju četiri domena: (a) domen akademske inteligencije, (b) domen SEI, (c) domen KI i (d) domen ličnosti. Mere akademske inteligencije su uključene

kao indikatori dobro utvrđene intelektualne sposobnosti, dok se SEI smatra konstruktom koji je najteže razlikovati od KI (teorijski i empirijski). SEI i KI su operacionalizovane dvema vrstama mera – zasnovanim na postignuću i zasnovanim na samoproceni. Važan cilj je bio da svaka mera KI ima svoj pandan – instrument koji joj je sličan konceptualno (u pogledu konstrukta čijoj je proceni namenjen) i formatom zadataka/tvrdnji koje sadrži. U celini gledano, izbor konstrukata i njihovih mera je izvršen na osnovu rezultata istraživanja u oblasti SEI i KI i to tako što su izabrane one mere spram kojih je diskriminativna valjanost mera KI najmanje izvesna. Ukoliko se diskriminativna valjanost mera KI potvrdi u relaciji sa ovim merama, onda bi se mogla očekivati i u ostalim slučajevima.

Domen akademske inteligencije

Verbalna serija (skr. VS) prof. dr Borislava Stevanovića. VS je sastavljena iz pet subtestova, ali je zbog teškoća u zadavanju, a zahvaljujući srednjim i visokim korelacijama između subtestova (od .55 do .62) (Altaras Dimitrijević & Tadić, 2007), izostavljeno Logičko pamćenje, a zadati su preostali subtestovi: Klasifikacija pojmova, Tumačenje narodnih poslovice, Zaključivanje po analogiji i Shvatanje smisla rečenice. Postignuće na skraćenoj verziji VS izraženo je prosekom standardnih skorova sa zadata četiri subtesta.

Po podacima o VS, serijom zadataka dominira g faktor i verbalni plus obrazovni faktor (Stevanović, 2010). Za verbalno-obrazovni faktor se napominje da je jedan od najvažnijih faktora za socijalnu interakciju, jer veliki deo komunikacije počiva na njemu, kao i da je važan za svako učenje, sticanje znanja i umenja i za svaku profesiju.

Test opšte informisanosti (skr. TOI). Na jednom delu uzorka ($n = 104$) primenjen je TOK 99/2 u izdanju Centra za primenjenu psihologiju, a sa ostalim ispitanicima, za koje se pretpostavljalo da mogu da budu upoznati sa ovim testom (ako su u okviru prijemnog ispita polagali test opšte informisanosti), korišćen je test opšte informisanosti Gorana Opačića. Ovaj test se češće primenjivao i zbog toga što je kraći (sadrži 30 pitanja) od TOK 99/2 (50 pitanja). S obzirom na to da su korišćena dva različita testa opšte informisanosti, postignuće ispitanika (na jednom od ova dva testa) izraženo je standardnim skorom.

Panta Kovačević navodi da testovi opšte informisanosti imaju dvojak predmet merenja: količinu usvojenog znanja sličnog školskom (ali ne identično njemu) i verbalno shvatanje kao važan aspekt intelektualnih sposobnosti (Kovačević, 2006). U faktorskoj analizi testovi opšte informisanosti se prevashodno vezuju za faktor Verbalno shvatanje (zajedno sa verbalnim testovima inteligencije), ali i za faktor sličan generalnom faktoru sposobnosti (ibid.). Kovačević je ustanovio visoku pouzdanost TOK 99/2, $\alpha = .82$, dok je unutrašnja konzistentnost drugog testa opšte informisanosti, utvrđena u ovom istraživanju, niža, $\alpha = .68$.

Domen SEI

Test rečnika emocija (skr. *TRE-35*) prof. dr Vladimira Takšića, prof. Danijele Harambašić i prof. Božane Velemir. U ovom istraživanju je korišćena kraća verzija testa sa 35 zadataka, dok duža, originalna verzija testa ima 102 zadatka. *TRE-35* ispoljava veoma snažnu korelaciju sa originalnom verzijom testa, u vrednosti $r = .98$ (Mohorić & Takšić, u pripremi; Takšić & Mohorić, 2008), a njegova pouzdanost, izražena Kronbahovom alform, kreće se u opsegu od .88 do .92 na različitim uzorcima u Hrvatskoj (Mohorić & Takšić, u pripremi; Takšić, Mohorić, & Munjas, 2006).

TRE, kao i njegova kraća verzija, omogućava procenu sposobnosti za prepoznavanje značenja emocionalno zasićenih reči i zasnovan je na modelu EI Majera i Saloveja, odnosno na jednoj grani ovog modela – razumevanju emocija²¹. Problem definisanja tačnog odgovora, uobičajen za testove SEI (videti npr. Mohorić et al., 2010), ovde se lako prevazilazi time što je tačan odgovor određen *Rečnikom hrvatskog jezika*. Zadatke čine stimulus reči, odnosno imena različitih emocija ili raspoloženja i uz svaku je ponuđeno šest odgovora od kojih samo jedan sasvim odgovara značenju navedene stimulus reči. *TRE* je napravljen po ugledu na subtest Rečnika iz baterije Kalifornijskih testova mentalne zrelosti (skr. *KTMZ*) (Takšić et al., 2006) i ispoljava visoku korelaciju sa ovim subtestom ($r = .67$) (Mohorić & Takšić, u pripremi). Analiza prediktivne valjanosti *TRE*

²¹ Model EI Majera i Saloveja još uključuje opažanje i izražavanje emocija, emocionalnu facilitaciju i upravljanje emocijama.

pokazala je, međutim, da ovaj test objašnjava 44% specifične varijanse prosečne ocene u školi (istraživanje je sprovedeno na uzorku srednjoškolaca, $N = 197$) povrh subtestova Rečnika i Rezonovanja iz baterije KTMZ i povrh Testa razumevanja emocija Kulenovića i saradnika (Takšić, Harambašić, & Velemir, 2004).

TRE-35 je prilagođen za upotrebu na našoj populaciji i u ovom istraživanju je ustanovljen njegov koeficijent pouzdanosti u vrednosti $\alpha = .83$.

Ana-Tamara-Takšić Test emocionalne inteligencije (skr. *ATTEI*) prof. dr Ane Božac, mr Tamare Mohorić i prof. dr Vladimira Takšića, odnosno odabrani zadaci iz ovog testa. Radi se o testu koji je u procesu razvoja u Hrvatskoj, a sačinjen je po ugledu na MSCEIT (test EI koji su razvili Majer i saradnici), tj. kao paralelna forma ovog testa, izuzev što je namenjen adolescentskoj populaciji (Mohorić & Takšić, u pripremi). U ovom istraživanju je primenjeno 25 problemskih situacija koje ispituju razumevanje i regulaciju emocija, kao grane EI iz modela Majera i Saloveja. Uz svaku problemsku situaciju ponuđena su tri ili četiri odgovora od kojih je jedan tačan. Tačni odgovori su ustanovljeni na osnovu grupnog konsenzusa. Odabrane problemske situacije su primenjene samostalno uz dozvolu jednog od konstruktora ATTEI, prof. dr Vladimira Takšića (pa će skraćenicu naziva ovog testa biti dodato slovo s). Prilagođene su za upotrebu na našoj populaciji, između ostalog, tipična hrvatska imena su zamenjena srpskim da bi se ove situacije razlikovale od interkulturalnih problemskih situacija. U ovom istraživanju, međutim, ustanovljena je niska pouzdanost situacija izdvojenih iz ATTEI. Kronbahova alfa je imala vrednost .51, pa je za dalje analize korišćena verzija sa 21 zadatkom čija je pouzdanost bila nešto viša, $\alpha = .60$.

Inventar socijalnih veština (skr. *ISV*) (engl. *Social Skills Inventory*) Riđija i Karnijeve (Riggio & Carney, 2003). Reč je o instrumentu zasnovanom na samoizveštavanju, sastavljenom od 90 tvrdnji, koje su organizovane u šest skala. Uz tvrdnje je data petostepena skala Likertovog tipa na kojoj ispitanici procenjuju u kojoj meri se tvrdnje na njih odnose. ISV je zamišljen kao mera osnovnih komunikacijskih veština u dva domena – neverbalnom/emocionalnom i verbalnom/socijalnom. Oba domena obuhvataju tri

grupe komunikacijskih veština: ekspresivnost (veštine slanja i prenošenja poruka drugima), senzitivnost (veštine primanja i interpretacije poruka) i kontrola (veštine sa kojima osoba upravlja procesom komunikacije). ISV omogućava procenu pojedinačnih komponenti SEI (na osnovu skorova pojedinačnih skala), kao i globalne SEI (na osnovu globalnog skora). Pored toga, ISV omogućava dobijanje kratke mere EI (čine je objedinjeni skorovi sa skala emocionalnih veština), kao i kratke mere SI (čine je objedinjeni skorovi sa skala socijalnih veština). Konstruktori ovog inventara navode da se mera EI, koja se dobija na osnovu skala emocionalnih veština, može koristiti kao alternativa u odnosu na druge mere EI zasnovane na samoproceni, kao što je instrument Šutea i saradnika (ovaj instrument je najčešće korišćen u proveru diskriminativne valjanosti skale KI).

ISV je preveden i zadavan na srpskom uzorku. Na podacima dobijenim na uzorku učenika srednje škole, vrednosti koeficijenata pouzdanosti (Kronbahove alfe) iznosile su: za skalu Emocionalne ekspresivnosti (EE) .70; za skalu Emocionalne senzitivnosti (ES) .72; za skalu Emocionalne kontrole (EK) .79; za skalu Socijalne ekspresivnosti (SE) .84; za skalu Socijalne senzitivnosti (SS) .73; za skalu Socijalne kontrole (SK) .79 (Altaras, 2008). U ovom istraživanju utvrđena je pouzdanost ukupnog skora na ISV u vrednosti $\alpha = .84$. Pouzdanost pojedinačnih skala iznosila je: za skalu EE .62; za skalu ES .80; za skalu EK .75; za skalu SE .83; za skalu SS .72 i za skalu SK .78. Izvesne razlike postoje, kao što se može videti, u pogledu pouzdanosti skala emocionalnih veština. U ovom istraživanju pouzdanost skale EE na granici je prihvatljivosti, ali i istraživanja konstruktora ISV pokazuju da ova skala neretko ima koeficijent pouzdanosti manji od .70 (Riggio & Carney, 2003).

Domen KI

Skala kulturalne inteligencije (skr. *SKI*) (engl. *The Cultural Intelligence Scale*) Angove i saradnika (Ang et al., 2007). Svi relevantni psihometrijski podaci o ovoj skali navedeni su u prethodnom delu rada (videti str. 132–134). U prevođenju skale učestvovala su dve profesorke engleskog jezika, a korišćena je metoda uobičajena prilikom prevoda instrumenata. Jedna je skalu prevela sa engleskog na srpski, a druga je potom srpsku verziju

prevela na engleski (ne znajući sadržaj originalne verzije). Konačna verzija je nastala nakon razrešenja značajnijih odstupanja od originalne skale.

U ovom istraživanju je utvrđena visoka pouzdanost globalnog skora na SKI, $\alpha = .90$, ali je i pouzdanost pojedinačnih podskala sasvim zadovoljavajuća: metakognitivne .84, kognitivne .79, motivacione .81 i bihevioralne .81. Koeficijenti pouzdanosti podskala u skladu su sa onima koje su u svojim istraživanjima utvrdili konstruktori SKI.

Test interkulturnih problemskih situacija (skr. *TIPS*). Prethodno je opisan razvoj TIPS-a za potrebe ovog istraživanja (videti str. 147–152), mere KI zasnovane na postignuću, koju čini 12 interkulturnih problemskih situacija (TIPS se nalazi u Prilogu B). Unutrašnja konzistentnost TIPS-a u ovom istraživanju, merena Kronbahovom alfa, bila je veoma niska, $\alpha = .43$. Na delu uzorka koji je učestvovao u glavnom istraživanju ($n = 74$) sproveden je retest kao metoda koja se smatra prikladnom za procenu pouzdanosti heterogenih mernih instrumenata. TIPS-a je ponovo primenjen nakon šest i po, odnosno sedam meseci i ustanovljen je zadovoljavajući koeficijent korelacije između skorova na testu i retestu, $r = .73$.

Test znanja o kulturama (skr. *TZK*). TZK je još jedna mera KI zasnovana na postignuću koja je razvijena za potrebe ovog istraživanja (videti str. 152–153) i on je dat u Prilogu C. U ovom istraživanju, usled heterogenosti testa i malog broja pitanja (19), Kronbahova alfa ima nisku vrednost, $\alpha = .63$, ali se može smatrati prihvatljivom.

Samoprocena interkulturnog iskustva. U istraživanju je korišćen upitnik kojim se, pored sociodemografskih varijabli, ispitala vrsta i učestalost direktnih i indirektnih interkulturnih iskustava: broj odlazaka u inostranstvo, broj posećenih zemalja, dužina boravka u inostranstvu, sposobnost komunikacije na stranom jeziku, broj stranih jezika na kojima osoba može da komunicira u većoj meri ili u potpunosti, učestalost kontakata sa osobama iz druge kulture, slušanje emisija na stranom jeziku, čitanje tekstova na stranom jeziku, slušanje strane muzike, gledanje putopisnih emisija i/ili čitanje putopisnih članaka, prijatelji iz drugih kultura.

Domeni ličnosti

NEO-PI-R. Ovaj instrument predstavlja revidiranu formu upitnika baziranog na Petofaktorskom modelu ličnosti Koste i Mekrea (koji su i konstruktori instrumenta). NEO-PI-R čini pet skala koje reprezentuju bazične dimenzije ili domene ličnosti: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Dobrodušnost/Saradljivost i Savesnost (Đurić-Jočić, Knežević, & Džamonja-Ignjatović, 2009). Pored drugih namena koje ima, ovaj instrument je često korišćen u istraživačke svrhe, kako u svetu, tako i kod nas.

U ovom istraživanju su utvrđeni visoki koeficijenti pouzdanosti skala: .90 za skalu Neuroticizma, .86 za skalu Ekstraverzije, .87 za skalu Otvorenosti, .85 za skalu Dobrodušnosti i .93 za skalu Savesnosti.

U Tabeli 4 je dat pregled korišćenih instrumenata po domenima.

Tabela 4. Pregled instrumenata po domenima

Domen	Instrument
Akademski inteligencija	<ul style="list-style-type: none">• Verbalna serija: Klasifikacija pojmova, Tumačenje narodnih poslovice, Zaključivanje po analogiji, Shvatanje smisla rečenice• Test opšte informisanosti
SEI	<ul style="list-style-type: none">• Test rečnika emocija TRE-35• Ana-Tamara-Takšić Test emocionalne inteligencije: odabrane problemske situacije• Inventar socijalnih veština
KI	<ul style="list-style-type: none">• Skala kulturalne inteligencije• Test interkulturalnih problemskih situacija• Test znanja o kulturama• Samoprocena interkulturalnog iskustva
Ličnost	<ul style="list-style-type: none">• NEO-PI-R

Procedura ispitivanja

Istraživanje je podrazumevalo zadavanje 10 instrumenata istim ispitanicima. Kako bi se izbeglo artificijelno snižavanje korelacije između ispitivanih konstrukata usled zadavanja instrumenata u različitom formatu, ispitanici su odgovarali na jedinstven upitnik sa kombinovanim tvrdnjama ISV i SKI (procenjujući na petostepenoj skali Likertovog tipa u kojoj meri se tvrdnje odnose na njih). Iz istog razloga problemske situacije iz ATTEI zadate su sa problemskim interkulturnim situacijama (tj. TIPS-om) kao delovi jednog testa (zadaci nisu kombinovani, jer im se format donekle razlikuje). Zbog primene većeg broja instrumenata ispitivanje je organizovano u tri faze (za veći deo uzorka) ili u dve faze, tako da je tokom procesa ispitivanja dolazilo do velikog osipanja uzorka. Usled prilagođavanja mogućnostima (vremenu koje je bilo na raspolaganju) redosled zadavanja instrumenata nije bio identičan u svim poduzorcima. Uglavnom su nakon upitnika sa sociodemografskim i varijablama interkulturnog iskustva, zadavani testovi akademske inteligencije, a potom ISV u kombinaciji sa SKI. U sledećem koraku bi se zadavali testovi SEI i KI zasnovani na postignuću i na kraju inventar ličnosti, NEO-PI-R. Na svim poduzorcima je razdvojeno zadavanje upitnika ISV i SKI od zadavanja inventara ličnosti zbog toga što bi došlo do zamora ispitanika dužim radom na sličnom materijalu.

Studenti su motivisani za učešće u istraživanju tako što su dobijali predispitne poene i/ili su mogli da saznaju svoje rezultate na nekim instrumentima.

Obrada podataka

U skladu sa ciljem i zadacima istraživanja, na podacima su sprovedene korelacione analize, analiza glavnih komponenti i multipla regresiona analiza. Statistička obrada podataka je izvršena u programu *SPSS for Windows*, verzija 17.0.

Rezultati

Deskriptivne statističke mere

Prikaz rezultata ću započeti navođenjem deskriptivnih statističkih mera za glavne varijable u istraživanju. Tabela 5 prikazuje deskriptivne statističke mere za primenjene testove akademske inteligencije, SEI i KI. U Tabeli 6 su navedene deskriptivne statističke mere za domene ličnosti.

Tabela 5. Postignuće na merama inteligencije: akademska, SEI i KI

	z skor VS	z skor TOI	TRE- 35	ATTEI _s	ISV	SKI	TIPS	TZK
<i>N</i>	336	336	336	336	336	336	336	336
Nedostajući podaci	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>M</i>	0.29	-0.55	24.79	18.15	293.91	55.57	4.31	4.47
<i>Mdn</i>	0.36	-0.42	25	19	293	55	4	4
Mod	-0.23 ^a	-0.42	25	19	307	67	4	3
<i>SD</i>	0.66	1.29	5.63	2.56	27.49	12.61	2.00	2.72
Minimum	-1.57	-4.11	6	6	232	23	0	0
Maksimum	1.95	3.10	35	21	371	88	11	13
Skjunis	-0.32	0.01	-0.38	-1.95	0.32	0.07	0.42	0.59
Kurtozis	-.101	-.341	-.491	6.623	-.245	-.387	.000	.017
Kolmogorov-Smirnov	.045	.048	.080	.190	.054	.046	.149	.120
Stat.značajnost (dvosmerno testiranje)	.100	.057	.000	.000	.021	.087	.000	.000

a. Postoji više modalnih vrednosti. Prikazana je najmanja vrednost.

Tabela 6. Rezultati po domenima ličnosti: NEO-PI-R skale

	Neuroticizam	Ekstraverzija	Otvorenost	Dobrodušnost	Savesnost
<i>N</i>	336	336	336	336	336
Nedostajući podaci	0	0	0	0	0
<i>M</i>	139.33	165.21	167.49	169.26	176.67
<i>Mdn</i>	138	166	167.5	171	178
Mod	143	149	168	165	172

<i>SD</i>	22.35	18.99	18.80	17.24	22.68
Minimum	75	102	116	115	79
Maksimum	210	219	213	216	230
Skjunis	0.23	-0.15	0.00	-0.37	-0.56
Kurtozis	.582	.065	-.256	.183	.982
Kolmogorov- Smirnov	.048	.030	.044	.047	.048
Stat.značajnost (dvosmerno testiranje)	.061	.200*	.200*	.073	.057

* Donja granica značajnosti.

Tabela 5 prikazuje da je normalna distribucija potvrđena u slučaju postignuća na VS, postignuća na TOI i u pogledu skorova na SKI. TIPS i TZK, nove mere KI, pokazale su se teškim za ispitanike (naročito TZK), pa njihova distribucija odstupa od normalne. Normalna distribucija nije potvrđena ni u slučaju mera SEI koje su zasnovane na postignuću.

U pogledu prosečnog skora na TRE-35, za komparaciju su dostupni samo podaci prikupljeni na uzorcima srednjoškolaca. Prosečna vrednost TRE-35 na uzorku u ovom istraživanju (tj. na studentskoj populaciji) očekivano je viša od prosečne vrednosti na uzorku srednjoškolaca u Hrvatskoj ($M = 19.52$, $SD = 6.57$) i blago viša od prosečne vrednosti koja je ustanovljena u Portugaliji ($M = 22.38$, $SD = 4.57$) (Costa, Faria, & Takšić, 2011).

ATTEI_s se pokazao previše lakim za studentsku populaciju – dok je vrednost maksimalnog skora 21, vrednost prosečnog skora je tek nešto niža, $M = 18.15$. Distribucija rezultata na ovom testu drastično odstupa od normalne.

Prosečni skor na ISV nešto je viši od prosečnih skorova dobijenih na uzorku američkih studenata ($M = 280.32$, $SD = 30.72$) i studentkinja ($M = 278.27$, $SD = 30.92$) (Riggio & Carney, 2003).

U pogledu SKI na raspolaganju su podaci o prosečnim vrednostima ukupnog skora na dva uzorka stranih studenata na Novom Zelandu ($N_1 = 118$; $N_2 = 102$): $M_1 = 66.08$ (SD_1

= 12.78) i $M_2 = 98.32$ ($SD_2 = 16.60$) (Ward et al., 2009). U odnosu na ove vrednosti, prosečni rezultat na SKI studenata u Srbiji ($M = 55.57$; $SD = 12.61$) očekivano je niži, jer naši studenti imaju manje interkulturalnog iskustva (koje, po pretpostavci, podstiče razvoj KI), mada značajno samo u odnosu na jedan uzorak stranih studenata. Sudeći po prosečnim vrednostima skorova na SKI u istraživanju Vordove i saradnika, rezultati na SKI mogu znatno da variraju i među uzorcima stranih studenata.

Prosečne vrednosti na merama bazičnih dimenzija ličnosti, prikazane u Tabeli 6, značajno su više od prosečnih vrednosti na uzorku odraslih osoba (videti Đurić-Jočić et al., 2009). Ipak, ove vrednosti su skoro identične onima koje je Altarasova (2008) utvrdila na uzorku naših srednjoškolaca. Izuzetak su prosečni skorovi na domenima Dobrodušnosti i Savesnosti, koji u aktuelnom istraživanju imaju blago višu vrednost. Distribucija mera ličnosti je u skladu sa normalnom distribucijom.

U Tabeli 7 i Tabeli 8 prikazane su deskriptivne statističke mere za varijable interkulturalnog iskustva. Dodatno, u Prilogu D se nalaze tabele frekvencija za kategoričke varijable interkulturalnog iskustva (tabele od D1 do D9). Na osnovu podataka dobijenih samoprocenom, može se kazati da ispitanici poseduju niže do umerene nivoe iskustva (u zavisnosti od vrste interkulturalnog iskustva). Grubo sumirajući podatke iz Tabele 7, naši ispitanici su u proseku putovali osam puta u inostranstvo (pod inostranstvom su se podrazumevale i sve bivše jugoslovenske republike) i posetili četiri zemlje. Najveći procenat (71.1) u inostranstvu je boravio do mesec dana i gotovo identičan procenat (71.4) navodi da su inače retko bili u interakciji sa osobama iz drugih kultura (Tabela D1). U odnosu na poslednji podatak, u nekoj meri je kontradiktorno to što 43.8% ispitanika navodi da ima prijatelje iz drugih kultura (Tabela D9) (pa se nameće pitanje šta su pod tim ispitanici podrazumevali). Varijabla od posebnog značaja jeste sposobnost komunikacije na stranom jeziku. Približno polovina uzorka navodi da ne može ili može u manjoj meri da komunicira na stranom jeziku, dok ostali mogu u većoj meri (41.4%) ili u potpunosti (11%) (Tabela D2).

Tabela 7. Kvantitativne mere interkulturnog iskustva ispitanika

	Broj odlazaka u inostranstvo	Broj posećenih zemalja	Broj stranih jezika
<i>N</i>	329	335	333
Nedostajući podaci	7	1	3
<i>M</i>	8.49	4.15	0.64
<i>Mdn</i>	5	3	1
Mod	3	3	0
<i>SD</i>	8.52	2.98	0.70
Minimum	0	0	0
Maksimum	60	20	3

Tabela 8. Učestalost različitih formi interkulturnog iskustva ispitanika

	Interakcija sa ljudima iz drugih kultura	Slušanje emisija na stranom jeziku	Čitanje tekstova na stranom jeziku	Slušanje strane muzike	Putopisne emisije/članci
<i>N</i>	336	336	336	336	335
Nedostajući podaci	0	0	0	0	1
<i>Mdn</i>	3	4	3	5	4
Mod	1	1	1	1	1
Minimum	1	1	1	1	1
Maksimum	5	5	5	5	5

1 = nikad; 2 = veoma retko; 3 = retko; 4 = često; 5 = veoma često.

Provera faktorske strukture instrumenata

U nastavku ću prikazati rezultate provere faktorske strukture onih instrumenata koji su koncipirani kao višedimenzionalni i koji su malo primenjivani na našoj populaciji – ISV i SKI. Nakon toga ću izvestiti o rezultatima provere faktorske strukture TIPS-a, testa postignuća KI koji je razvijen za potrebe ovog istraživanja.

Faktorska struktura ISV

Kao što je poznato, ISV se sastoji iz šest skala: Emocionalna ekspresivnost (EE), Emocionalna senzitivnost (ES), Emocionalna kontrola (EK), Socijalna ekspresivnost (SE), Socijalna senzitivnost (SS) i Socijalna kontrola (SK). U faktorskoj strukturi ovog inventara izdvaja se šest faktora, koji po tvrdnjama kojima su zasićeni odgovaraju navedenim skalama (Riggio & Carney, 2003). U proveru faktorske strukture ISV na uzorku u ovom istraživanju sledila sam uputstva konstruktora inventara i grupisala stavke u 18 setova (jedna skala obuhvata tri seta). U nastavku je na setovima stavki sprovedena analiza glavnih komponenti. *KMO* sa vrednošću .84 ukazuje na zadovoljavajuću reprezentativnost merenih varijabli, a Bartletov test sferičnosti je statistički značajan na nivou $p < .001$, tako da je analizu glavnih komponenti prikladno primeniti na podacima. U prvom koraku se izdvajaju četiri komponente koje objašnjavaju 64.48% varijanse. Skale SE, SK i EE koreliraju sa prvom glavnom komponentom (videti Tabelu E1 u Prilogu E). Potom je nametnuto rešenje sa šest komponenti i provereno da li postoji razlika između rešenja dobijenih kosom i ortogonalnom rotacijom. Utvrđeno je da nema nikakvih značajnih razlika i u Tabeli 9 je prikazano rešenje dobijeno varimaks rotacijom, koju su primenjivali i konstruktori ISV. Dobijena struktura odgovara onoj koju su predvideli konstruktori instrumenta. Šest komponenti objašnjava 73.52% varijanse (Prilog E, Tabela E2).

Tabela 9. Rotirana matrica komponenti ISV: rešenje sa šest komponenti

Set stavki	Komponenta (% objašnjene varijanse)					
	1 (13.92)	2 (13.29)	3 (13.20)	4 (11.61)	5 (11.52)	6 (9.99)
ES2	.878	.060	-.007	.070	.114	.063
ES1	.803	.085	.272	.150	.053	.011
ES3	.787	.016	-.020	.248	.176	.068
EC3	.014	.846	.098	-.037	-.020	-.113
EC1	.136	.845	.048	-.070	.028	-.077
EC2	-.027	.827	-.151	-.104	.140	.105
SE1	-.034	-.070	.853	.006	.196	.042
SE2	.150	.042	.794	-.003	.222	.307
SE3	.228	.085	.682	.055	.298	.305

SS2	.000	-.258	-.171	.791	-.101	.021
SS3	.221	-.052	.146	.773	-.226	-.095
SS1	.246	.059	.071	.766	-.194	.018
SC2	.190	.072	.185	-.213	.792	.101
SC1	.180	.097	.267	-.138	.717	.212
SC3	.005	-.004	.281	-.312	.695	.241
EE2	.101	.130	.131	-.030	.277	.798
EE1	-.022	-.204	.260	.004	.166	.760
EE3	.432	-.330	.342	-.089	-.028	.483

Faktorska struktura SKI

Poznato je da je četvero-faktorska struktura SKI potvrđena na različitim uzorcima, kao i da je na našem uzorku prva potvrda već zabeležena. I u ovom istraživanju je utvrđena struktura koja odgovara pretpostavljenoj. Kao u slučaju ostalih instrumenata, primenjena je analiza glavnih komponenti (*KMO* ima vrednost .91, a Bartletov test sferičnosti je značajan na nivou $p < .001$). Inicijalno se izdvaja šest komponenti, a nema nikakvih značajnih razlika među rešenjima dobijenih primenom kose i ortogonalne rotacije (menja se samo raspored komponenti). U Tabeli 10 je prikazana struktura SKI nakon primene varimaks rotacije, što je u skladu sa postavkom konstruktora skale o međusobnoj nezavisnosti podskala, odnosno dimenzija KI. Ekstrahovane komponente objašnjavaju 58.73% varijanse (Prilog F, Tabela F1).

Tabela 10. Rotirana matrica komponenti SKI: rešenje sa četiri komponente

Stavke	Komponenta (% objašnjene varijanse)			
	1 (15.33)	2 (14.83)	3 (14.39)	4 (14.18)
Ski 3 – meta	.791	.130	.317	.178
Ski 2 – meta	.743	.111	.187	.268
Ski 1 – meta	.722	.213	.252	.096
Ski 4 – meta	.671	.242	.105	.258
Ski 19 – bih	.213	.777	.213	.127
Ski 18 – bih	.233	.767	.099	.144

Ski 20 – bih	.128	.764	.162	.097
Ski 16 – bih	-.050	.683	.126	.159
Ski 17 – bih	.152	.604	.030	.115
Ski 8 – kog	.288	.034	.675	.147
Ski 9 – kog	.286	.084	.653	.223
Ski 10 – kog	.140	.230	.641	.130
Ski 7 – kog	.422	.135	.617	.145
Ski 6 – kog	-.126	.126	.610	.230
Ski 5 – kog	.383	.162	.605	-.084
Ski 15 – mot	.004	.109	.097	.783
Ski 14 – mot	.164	.171	.082	.754
Ski 12 – mot	.212	.177	.108	.691
Ski 13 – mot	.183	.163	.275	.620
Ski 11 – mot	.380	.079	.235	.599

Faktorska struktura TIPS-a

Na podacima sa TIPS-a, kao u pilot fazi, sprovedena je analiza glavnih komponenti. *KMO* nije pokazala zadovoljavajuću vrednost (.56), ali je Bartletov test značajan na nivou $p < .001$. U prvom koraku se ekstrahuje pet komponenti čije svojstvene vrednosti prelaze 1, a Katelov kriterijum sugerije zadržavanje tri komponente. Kosa i ortogonalna rotacija komponenti davale su sasvim slična rešenja, pa je primenjena varimaks rotacija. Rešenje koje se na ovaj način dobija prikazano je u Tabeli 11. Tri komponente objašnjavaju ukupno 36.15% varijanse (Tabela G1 u Prilogu G). Ispostavilo se da su zadaci TIPS-a značajno drugačije grupisani u odnosu na pilot fazu (Tabelu 11 uporediti sa Tabelom 3 na strani 151–152). Naime, ne postoje tri zadatka, koliko se smatra minimalnim za jedan faktor (Bollen, 1989, prema Rossen, Kranzler, & Algina, 2008), koji dovoljno visoko koreliraju sa istom komponentom u strukturi podataka u pilot istraživanju (u rešenju sa dve komponente) i u glavnom istraživanju (u rešenju sa tri komponente).²² Ništa se ne menja ni kada se iz

²² Problemske situacije pod brojevima 2, 3 i 6 koreliraju sa istom komponentom u obe grupe podataka, ali korelacija problemske situacije br. 6 sa komponentom u glavnom istraživanju nije dovoljno visoka (.38) (videti Tabelu 11). Slično je sa situacijama pod brojevima 5, 7 i 10, pri čemu korelacija situacije br. 10 sa komponentom u glavnom istraživanju nije dovoljno visoka (.32) (Tabela 11, takođe).

podataka u pilotu izdvoje zadaci koji su korišćeni u glavnom istraživanju i na njima primeni analiza glavnih komponenti (uporediti Tabelu 11 sa Tabelom G2 u Prilogu G). Pored ovoga, neki od zadataka su promenili svoje „ponašanje“ – u jednom skupu podataka koreliraju dominantno sa jednom komponentom, a u drugom skupu podataka koreliraju sa više komponenti. Pokušaji interpretacije faktorske strukture TIPS-a u glavnom istraživanju delovali su nategnuto, a uz to je njena izražena nestabilnost doprinela da se od tumačenja sasvim odustane.

Računanje globalnog skora, koji je korišćen u nastavku analiza podataka, može se opravdati time što u slučaju rešenja sa jednom komponentom, svi zadaci u TIPS-u pozitivno koreliraju sa njom (videti Tabelu G3 u istom prilogu).

Tabela 11. Rotirana matrica komponenti TIPS-a: rešenje sa tri komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)		
	1 (12.72)	2 (12.39)	3 (11.04)
Situacija br. 3 „Šinto sveštenik“	.639	-.139	-.105
Situacija br. 2 „Procena postignuća“	.631	.312	-.011
Situacija br. 8 „Pozajmica“	.551	.037	.329
Situacija br. 6 “Pešačenje na planini“	.385	.256	.292
Situacija br. 7 „Neuspešna večera“	.169	.615	-.008
Situacija br. 12 „Strana birokratija“	-.093	.584	.006
Situacija br. 5 „Dodir“	.063	.484	.037
Situacija br. 9 „Donošenje odluke“	-.380	.401	.363
Situacija br. 10 „Otvaranje ordinacije“	.247	.324	-.293
Situacija br. 4 „Novi prijatelji“	.081	.099	.627
Situacija br. 11 „Udaja Sabije“	.118	-.266	.578
Situacija br. 1 „Nošenje zara“	-.035	.053	.418

Rezultati korelacionih analiza

Ključne informacije o konvergentno-diskriminativnoj valjanosti mera KI trebalo bi da pruže vrednosti korelacija ovih mera međusobno i vrednosti korelacija koje mere KI

ostvaruju sa merama drugih konstrukata. U ovom istraživanju to su akademska inteligencija, SEI i bazične dimenzije ličnosti. Korelacije su prikazane u Tabeli 12.

Tabela 12. Interkorelacije mera KI, akademske inteligencije, SEI i bazičnih dimenzija ličnosti

	SKI	TIPS	TZK	VS	TOI	TRE35	ATTEI _s	ISV	N	E	O	D
SKI	-											
TIPS	.08	-										
TZK	.19**	.23**	-									
VS	.09	.35**	.38**	-								
TOI	.05	.25**	.60**	.54**	-							
TRE35	.04	.30**	.34**	.58**	.38**	-						
ATTEI _s	.01	.16**	-.10	-.13*	-.10	.21**	-					
ISV	.41**	-.11*	-.05	-.01	-.07	.01	.02	-				
N	-.18**	.06	-.16**	.00	-.08	.00	-.01	-.16**	-			
E	.17**	-.14**	-.08	-.06	-.06	-.06	.07	.56**	-.34**	-		
O	.40**	.16**	.04	.20**	.08	.19**	.28**	.38**	-.15**	.36**	-	
D	.04	.05	-.04	-.04	-.02	-.08	.19**	-.15**	-.08	.05	.20**	-
S	.25**	-.09	-.06	-.13*	-.10	-.08	.20**	.21**	-.48**	.22**	.21**	.18**

** korelacija je značajna na nivou .01; * korelacija je značajna na nivou .05.

Korelacije među merama KI, mada uglavnom dostižu statističku značajnost, niske su ili veoma niske vrednosti (od .08 do .23), kao što se može videti u Tabeli 12. Nasuprot tome, mere KI zasnovane na postignuću koreliraju sa merama akademske inteligencije u rasponu od .25 do .60, dok sa merama SEI zasnovanim na postignuću koreliraju u rasponu od .16 do .34 (ne računajući negativnu korelaciju TZK i ATTEI_s). Pored toga, SKI korelira sa ISV, merom SEI zasnovanoj na samoproceni, u vrednosti $r = .41$. Ukratko, korelacije koje mere KI ostvaruju sa merama drugih intelektualnih sposobnosti uglavnom su viših vrednosti od njihove međusobne korelacije.

Pažnju naročito privlači visoka korelacija između TZK i TOI (.60), koja predstavlja i najvišu vrednost korelacije među varijablama navedenim u Tabeli 12. TZK i TOI imaju i veoma slične obrasce korelacija sa drugim varijablama.

TIPS sa svim varijablama u istraživanju korelira u opsegu niskih i veoma niskih vrednosti.

SKI najviše korelira sa ISV (.41) i sa Otvorenošću (.40). SKI i ISV odlikuje sličan obrazac veza sa drugim varijablama, izuzev sa Ekstraverzijom koja je znatno snažnije povezana sa ISV.²³

U Tabeli 12 je moguće uočiti i nekoliko pravilnosti koje se tiču dve vrste mera konstrukata inteligencije. Mere istog konstrukta, zasnovane na postignuću i zasnovane na samoproceni, međusobno nisko koreliraju i kada je reč o KI i kada je reč o SEI. Mere KI zasnovane na postignuću i TRE-35 (kao mera SEI zasnovana na postignuću) značajno više koreliraju sa merama akademske inteligencije, nego što koreliraju sa merama ličnosti. Obratno važi za mere ovih inteligencija koje su zasnovane na samoproceni.

Tabela 13 prikazuje interkorelacije podskala SKI, kao i korelacije koje ove podskale ostvaruju sa ukupnim skorom na SKI, sa drugim merama KI i sa merama drugih konstrukata. Međusobne korelacije podskala SKI jesu umerenih vrednosti, od .41 do .60, pri čemu je najviša korelacija između metakognitivne i kognitivne podskale. Kada je reč o odnosu sa merama drugih konstrukata, u celini gledano, obrasci korelacija podskala KI reprodukuju korelacije koje ostvaruje skala u celini (podaci u Tabeli 12).

SKI ima najveću korelaciju sa ISV, a interkorelacije podskala ovih instrumenata, prikazane u Tabeli 13, omogućavaju detaljniji uvid u odnos dva instrumenta. Tako se može videti da subskale SKI najviše koreliraju sa skalom Emocionalne senzitivnosti (ES), dok sa skalom Emocionalne ekspresivnosti (EE) imaju nulte korelacije. Nulte korelacije su utvrđene i sa skalom Socijalne senzitivnosti (SS), sa izuzetkom bihevioralne podskale KI.

U istoj tabeli prikazane su korelacije podskala SKI sa ukupnim skorovima na skalama emocionalnih i socijalnih veština u okviru ISV. Kao što je navedeno u prikazu

²³ Na nivou skala ISV, vrednost korelacije sa Ekstraverzijom iznad .50 imaju Emocionalna ekspresivnost (.53), Socijalna kontrola (.56) i Socijalna ekspresivnost (.71). To su ujedno skale koje u strukturi ISV koreliraju sa prvom glavnom komponentom, koja zahvata 26.45% varijanse ovog instrumenta (videti Tabelu E1 u Prilogu E).

instrumenata istraživanja, konstruktori ISV smatraju da ukupan skor na skalama emocionalnih veština može da zameni instrument Šutea i saradnika (koji je najčešće korišćen prilikom provere diskriminativne valjanosti mera KI). Korelacije podskala SKI sa ovom merom EI, kreću se od .29 do .36. Ukupan skor na SKI korelira sa ovom merom EI u vrednosti $r = .41$ (Tabela H1 u Prilogu H).

Kada je reč o vezi SKI sa domenom Otvorenosti, pokazuje se da je težište tog odnosa na motivacionoj podskali SKI.

Tabela 13. Korelacije podskala SKI

	Meta KI	Kog KI	Mot KI	Bih KI
Meta KI	1			
Kog KI	.60**	1		
Mot KI	.52**	.48**	1	
Bih KI	.44**	.41**	.41**	1
SKI	.80**	.80**	.78**	.74**
TIPS	.11*	-.02	.06	.09
TZK	.18**	.19**	.12*	.11*
VS	.02	.04	.13*	.10
TOI	.02	.04	.07	.03
TRE-35	.00	.01	.08	.02
ATTEI _s	.01	-.09	.15**	-.04
EE ^a	.02	.02	.03	.10
ES	.35**	.35**	.37**	.37**
EK	.15**	.18**	.15**	.19**
SE	.19**	.19**	.23**	.20**
SS	.06	.04	.07	.23**
SK	.20**	.15**	.18**	.00
E _{uk} ^b	.29**	.31**	.31**	.36**
S _{uk} ^c	.25**	.21**	.27**	.23**
ISV	.31**	.30**	.33**	.34**
N	-.22**	.20**	-.15**	-.02
E	.14**	.10	.18**	.10
O	.28**	.30**	.41**	.24**
D	.02	-.02	.10	.01
S	.26**	.19**	.17**	.16**

** korelacija je značajna na nivou .01; * korelacija je značajna na nivou .05.

a. skale ISV: EE = Emocionalna ekspresivnost, ES = Emocionalna senzitivnost; EK = Emocionalna kontrola; SE = Socijalna ekspresivnost, SS = Socijalna senzitivnost; SK = Socijalna kontrola.

b. ukupan skor na skalama emocionalnih veština (ISV); c. ukupan skor na skalama socijalnih veština (ISV).

Relativno visoke korelacije mera KI i SEI zasnovanih na postignuću sa merama akademske inteligencije, podstakle su proveru parcijalnih korelacija kada se jedna od mera akademske inteligencije drži pod kontrolom. Provera parcijalnih korelacija je pokazala da je za većinu korelacija koje ostvaruju mere KI i SEI, prevashodno „odgovorno“ postignuće na Verbalnoj seriji (VS). Tabela 14 prikazuje interkorelacije mera KI zasnovanih na postignuću, mera SEI zasnovanih na postignuću i TOI, a kada je pod kontrolom skor na VS. Kao što se može videti, kontrola postignuća na VS dovela je do značajnog snižavanja korelacija mera KI međusobno i korelacija mera KI sa merama SEI. Mada su ove korelacije i dalje statistički značajne, nalaze se u opsegu veoma niskih vrednosti. Nasuprot tome, korelacija TZK i TOI ostala je relativno visoka (.50).

Tabela 14. Parcijalne korelacije mera inteligencije zasnovanih na postignuću

Kontrolna varijabla		TIPS	TZK	TRE-35	ATTEI _s	TOI
VS	TIPS	1				
	TZK	.11*	1			
	TRE-35	.13*	.15**	1		
	ATTEI _s	.12*	-.17**	.17**	1	
	TOI	.08	.50**	.09	-.21**	1

** korelacija je značajna na nivou .01; * korelacija je značajna na nivou .05.

Ispitujući vezu između mera KI i pola ispitanika, upoređeni su prosečni rezultati žena i muškaraca na SKI, TIPS-u i TZK, t-testom za nezavisne uzorke. Pokazalo se da nema značajnih razlika kada je reč o SKI i TZK, dok na TIPS-u postoji značajna razlika u rezultatima između žena ($M = 4.46$, $SD = 2.05$) i muškaraca ($M = 3.88$, $SD = 1.77$): $t = -2.48$, $p = .014$. Mera intenziteta razlike između aritmetičkih sredina pokazuje, međutim, da je uticaj pola mali, $\omega^2 = .03$.²⁴

U pogledu odnosa mera KI sa uzrastom, SKI ne korelira statistički značajno sa godinama starosti, kao ni njene podskale. Isto važi u slučaju TIPS-a, dok TZK korelira sa godinama starosti, mada veoma nisko, $r = .14$ ($p = .010$).

²⁴ Mera intenziteta razlike je dobijena putem formule $t^2 - 1 / t^2 + df + 1$ (Tenjović, 2002). Broj stepeni slobode je 163 (varijanse subpopulacija nisu homogene).

Značajnije korelacije su utvrđene između mera KI i varijabli interkulturalnog iskustva, naročito kada je reč o SKI i njenim podskalama (videti Tabelu H2 u Prilogu H). SKI najviše korelira sa učestalošću interakcije sa osobama iz drugih kultura, u vrednosti $r = .38$ (to je najviša vrednost korelacije između mera KI i mera iskustva u ovom istraživanju). Kada je reč o podskalama SKI, u visini korelacije sa merama interkulturalnog iskustva prednjači motivaciona podskala, a potom kognitivna. Najslabije korelacije sa ovim merama ispoljava bihejvioralna podskala.

Rezultati faktorskih analiza

U nastavku ću prikazati rezultate faktorskih analiza (komponentnog modela) u kojima su kao varijable figurisale mere inteligencije i mere ličnosti. Ove analize bi trebalo da pruže dodatni uvid u odnose među glavnim varijablama istraživanja, tj. u prirodu mera KI (kao i SEI).

Faktorska analiza mera inteligencije i ličnosti

U analizu glavnih komponenti uključeni su globalni skorovi na svim merama inteligencije (i postignuća i samoprocene) i skorovi na bazičnim dimenzijama ličnosti. *KMO* je imala vrednost .67, a Bartletov test sferičnosti je značajan na nivou $p < .000$. Inicijalno se ekstrahuju četiri komponente, a primena kose i ortogonalne rotacije daje veoma slična rešenja. Tabela 15 prikazuje strukturu podataka nakon primene varimaks rotacije. Dobijena struktura podataka nije sasvim jednostavna, jer domeni Otvorenosti i Dobrodušnosti koreliraju značajno sa po dve komponente (slično važi za TIPS). Sa prvom komponentom koreliraju sve mere inteligencije zasnovane na postignuću, izuzev ATTEI_s, što se može pripisati tome što su zadaci iz ATTEI bili prelaki za uzorak studenata. Mere inteligencije zasnovane na samoproceni koreliraju sa istom komponentom kao i mere

ličnosti (domeni Ekstraverzije i Otvorenosti). Ekstrahovane komponente objašnjavaju 61.73% varijanse (Prilog I, Tabela II).

Tabela 15. Rotirana matrica komponenti mera inteligencije i ličnosti: rešenje sa četiri komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)			
	1 (20.85)	2 (16.92)	3 (12.19)	4 (11.77)
TOI	.806	-.047	.116	-.204
VS	.793	.074	-.139	.164
TZK	.748	-.025	.228	-.283
TRE-35	.693	.091	-.179	.248
TIPS	.515	-.077	-.135	.377
ISV	-.090	.883	-.044	-.079
Ekstraverzija	-.147	.712	.210	-.007
Otvorenost	.186	.618	.104	.468
SKI	.175	.585	.202	.005
Neuroticizam	-.083	-.239	-.781	.120
Savesnost	-.149	.243	.724	.193
ATTEI _s	.023	.082	.025	.799
Dobroдушnost	-.061	-.204	.467	.511

Za poslednje dve komponente se može reći da nisu dovoljno determinisane, mada postoje tri varijable koje dovoljno visoko koreliraju sa njima. Kao što se može videti u Tabeli 15, po jedna od te tri varijable intenzivnije korelira sa nekom drugom komponentom, pri čemu Dobroдушnost deli svoju varijansu samo sa dve poslednje komponente. Pri tom, dijagram prevoja (Katelov *scree* test) sugerise zadržavanje dve glavne komponente, pa je u nastavku prikazano ovo rešenje. Tabela 16 prikazuje strukturu podataka nakon primene varimaks rotacije koja daje sasvim slično rešenje kao i kosa rotacija dve komponente. Nezavisnost među komponentama je i očekivana s obzirom na to koje mere ih grade. Sa prvom komponentom ponovo koreliraju sve mere inteligencije zasnovane na postignuću (izuzev ATTEI_s koji ne korelira značajno ni sa drugom komponentom), dok drugu komponentu čine mere tipičnog ponašanja – mere inteligencije zasnovane na samoproceni i mere ličnosti (mada Dobroдушnost nije značajno povezana ni

sa ovom komponentom). Dve komponente objašnjavaju 40.88% varijanse (Prilog I, Tabela I2).

Tabela 16. Rotirana matrica komponenti mera inteligencije i ličnosti: rešenje sa dve komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)	
	1 (21.05)	2 (19.82)
VS	.815	.030
TOI	.765	-.034
TRE-35	.729	.046
TZK	.691	.021
TIPS	.563	-.042
ISV	-.085	.699
Ekstraverzija	-.153	.698
Otvorenost	.239	.680
Savesnost	-.173	.606
SKI	.166	.590
Neuroticizam	-.015	-.555
ATTEI _s	.118	.273
Dobrodušnost	-.034	.183

Faktorska analiza mera inteligencije

Najpre je analiza glavnih komponenti primenjena na svim merama inteligencije – zasnovanim na postignuću i na samoproceni, pri čemu su se izdvojile tri komponente. Tabela I3 u Prilogu I prikazuje rešenje dobijeno varimaks rotacijom ove tri komponente, koje objašnjavaju 66.48% varijanse (Tabela I4 u istom prilogu). U ovoj analizi je došlo do razdvajanja mera inteligencije zasnovanih na postignuću na prve dve komponente, dok mere zasnovane na samoproceni grade zasebnu, treću komponentu. Još je važno istaknuti da tri mere KI najviše koreliraju sa tri različite komponente.

U nastavku je sprovedena analiza glavnih komponenti samo na merama inteligencije koje su zasnovane na postignuću ($KMO = .73$). Izdvojile su se dve komponente, kao u odgovarajućem segmentu prethodne analize. Kosa rotacija nije mogla da se primeni, a u Tabeli 17 je prikazano rešenje dobijeno varimaks rotacijom. Dobijena struktura nije jednostavna, jer su neki testovi povezani sa obe komponente, što otežava tumačenje rezultata. Uočava se, ipak, da nije došlo do razdvajanja mera akademske inteligencije od mera KI i SEI. Tako je druga komponenta, koju mahom čine testovi KI i SEI, značajno zasićena i skorom na VS. TZK je uverljivo povezan samo sa prvom komponentom koja reprezentuje mere akademske inteligencije, a TRE-35 značajno korelira sa obe komponente. Izdvojene komponente objašnjavaju 64.47% varijanse (Tabela I5 u Prilogu I).

Tabela 17. Rotirana matrica komponenti mera inteligencije zasnovanih na postignuću: rešenje sa dve komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)	
	1 (36.45)	2 (28.02)
TOI	.854	.134
TZK	.812	.051
VS	.610	.558
ATTEI _s	-.383	.781
TRE-35	.452	.645
TIPS	.274	.569

Rezultati regresionih analiza

Poslednji korak u utvrđivanju konvergentno-diskriminativne valjanosti mera KI činile su multiple regresione analize, kojima je ispitivano u kojoj meri se skorovi na instrumentima KI mogu predvideti na osnovu rezultata na drugim varijablama – merama inteligencije, ličnosti i interkulturnog iskustva. Uvažavajući rezultate dosadašnjih, kao i aktuelnog istraživanja, provera prediktivne moći sprovedena je odvojeno za mere

konstrukata inteligencije zasnovane na samoproceni i za mere zasnovane na postignuću. Kada je reč o interkulturnom iskustvu, u prediktorski skup su uključene one mere koje su pokazale statistički značajnu korelaciju (na nivou .01) sa merom KI čija se varijansa pokušava predvideti (Prilog H, Tabela H2). Vodeći računa o tome da prediktorske varijable međusobno ne koreliraju visoko, iz analiza je isključena varijabla koja se tiče broja stranih jezika na kojima osoba može da komunicira. Ova varijabla visoko korelira sa sposobnošću komunikacije na stranom jeziku, u vrednosti $r = .79$ (Tabela H2 sadrži i međusobne korelacije mera interkulturnog iskustva), pri čemu sposobnost komunikacije ima blago više korelacije sa merama KI.

Predikcija skora na SKI

U predikciju skora na SKI uključene su podskale ISV, mere bazičnih dimenzija ličnosti i šest mera interkulturnog iskustva koje statistički značajno koreliraju sa SKI na nivou .01 (Prilog H, Tabela H2) (ukupno 17 prediktora). Tabela 18 prikazuje efikasnost prediktorskog modela u okviru standardne višestruke regresione analize (metoda *Enter*). Kao što se vidi u tabeli, ovaj skup prediktora objašnjava 43.6% varijanse SKI na uzorku u ovom istraživanju, dok se procenjuje da bi vrednost objašnjene varijanse u populaciji iznosila 40.6%. Korelacija ovog prediktorskog modela sa kriterijumom je visoka, $R = .66$.

U Tabeli 19 su vrednosti regresionih koeficijenata za sve uključene prediktore skora na SKI. Varijable čiji je pojedinačan doprinos objašnjennoj varijansi SKI statistički značajan jesu Emocionalna senzitivnost, Emocionalna kontrola, Socijalna ekspresivnost i Socijalna kontrola (skale ISV), domeni ličnosti Neuroticizam i Otvorenost, a od mera interkulturnog iskustva, učestalost interakcije sa osobama iz drugih kultura.

Tabela 18. Efikasnost predikcije skora na SKI

Model	<i>R</i>	<i>R</i> ²	Korigovani <i>R</i> ²	Stand.greška predviđanja	Statistika promene			
					<i>F</i>	<i>df</i> 1	<i>df</i> 2	Znač.
1	.661 ^a	.436	.406	9.737	14.395	17	316	.000 ^a

a. Prediktori: prijatelji iz drugih kultura, Neuroticizam, Dobrodušnost, Emocionalna ekspresivnost, komunikacija na stranom jeziku, putopisne emisije/putopisni članci, Emocionalna senzitivnost, Emocionalna kontrola, Otvorenost, Socijalna senzitivnost, interakcija sa osobama iz drugih kultura, Savesnost, čitanje tekstova na stranom jeziku, Socijalna ekspresivnost, slušanje emisija na stranom jeziku, Socijalna kontrola, Ekstraverzija.

Tabela 19. Regresioni koeficijenti prediktora SKI

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti		
		<i>B</i>	Stand.greška	Beta	<i>T</i>	Znač
1	(Intercept)	2.739	12.787		.214	.831
	Emocionalna ekspresivnost	-.147	.105	-.084	-1.399	.163
	Emocionalna senzitivnost	.451	.079	.314	5.714	.000
	Emocionalna kontrola	.145	.068	.104	2.135	.034
	Socijalna ekspresivnost	.311	.094	.232	3.296	.001
	Socijalna senzitivnost	.074	.091	.046	.815	.416
	Socijalna kontrola	-.231	.105	-.152	-2.206	.028
	Neuroticizam	-.077	.034	-.136	-2.246	.025
	Ekstraverzija	-.074	.047	-.111	-1.566	.118
	Otvorenost	.129	.037	.192	3.513	.001
	Dobrodušnost	.018	.036	.025	.511	.610
	Savesnost	.032	.031	.057	1.004	.316
	Komunikacija	1.826	.965	.108	1.891	.059
	Interakcija	2.899	.734	.210	3.949	.000
	Slušanje emisija	-.708	.688	-.061	-1.028	.305
	Čitanje tekstova	1.166	.677	.100	1.723	.086
	Putopisne emisije/članci	.592	.643	.043	.920	.358
	Prijatelji	-.098	1.312	-.004	-.074	.941

Predikcija skora na TIPS-u

Kao prediktori skora na TIPS-u korišćene su mere inteligencije zasnovane na postignuću, mere bazičnih dimenzija ličnosti i sposobnost komunikacije na stranom jeziku kao mera interkulturalnog iskustva (ukupno 10 prediktora). Efikasnost prediktorskog modela u standardnoj regresionoj analizi prikazana je u Tabeli 20, gde se može videti da ovaj model objašnjava 19.3% varijanse TIPS-a, dok se procenjuje da bi u populaciji bilo objašnjeno 16.8% varijanse. Ovaj prediktorski model umereno korelira sa kriterijumom, $R = .44$.

U Tabeli 21 su vrednosti regresionih koeficijenata za sve prediktore TIPS-a. Statistički značajne regresione koeficijente imaju tri varijable: postignuće na VS, Ekstraverzija i Otvorenost (postignuće na ATTEI_s je blizu granice statističke značajnosti).

Tabela 20. Efikasnost predikcije skora na TIPS-u

Model	R	R^2	Korigovani R^2	Stand.greška predviđanja	Statistika promene			
					F	$df1$	$df2$	Znač.
1	.439 ^a	.193	.168	1.820	7.742	10	324	.000

a. Prediktori: komunikacija na stranom jeziku, ATTEI_s, Ekstraverzija, Dobrodušnost, TOI, Savesnost, TRE-35, Otvorenost, Neuroticizam, VS.

Tabela 21. Regresioni koeficijenti prediktora TIPS-a

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti		Znač.
		B	Stand.greška	Beta	T	
1	(Intercept)	1.895	2.097		.904	.367
	VS	.539	.210	.179	2.567	.011
	TOI	.147	.096	.095	1.522	.129
	TRE-35	.031	.023	.087	1.358	.175
	ATTEI _s	.096	.050	.108	1.923	.055
	Neuroticizam	.001	.005	.015	.252	.801
	Ekstraverzija	-.016	.006	-.157	-2.732	.007

Otvorenost	.013	.006	.127	2.106	.036
Dobrodušnost	.005	.006	.046	.859	.391
Savesnost	-.006	.005	-.071	-1.173	.242
Komunikacija	.126	.153	.047	.826	.410

Predikcija skora na TZK

U predikciju skora na TZK uključene su mere inteligencije zasnovane na postignuću, mere bazičnih dimenzija ličnosti i četiri mere interkulturnog iskustva koje statistički značajno koreliraju sa TZK na nivou .01 (videti Tabelu H2 u Prilogu H). Tabela 22 prikazuje efikasnost prediktorskog modela koji uključuje 13 varijabli. Model objašnjava 42.3% varijanse TZK na uzorku, odnosno 40% u populaciji i visoko korelira sa kriterijumom, $R = .65$.

Tabela 23 prikazuje vrednosti regresionih koeficijenata za sve uključene prediktore. Statistički značajan pojedinačan doprinos predikciji skora na TZK imaju postignuće na TOI, postignuće na TRE-35, Neuroticizam i broj posećenih zemalja.

Tabela 22. Efikasnost predikcije skora na TZK

Model	R	R^2	Korigovani R^2	Stand.greška predviđanja	Statistika promene			
					F	$df1$	$df2$	Znač.
1	.651	.423	.400	2.108	18.071	13	320	.000

a. Prediktori: broj posećenih zemalja, Savesnost, slušanje emisija na stranom jeziku, ATTEI, Ekstraverzija, Dobrodušnost, TOI, TRE-35, Otvorenost, Neuroticizam, čitanje tekstova na stranom jeziku, komunikacija na stranom jeziku, VS.

Tabela 23. Regresioni koeficijenti prediktora TZK

Model		Nestandardizovani koeficijenti		Standardizovani koeficijenti		
		B	Stand.greška	Beta	T	Znač.
1	(Intercept)	8.887	2.462		3.610	.000

VS	-.080	.058	-.067	-1.384	.167
TOI	.997	.114	.473	8.775	.000
TRE-35	.060	.027	.123	2.232	.026
ATTEI _s	.100	.245	.024	.409	.683
Neuroticizam	-.017	.006	-.137	-2.624	.009
Ekstraverzija	-.010	.007	-.072	-1.463	.144
Otvorenost	-.006	.008	-.044	-.844	.400
Dobrodušnost	.004	.007	.024	.515	.607
Savesnost	-.004	.006	-.033	-.637	.525
Broj posećenih zemalja	.098	.042	.107	2.354	.019
Komunikacija	-.218	.218	-.060	-1.000	.318
Slušanje emisija	.177	.147	.071	1.204	.230
Čitanje tekstova	.270	.144	.108	1.873	.062

Diskusija rezultata

Na početku istraživanja konvergentno-diskriminativne valjanosti mera KI, kao jednog od empirijskih uslova koji konstrukt inteligencije mora da zadovolji, postavljene su sledeće hipoteze:

Hipoteza 1: Veza mera KI međusobno snažnija je nego veza između mera KI i mera drugih konstrukata.

Hipoteza 1a: Mere KI zasnovane na postignuću snažnije su povezane međusobno, nego što su povezane sa merama drugih konstrukata.

Hipoteza 2: Mere KI zasnovane na postignuću povezane su značajno, ali umereno, sa merama akademske inteligencije i merama SEI zasnovanim na postignuću, dok je njihova veza sa merama ličnosti slaba ili ne postoji.

Hipoteza 3: Mera KI zasnovana na samoproceni snažnije je povezana sa merama ličnosti, nego sa merama akademske inteligencije i merama SEI koje su zasnovane na postignuću.

Hipoteza 4: Varijabilitet skorova na instrumentima KI ne može se svesti na varijabilitet skorova na instrumentima koji mere druge konstrukte.

Prva hipoteza je u potpunosti odbačena. Interkorelacije mera KI niže su od korelacija koje ove mere ostvaruju sa merama drugih konstrukata (videti Tabelu 12 na str. 173, kao i Tabelu 13 na str. 175 i Tabelu 14 na str. 176). Pored rezultata korelacionih analiza, na nedovoljno jaku vezu mera KI ukazuju i rezultati analize glavnih komponenti koja je sprovedena na merama inteligencije i ličnosti. Rezultati analize glavnih komponenti pokazuju da su dve vrste mera KI dosledno razdvojene. Mere KI zasnovane na postignuću koreliraju sa komponentom koju definišu druge mere inteligencije, dok je mera KI zasnovana na samoproceni najviše povezana sa komponentom koju definišu mere ličnosti i/ili mera SEI zasnovana na samoproceni (Tabela 15 na str. 178, Tabela 16 na str. 179 i Tabela I3 u Prilogu I). Ovi rezultati su u skladu sa većinom nalaza u psihologiji inteligencije – mere zasnovane na postignuću i mere zasnovane na samoizveštavanju i kada su namenjene proceni istog konstrukta međusobno ne konvergiraju (Furnham, 2001; Furnham & Rawles, 1999; Paulhus et al., 1998). Akerman i saradnici su među retkima koji su u pojedinim istraživanjima dobijali nešto drugačije rezultate (videti Ackerman et al., 2002).

Uvažavajući navedenu empirijsku pravilnost, formulisana je pothipoteza koja je obuhvatila samo mere KI zasnovane na postignuću, ali je i ona odbačena. Korelacija između ove dve mere KI ($r = .23$) nije snažnija nego što su korelacije koje ostvaruju sa merama drugih konstrukata. Međusobna korelacija dve mere KI postaje još niža kada se kontroliše postignuće na Verbalnoj seriji. Takođe, u analizi glavnih komponenti primenjenoj na merama inteligencije zasnovanim na postignuću, došlo je do razdvajanja ove dve mere KI (Tabela 17 na str. 180 i Tabela I3 u Prilogu I).

Na osnovu navedenog može da se zaključi da je konvergentna valjanost mera KI, koje su korišćene u ovom istraživanju, sasvim osporena i da se ove mere ne mogu smatrati indikatorima istog konstrukta. Pored toga što su snažnije povezane sa merama drugih konstrukata nego međusobno, upečatljiv je i nalaz da tri mere KI najviše koreliraju sa tri

različite komponente, što je utvrđeno u analizi glavnih komponenti na merama inteligencije zasnovanim na postignuću i na samoproceni (Tabela I3 u Prilogu I). Ukoliko, pak, nisu mere istog konstrukta, da li neka od korišćenih mera može da bude indikator KI? Ovo pitanje zahteva da se razmotre odgovori na preostale hipoteze istraživanja.

Druga hipoteza je većim delom potvrđena. Mere KI zasnovane na postignuću ispoljavaju snažniju povezanost sa merama konstruktata inteligencije, nego sa merama ličnosti, sa kojima veoma nisko koreliraju. Ono što odstupa u pogledu očekivanja od mera nezavisnog konstrukta inteligencije, a dobijeno je nalazima ovog istraživanja, jeste visina korelacije koju TZK ostvaruje sa postignućem na TOI kao merom akademske inteligencije ($r = .60$).

Treća hipoteza je potvrđena. SKI ima nulte korelacije sa merama inteligencije zasnovanim na postignuću, izuzev sa TZK (ali i sa ovim testom nisko korelira). Sa druge strane, većina korelacija SKI sa merama ličnosti je barem na nivou statističke značajnosti (izuzev sa Dobrodušnošću). Sa domenom Otvorenosti u izvesnoj meri prekoračuje vrednost koja se smatra graničnom kada je reč o korelaciji između mera inteligencije i mera ličnosti ($r = .40$).²⁵

Četvrta hipoteza je delimično opovrgnuta. Prediktori objašnjavaju relativno visok procenat varijanse SKI (43.6%), naročito kada se uzme u obzir da ekstrahovane komponente u strukturi ove skale objašnjavaju 58.7%. TZK ima sličan procenat objašnjene varijanse (42.3). U slučaju TIPS-a, sa prediktorskim skupom varijabli objašnjeno je tek 19.3% varijanse. Ovaj rezultat, mada ukazuje na relativnu nezavisnost TIPS-a u odnosu na mere drugih konstruktata, očekivan je kada se posmatra sa aspekta niske unutrašnje konzistentnosti ovog testa ($\alpha = .43$).

Vraćajući se pitanju da li neka od korišćenih mera može da bude indikator KI, odgovor je sasvim izvestan u pogledu SKI. Najpre treba istaći da su nalazi, koji su dobijeni sa SKI u ovom istraživanju, podudarni sa nalazima Angove i saradnika, konstruktora skale.

²⁵ Očekivana vrednost korelacije između mera inteligencije i mera ličnosti je do .30 (Altaras Dimitrijević & Jolić Marjanović, 2010; Matthews et al., 2007).

Pouzdanost podskala je u opsegu koji oni navode, a faktorska struktura instrumenta je u skladu sa pretpostavljenom. Interkorelacije podskala na našem uzorku su tek blago više, a korelacije sa drugim konstruktima odgovaraju korelacijama koje su utvrdili konstruktori SKI. Tu spada odsustvo povezanosti sa merama opšte inteligencije, kao i niske do umerene korelacije sa merama SEI koje su zasnovane na samoproceni. U pogledu prvog nalaza postoji saglasnost i drugih istraživača (videti Ward et al., 2009), dok su u pogledu odnosa samoprocene SEI i KI rezultati bili nesaglasni.²⁶ Nadalje, nalazi ovog istraživanja su podudarni sa nalazima istraživanja Angove i saradnika kada je reč o odnosu sa domenom Otvorenosti, u smislu da sa ovim domenom SKI najviše korelira. U pogledu odnosa sa interkulturalnim iskustvom, ponovljen je nalaz Angove i saradnika da je sa iskustvom najviše povezana motivaciona podskala, a potom kognitivna. Bihejvioralna podskala, kao u drugim istraživanjima, ima najslabije korelacije sa iskustvom. Među muškarcima i ženama nema statistički značajne razlike u pogledu rezultata na SKI, kao ni u većini drugih istraživanja. Odsustvo korelacije sa godinama ispitanika može da se protumači relativno ujednačenom starosnom strukturom uzorka i uplivom drugih varijabli u odnos godina i visine skora na SKI (korelacija sa godinama starosti je u drugim istraživanjima bila slaba). Na osnovu navedenog, može se sa velikom izvesnošću zaključiti da je putem SKI u ovom istraživanju procenjivan isti konstrukt kao u istraživanjima Angove i saradnika.

Nalazi prethodnih, kao i ovog istraživanja, nedvosmisleno ukazuju da se SKI ne može smatrati indikatorom konstrukta inteligencije. Odsustvo konvergencije između mera samoprocene i mera postignuća najčešće se tumači različitom prirodom konstrukata koji su u osnovi ove dve vrste mera (npr. Pérez et al, 2005; Wilhelm, 2005). Mere samoprocene (kako KI, tako i SEI) i u ovom istraživanju imaju znatno snažniju vezu sa merama ličnosti, nego sa merama sposobnosti. Moguće je da je SKI kao instrument visoke pouzdanosti i čiste faktorske strukture pogodan za ispitivanje individualnih razlika u interkulturalnoj interakciji, ali te razlike nisu razlike u inteligenciji.

²⁶ U osnovi utvrđene diskriminativne valjanosti SKI u aktuelnom istraživanju, verovatno je i različit odnos koji SKI i skale ISV imaju sa Ekstraverzijom. Tri skale ISV koreliraju sa Ekstraverzijom u vrednosti iznad .50 (videti fusnostu br. 23 na str. 174), dok korelacija SKI sa ovim domenom ličnosti jedva dostiže statističku značajnost.

Valjanost mera samoprocene osporava se i zbog toga što su podložne različitim vrstama samoobmane i porivom za davanje socijalno poželjnih odgovora (Brackett & Geher, 2006; Wilhelm, 2005), pored inherentnog ograničenja koje ih odlikuje – nivoa sposobnosti samoprocenjivača (Ackerman et al., 2002; Brackett & Geher, 2006).

Kada je reč o TZK kao navodnoj meri KI zasnovanoj na postignuću, dovedena je u pitanje diskriminativna valjanost ovog testa u odnosu na TOI, koji je mera akademske inteligencije (preciznije, kristalizovanog aspekta ove inteligencije). Pored visine njihove međusobne korelacije (.60), primetno je da imaju sasvim sličan obrazac korelacija sa drugim varijablama (Tabela 12, str. 173). Najveći izuzetak u ovom pogledu predstavlja viša korelacija VS sa TOI, nego što je korelacija VS sa TZK, ali se ova razlika jednim delom može pripisati tome što rezultati na TZK imaju manju varijabilnost. TZK je dosledno snažno korelirao sa komponentama sa kojima su i druge mere akademske inteligencije, pa i kada je došlo do razdvajanja mera inteligencije zasnovanih na postignuću (Tabela 17 na str. 180 i Tabela I3 u Prilogu I). Statistički značajna korelacija SKI sa TZK sugerise da je TZK mera znanja koje se tiče jednog od tematskih polja u testovima opšte informisanosti (a odnosi se na poznavanje drugih kultura). Znanje o drugim kulturama, mada se prikazuje kao komponenta KI, izvesnije je da predstavlja indikator kristalizovanog aspekta akademske inteligencije.

Na prvi pogled TIPS zadovoljava uslove konvergentno-diskriminativne valjanosti koji se postavljaju pred konstrukt inteligencije. Njegove korelacije sa skorom na VS ($r = .35$) i TRE-35 ($r = .30$) odgovaraju očekivanim, dok niže korelacije sa TZK (.23) i ATTEI_s (.16) mogu biti posledica nedovoljne varijabilnosti rezultata na ovim testovima (uključujući TIPS). Korelacije TIPS-a i mera ličnosti takođe su u skladu sa očekivanjima, ne prelazeći kritičnu vrednost za mere konstrukta inteligencije. Opravdanu sumnju da je TIPS isključivo mera kognitivnih sposobnosti izaziva njegova pozicija utvrđena u analizi glavnih komponenti na merama inteligencije i ličnosti. Mada najviše korelira (u vrednosti .52) sa komponentom koju definišu testovi inteligencije (TOI, VS, TZK i TRE-35), TIPS korelira (u vrednosti .38) i sa komponentom sa kojom su povezane ATTEI_s i mere domena ličnosti, Dobrodušnost i Otvorenost (Tabela 15 na strani 178). Interpretaciju ovog nalaza donekle

ometa to što nije rasvetljen konstrukt u osnovi postignuća na ATTEI_s (ovaj test je još u razvoju, a na našem uzorku nije bio diskriminativan). Ipak, na osnovu korelacija koje je ATTEI_s ostvario sa merama inteligencije i ličnosti (Tabela 12, str. 173), može se pretpostaviti da su ovi zadaci u toj meri bili laki za naše ispitanike, da su varijabilnosti podataka više doprinosile razlike u ličnosti, nego razlike u sposobnostima. Gledano u celini, „misteriozna“ komponenta sa kojom korelira TIPS, vrlo verovatno zahvata varijansu koja potiče iz domena ličnosti.

Nalazi faktorskih analiza i višestruke regresione analize, niska unutrašnja konzistentnost TIPS-a, kao i analiza teorijske osnove problemskih situacija koje čine ovaj test, ukazuju da je reč o veoma heterogenoj meri. Poznato je da je heterogenost zajednička odlika testova koji ispituju rasuđivanje u problemskim situacijama, kao i to da se posledice heterogenosti najčešće ogledaju u teže interpretabilnoj faktorskoj strukturi (o kojoj se ne izveštava uvek) (Keele & Bell, 2008; Lievens et al., 2008; O'Sullivan, 2007) i nedovoljno unutrašnjoj konzistentnosti. Tako ni vrlo niska Kronbahova alfa koju TIPS ima (.43) nije neuobičajena kada se uporedi sa vrednostima ovog koeficijenta u nekim istraživanjima EI ili u psihologiji rada, gde se ova vrsta testova često koristi. Slične vrednosti koeficijenta, primera radi, ustanovljene su za instrument Situational Test of Emotional Understanding (Situacioni test razumevanja emocija), $\alpha = .43$ (MacCann & Roberts, 2008), odnosno $\alpha = .48$ (Austin, 2010). Istraživanja su pokazala da testovi u kojima se bira jedan odgovor kao najbolji (kao u TIPS-u) u odnosu na testove sa drugačijim načinima odgovaranja, imaju najnižu unutrašnju konzistentnost (McDaniels et al., 2001), ali i najsnažnije korelacije sa kognitivnim sposobnostima (MacCann & Roberts, 2008).

Više autora se zalaže da se testovi rasuđivanja u problemskim situacijama primenjuju u proceni inteligencije. Pored onih koji se bave KI, u tome prednjače pojedini autori koji se bave SEI. Kao argumente navode statistički značajne, niske do umerene korelacije koje ovi testovi ostvaruju sa drugim merama SEI i merama drugih inteligencija (u opsegu očekivanom za konstrukt inteligencije) (Austin, 2010; Gough, 2003; MacCann & Roberts, 2008), kao i odgovarajuće (statistički neznačajne ili veoma niske) korelacije sa merama ličnosti (Gough, 2003; MacCann & Roberts, 2008). Kao dobru stranu ovih testova,

ističu njihovu odliku da simuliraju složene životne situacije (O'Sullivan, 2007; Schulze et al., 2007), jer je delovanje inteligencije u realnom životnom kontekstu ono za šta su zainteresovani istraživači u okviru novih pristupa inteligenciji.

U psihologiji rada u kojoj su se najviše primenjivali, viđenje ove vrste testova je nešto drugačije. U ovoj oblasti testovi rasuđivanja u problemskim situacijama se koriste da bi se predvidela poslovna uspešnost (McDaniel et al., 2001) i dok se očekuje njihova korelacija sa kognitivnim sposobnostima u određenom opsegu, ovi testovi se prevashodno smatraju *merom znanja*²⁷ i *interpersonalnih veština relevantnih za posao* (Lievens et al., 2008). Istraživanja su pokazala da korelacije ovih testova sa kognitivnim sposobnostima i varijablama ličnosti variraju, ali da su najčešće statistički značajne, kao i korelacije sa godinama radnog iskustva (McDaniel et al., 2001). Pri tom, ni jedna od korelacija ne dostiže vrednost koja bi ukazivala da su testovi rasuđivanja u problemskim situacijama mere bilo koje od ovih varijabli, pa je zaključeno da se testovima ovog tipa istovremeno procenjuje više različitih konstrukata relevantnih za posao (sram kojeg su konstruisani) (ibid.). Drugim rečima, ova vrsta testova nije pogodna za merenje specifičnog diferencijalno-psihološkog konstrukta (takođe McDaniel & Nguyen, 2001). I kada se konstruktori testa trude da ga vežu za specifične sadržaje, faktorska analiza daje drugačiju sliku o instrumentu (Lievens et al., 2008). Najveća vrednost ovih testova je u predikciji složenih kriterijuma, kakav je poslovna uspešnost, jer su i sami determinisani višestrukim uticajima (Bujas, 1959). Iz ove perspektive, bilo koji test rasuđivanja u problemskim situacijama ne bi bio dobar indikator intelektualne sposobnosti, jer je veoma teško postići da ne zahvata i druge izvore varijanse. Budući da nisu vezani isključivo za kognitivne sposobnosti, ovi testovi mogu da budu pogodniji za procenu intelektualnih ishoda, nego intelektualnih potencijala (tj. manje su prikladan izbor za procenu inteligencije).

Ostavljajući kao mogućnost da se test rasuđivanja u problemskim situacijama kao relativno čista mera intelektualnih sposobnosti može konstruisati, ustanovljeni rezultati ukazuju da bi se TIPS pre mogao okarakterisati kao instrument za procenu verovatnoće

²⁷ Sternberg ovakve testove smatra merom prećutnog znanja (npr. Sternberg et al., 2008).

ostvarivanja uspešne interkulturalne interakcije, a koji intelektualne sposobnosti (u smislu kognitivnih potencijala) uključuje kao jednu od komponenti potrebnih za uspešno rešavanje. Međutim, da li je TIPS-om angažovana KI (pored akademske inteligencije i moguće SEI), u najbolju ruku ostaje predmet spekulacije, jer konstrukt KI nije empirijski verifikovan.

Ograničenja istraživanja

Najvažnija ograničenja ovog istraživanja tiču se ograničenja primenjenih instrumenata. Izbor valjanih mera SEI, kao i mera drugih neakademske inteligencije, uobičajeno predstavlja poteškoću, naročito izvan engleskog govornog područja. U ovom istraživanju najmanje informacija je dobijeno primenom zadataka iz ATTEI, jer su bili prelaki za uzorak studenata. TZK je, sa druge strane, bio težak za ispitanike, ali je njegova primena ipak obezbedila određen uvid u jednu od pretpostavljenih komponenti KI. TIPS je zbog svoje heterogenosti ostao u izvesnoj meri „crna kutija“. TRE-35 je ispoljio relativno visoku korelaciju sa postignućem na VS, mada na osnovu nalaza konstruktora testa o procentu specifične varijanse koju TRE predviđa (Takšić et al., 2004), utvrđena korelacija ne znači nužno odsustvo njegove diskriminativne valjanosti.

Izvesna ograničenja su se nametnula u okviru ispitivanja interkulturalnog iskustva. Razumljivo je da putovanja u zemlje koje se po više parametara razlikuju od Srbije predstavljaju intenzivnije interkulturalno iskustvo od boravka u bivšim jugoslovenskim republikama (a nije svejedno ni koja od njih je u pitanju). Izdvajanje neke od bivših republika koje su već određen broj godina nezavisne države, moglo je da bude protumačeno kao politički nekorektno, pa se odustalo od diferencijacije zemalja u upitniku u ovom pogledu. Ispitivanje u pilotu je pokazalo da navođenje imena zemalja može da bude naporno za ispitanike, naročito kada je istraživanje u celini obimno, pa se odustalo i od ove opcije. Pored ovoga, odsustvo specifikacije vremena zadržavanja u stranoj zemlji da bi se ubrojala u posećene države, moglo je da doprinese tome da ispitanici prilikom odgovaranja

računaju i zemlje kroz koje su samo proputovali. Ovakvi i slični problemi prevashodno ukazuju na ograničenja ispitivanja interkulturalnog iskustva putem upitnika. Upitnikom se ponekad gube važne informacije, a nije sasvim izvesno ni šta znače one koje su dobijene, usled čega diferencijacija uzorka po interkulturalnom iskustvu može da bude neadekvatna i da onemogućiti sagledavanje stvarnih odnosa iskustva i drugih varijabli u istraživanju. Treba imati na umu, međutim, da je uticaj iskustva posredovan drugim varijablama (Neuliep & McCroskey, 1997; Tay et al., 2008), te da ne mora da bude dovoljno ni njegovo preciznije registrovanje.

Ključni doprinosi istraživanja

Ovo istraživanje je jedno od najsveobuhvatnijih istraživanja KI u pogledu broja uključenih varijabli i njihovih mera. Mere su birane tako da predstavljaju što veći izazov u dokazivanju nezavisnosti konstrukta KI. Uključivanje jedne takve mere, količine opšte informisanosti, pokazalo je da je znanje o kulturama, kao pretpostavljena komponenta KI, verovatnije mera kristalizovane inteligencije. Ovaj nalaz ima direktan značaj za pitanje konceptualizacije KI, ali i za druge diferencijalno-psihološke konstrukte koji se tiču interkulturalne interakcije, među kojima su interkulturalna svesnost i interkulturalna kompetentnost. Znanje o kulturama se često smatra komponentom interkulturalnih kompetencija, ali se ne prikazuje kao indikator akademske inteligencije.

Prethodna istraživanja KI nisu dublje razmatrala odnos mera samoprocene i mera postignuća, tako da je ovo istraživanje jedinstveno u tom pogledu. Nalazi ovog istraživanja su potvrdili da SKI i slične mere samoprocene (kao što je ISV), ne mogu da budu tumačene kao indikatori inteligencije (uvažavajući činjenicu da među merama samoprocene u zavisnosti od njihovih karakteristika postoje razlike u odnosu koji imaju sa merama postignuća). Drugim rečima, nalazi ovog istraživanja su osporili valjanost empirijske osnove teorije KI koja je u najvećoj meri izgrađena primenom SKI i ukazali na

neophodnost da empirijsko potkrepljenje ovog konstrukta pokuša da se izgradi sa merama maksimalnog učinka.

Doprinos ovog istraživanja ogleda se i u razvoju interkulturalnih problemskih situacija koje se mogu unapređivati i menjati shodno potrebama. Ukoliko se kao cilj postavi predviđanje uspešnosti u interkulturalnoj interakciji, heterogenost TIPS-a ne predstavlja nedostatak, a mogu se uložiti napori u modifikaciju testa u smeru „čistije“ procene kognitivnih potencijala.

Zaključak i preporuke za buduća istraživanja

Istraživanje konvergentno-diskriminativne valjanosti mera KI sprovedeno je na uzorku od 336 studenata različitih fakulteta i univerziteta u Srbiji. Istraživanje je podrazumevalo zadavanje 10 instrumenata koji su, pored mera KI, predstavljali mere akademske inteligencije, SEI, bazičnih dimenzija ličnosti i interkulturalnog iskustva.

Rezultati istraživanja su pokazali odsustvo konvergentne valjanosti triju mera KI, dok njihova diskriminativna valjanost u odnosu na mere ostalih konstrukata varira. Diskriminativna valjanost SKI nije uverljivo potvrđena, dok je diskriminativna valjanost TZK dovedena u pitanje. TIPS je ostao jedinstven među ostalim varijablama u istraživanju, ali je to verovatno samo posledica njegove heterogenosti.

Korelacione i faktorske analize su pokazale da SKI nije indikator inteligencije, kao što se to uglavnom i ne očekuje od mera samoprocene. TZK je verovatnije mera kristalizovane inteligencije, na kojoj je postignuće pod uticajem interesovanja za druge kulture ili iskustava sa drugim kulturama, pre nego što je mera teorijski nedovoljno snažnog i empirijski nepotvrđenog konstrukta KI. Izvori varijanse TIPS-a su i sposobnosti i crte ličnosti, kao što pokazuju nalazi istraživanja sa ovom vrstom testova u psihologiji rada (testovi rasuđivanja u problemskim situacijama). Ovakvi testovi su dobri prediktori složenih kriterijuma kao što je poslovna uspešnost, pa bi TIPS eventualno mogao da

ukazuje na verovatnoću ostvarivanja uspešne interkulture interakcije. Da li je u sklopu izvora varijanse ovog testa i KI, nije ni na koji način potvrđeno, barem za sada.

Nalazi ovog istraživanja pokazuju da teorija KI nije empirijski održiva na način na koji su je operacionalizovali njeni autori, tj. korišćenjem SKI kao mere ove inteligencije. Moguće je da SKI može da doprinese predikciji individualnih razlika u interkulturnoj interakciji, ali to nisu razlike u inteligenciji. Empirijsko utemeljenje teorije KI, kao i drugih teorija inteligencije, moralo bi da bude zasnovano na odgovarajućim merama maksimalnog učinka. Međutim, ni mere postignuća koje su korišćene u ovom istraživanju kao mere KI, nisu potkrepile ideju da je reč o nezavisnoj inteligenciji. Ovaj zaključak je u skladu sa teorijskim analizama KI, koje ukazuju na njenu manjkavost kao konstrukta inteligencije i kao konstrukta koji se tiče kulture i kulturnih razlika. Ukratko, nema dovoljno argumenata za postojanje posebne inteligencije za interkulturnu interakciju, inteligencije koju bi odlikovale specifične mentalne operacije ili komponente i koja bi bila namenjena rešavanju posebne vrste kognitivnih problema. Na teorijskom planu KI je teško razlikovati od SEI, a na empirijskom planu njene mere dele relativno visoku varijansu sa merama drugih konstrukata, ili se, pak, nailazi na različite teškoće prilikom pokušaja operacionalizacije ovog konstrukta kao konstrukta inteligencije (dobija se heterogena mera koja nije povezana samo sa kognitivnim sposobnostima).

U budućim istraživanjima proveru valjanosti SKI trebalo bi izvršiti u odnosu na slične skale koje se koriste za procenu individualnih razlika u interkulturnoj interakciji (kao što su Upitnik interkulturnog razvoja, Skala potencijala za interkulturnu adaptaciju, Skala interkulture osetljivosti). Istraživanja u ovom smeru su tek započeta (videti Ward et al., 2009).

U pogledu TIPS-a, budući da bi mogao da predstavlja indikator verovatnoće ostvarivanja uspešne interkulture interakcije, bilo bi značajno ispitati njegovu vezu sa nekim takvim kriterijumom. Ukoliko bi se nastavili pokušaji da se ovaj test razvija kao mera KI, bilo bi neophodno da se postojeće problemske situacije pojednostave (što

podrazumeva i njihovo skraćivanje). U tom procesu, međutim, treba biti oprezan, jer bi se mogla preći granica ka ispitivanju stereotipa.

Istraživanja individualnih razlika u interkulturnoj interakciji mogu da ponude više ako se umesto KI usmere na *kompetencije*, koje se u oblasti obrazovanja i komunikologije široko definišu – često kao znanja, veštine i stavovi. Dok na planu intelektualnih sposobnosti specifičnosti interkulture u odnosu na *intrakulturnu* interakciju nisu vidljive, dotle se na planu kompetencija (tj. navedenih i sličnih elemenata) one mogu očekivati. U svakom slučaju, i ova istraživanja bi najpre trebalo preciznije da odgovore da li su osobe uspešne u intrakulturnoj uspešne i u interkulturnoj komunikaciji i zašto. Ukoliko se između ove dve uspešnosti ne može staviti znak jednakosti, zbog prisustva ili odsustva kojih karakteristika je to tako.

Kada je reč o elementima interkulturnih kompetencija, izdvojila bih *afektivnu dimenziju*, pod kojom se podrazumevaju pozitivne emocionalne reakcije prema kulturnim razlikama i interkulturnoj interakciji, kao onu u pogledu koje ima najmanje rešenih pitanja. Postoje dokazi da se motivacija za uspostavljanje interkulturnih kontakata razvija sa iskustvom (kao što je podatak da najvišu korelaciju sa iskustvom poseduje motivaciona KI, dobijen u ovom i drugim istraživanjima), ali postoje i nalazi koji ukazuju da iskustvo ne vodi nužno pozitivnim reakcijama prema interkulturnoj interakciji (kao što je nalaz o porastu etnocentrizma, u Neulliep & McCroskey, 1997). Pitanje koje smatram najvažnijim jeste odakle potiče ili šta pokreće prihvatanje razlika i pozitivan odnos prema interkulturnoj interakciji.

Rešavanje pitanja razvoja afektivne dimenzije moglo bi doprineti i sledećoj temi koju smatram važnom za buduća istraživanja, a to je odnos različitih komponenti interkulturnih kompetencija – smer, priroda i intenzitet njihovog međuočaja.

I na kraju, mislim da će biti potrebno da buduća istraživanja uvažavaju značaj *konteksta* prilikom proučavanja interkulturnih kompetencija. Primera radi, zahtevi koji se postavljaju u interkulturnoj interakciji nisu isti kada se osoba nalazi u inostranstvu (čak i privremeno) i kada su njeni susedi u zgradi u kojoj živi pripadnici druge kulture. Slično, mišljenje i

ponašanje ljudi razlikovaće se ako su u interkulturnoj interakciji kao turisti u stranoj zemlji, ili kao imigranti u potrazi za boljim poslovnim ili obrazovnim mogućnostima. Drugim rečima, razumevanje interkulture interakcije vrlo verovatno ne može da bude potpuno bez uvažavanja svih relevantnih dimenzija konteksta u kome se ona odvija. Pitanje konteksta može da bude važno i sa aspekta razlikovanja interkulturnih kompetencija u odnosu na kompetencije za intrakulturnu komunikaciju.

SPISAK LITERATURE

- Abu-Lughod, L. (1991). Writing Against Culture. In R. G. Fox (Ed.), *Recapturing Anthropology: Working in the Present* (pp. 137–154, 161–162). Santa Fe, NM: School of American Research Press. Retrieved from <http://xcelab.net/rm/wp-content/uploads/2008/09/abu-lughod-writing-against-culture.pdf>
- Ackerman, P. L. (1996). A Theory of Adult Intellectual Development: Process, Personality, Interests, and Knowledge. *Intelligence*, 22, 227–257.
- Ackerman, P. L. (1997). Personality, Self-concept, Interests, and Intelligence: Which Construct Doesn't Fit? *Journal of Personality*, 65, 171–204.
- Ackerman, P. L. (2000). Domain-Specific Knowledge as the “Dark Matter” of Adult Intelligence: Gf/Gc, Personality and Interest Correlates. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 55B, P69–P84.
- Ackerman, P. & Beier, M. E. (2003). Trait Complexes, Cognitive Investment, and Domain Knowledge. In R. J. Sternberg & E. L. Grigorenko (Eds.), *The Psychology of Abilities, Competencies, and Expertise* (pp. 1–30). New York, NY: Cambridge University Press.
- Ackerman, P. & Goff, M. (1994). Typical Intellectual Engagement and Personality: Reply to Rocklin (1994). *Journal of Educational Psychology*, 86, 150–153.
- Ackerman, P. L. & Kanfer, R. (2004). Cognitive, Affective, and Conative Aspects of Adult Intellect Within a Typical and Maximal Performance Framework. In D. Y. Dai & R. J. Sternberg (Eds.), *Motivation, Emotion, and Cognition: Integrative Perspectives on Intellectual Functioning and Development* (pp. 119–142). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Ackerman, P. L., Beier, M. E., & Bowen, K. R. (2002). What we really know about our abilities and our knowledge. *Personality and Individual Differences*, 33, 587–605.
- Anderson, P. H., Lawton, L., Rexeisen, R. J., & Hubbard, A. C. (2006). Short-term study abroad and intercultural sensitivity: A pilot study. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 457–469. doi: 10.1016/j.ijintrel.2005.10.004
- Ajzenk, H. (1991). Da li je pojam inteligencije koristan ili beskoristan? *Psihologija*, 3–4, 195–210.

- Altaras, A. (2008). *Savremeni pristupi i konstrukti u psihologiji inteligencije: Teorijska i empirijska validacija stanovišta o viševrsnim „neakademske“ inteligencijama* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Altaras Dimitrijević, A. & Jolić Marjanović, Z. (2010). Test emocionalne inteligencije Majera, Saloveja i Karuza: Provera metrijskih karakteristika srpske verzije *MSCEIT-a*. *Psihologija*, 43, 411–426. doi: 10.2298/PSI1004411A
- Altaras Dimitrijević, A. & Tadić, M (2007). Figuring out the figurative: individual differences in literary metaphor comprehension. *Psihologija*, 40, 399–415.
- Ang, S. & Van Dyne, L. (2008). Conceptualization of Cultural Intelligence: Definition, Distinctiveness, and Nomological Network. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 3–15). New York, NY: M.E. Sharpe, Inc.
- Ang, S., Van Dyne, L., & Koh, C. (2006). Personality Correlates of the Four Factor Model of Cultural Intelligence. *Group and Organization Management*, 31, 100–123. doi: 10.1177/1059601105275267
- Ang, S., Van Dyne, L., & Tan, M. L. (2011). Cultural intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 582–602). New York, NY: Cambridge University Press.
- Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C., Ng, K. Y., Templer, K. J., Tay, C., & Chandrasekar, N. A. (2007). Cultural Intelligence: Its Measurement and Effects on Cultural Judgement and Decision Making, Cultural Adaptation and Task Performance. *Management and Organization Review*, 3, 335–371. doi: 10.1111/j.1740-8784.2007.00082.x
- Austin, E. J. (2010). Measurement of ability emotional intelligence: Results for two new tests. *British Journal of Psychology*, 101, 563–578. doi: 10.1348/000712609X474370
- Austin, E. J. & Saklofske, D. H. (2005). Far Too Many Intelligences? On the Communalities and Differences Between Social, Practical, and Emotional Intelligence. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 107–128). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.

- Barnett, S. M. & Ceci, S. J. (2005). The Role of Transferable Knowledge in Intelligence. In R. J. Sternberg & J. E. Pretz (Eds.), *Cognition and Intelligence: Identifying the Mechanisms of the Mind* (pp. 208–224). New York, NY: Cambridge University Press.
- Bar-On, R. (2000). Emotional and Social Intelligence: Insights from The Emotional Quotient Inventory. In R. Bar-On & J. D. A. Parker (Eds.), *The Handbook of Emotional Intelligence: Theory, Development, Assessment, and Application at Home, School, and in the Workplace* (pp. 363–388). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Bart, F. (1969/1997). Etničke grupe i njihove granice. U: F. Putinja & Ž. Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu* (str. 213–259). Beograd: Biblioteka XX vek.
- Baumann, G. (1999). *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. New York, NY: Routledge.
- Bennett, J. M. & Bennett, M. J. (2004). Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 147–165). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Bennett, J. M., Bennett, M. J., & Landis, D. (2004). Introduction and Overview. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 1–10). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Berry, J. W. (2003). Conceptual Approaches to Acculturation. In K. Chung, P. Balls-Organista, & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in Theory, Measurement, and Applied Research* (pp. 17–37). Washington: American Psychological Association Press.
- Berry, J. W. (2004). Fundamental Psychological Processes in Intercultural Relations. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 166–184). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Berry, J. W. (2005): Acculturation: Living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 697–712. doi: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013
- Berry, J. W. & Ward, C. (2006). Commentary on „Redefining Interactions Across Cultures and Organizations“. *Group & Organization Management*, 31, 64–77. doi: 10.1177/1059601105275264

- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (2002). *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Berry, J. W., Segall, M. H., & Kagitçibasi, C. (Eds.) (1997). *Handbook of Cross-cultural Psychology: Social Behavior and Applications* (2nd ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Bhawuk, D. P. S. (2001). Evolution of Cultural Assimilators: Toward Theory-based Assimilators. *International Journal of Intercultural Relations*, 25, 141–163. Retrieved from <http://thestrategist.in/wp-content/uploads/2012/03/Evolution-of-culture-assimilators.pdf>
- Bhawuk, D. P. S. & Brislin, R. W. (2000). Cross-cultural Training: A Review. *Applied Psychology: An International Review*, 49, 162–191.
- Brackett, M. A. & Geher, G. (2006). Measuring Emotional Intelligence: Paradigmatic Diversity and Common Ground. In J. Ciarrochi, J. P. Forgas, & J. D. Mayer (Eds.), *Emotional Intelligence in Everyday Life* (pp. 27–50). New York, NY: Psychology Press.
- Brislin, R. & Horvath, A.-M. (1997). Cross-cultural Training and Multicultural Education. In J. W. Berry, M. H. Segall, & C. Kagitçibasi (Eds.), *Handbook of Cross-cultural Psychology: Social Behavior and Applications* (2nd ed.) (pp. 327–370). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Brislin, R., Worthley, R., & Macnab, B. (2006). Cultural Intelligence: Understanding Behaviors that Serve People's Goals. *Group & Organization Management*, 31, 40–55. doi: 10.1177/1059601105275262
- Brody, N. (2000). Histories of Theories and Measurement of Intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 16–33). New York, NY: Cambridge University Press.
- Brumann, C., Abu-Lughod, L., Cerroni-Long, E. L., D'Andrade, R., Gingrich, A., Hannerz, U., & Wimmer, A. (1999). Writing for Culture: Why a Successful Concept Should not be Discarded. *Current Anthropology*, 40 (supplement), S1–S27.
- Bruner, Dž. (2000). *Kultura obrazovanja*. Zagreb: Educa.
- Bujas, Z. (1959). *Psihofiziologija rada*. Zagreb: Institut za higijenu rada.

- Bukvić, A. (1981). *Načela izrade psiholoških testova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Campbell, D. T. & Fiske, D. V. (1959). Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, *56*, 81–105.
- Carr, P. B. & Dweck, C. S. (2011). Intelligence and Motivation. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 748–770). New York, NY: Cambridge University Press.
- Carroll, J. B. (1997/2005). The Three-Stratum Theory of Cognitive Abilities. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.), *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (2nd ed.) (pp. 69–76). New York, NY: The Guilford Press.
- Chen, G.-M. (1992). A Test of Intercultural Communication Competence. *Intercultural Communication Studies*, *II*, 63–82.
- Chen, G.-M. (2007). A Review of the Concept of Intercultural Effectiveness. In M. B. Hinner (Ed.), *The influence of culture in the world of business* (pp. 95–116). Germany: Peter Lang.
- Chen, G.-M. & Starosta, W. J. (1996). Intercultural Communication Competence: A Synthesis. *Communication Yearbook*, *19*, 353–383.
- Chen, G.-M. & Starosta, W. J. (1997). A Review of the Concept of Intercultural Sensitivity, *Human communication*, *1*, 1–16.
- Chen, G.-M. & Starosta, W. J. (2000). The Development and Validation of the Intercultural Sensitivity Scale. *Human Communication*, *3*, 1–15.
- Chen, G.-M. & Starosta, W. J. (2003). A Review of the Concept of Intercultural Awareness. In L. A. Samovar & R. E. Porter (Eds.), *Intercultural communication: A reader* (10th ed.) (pp. 344–353). Belmont, CA: Wadsworth.
- Chen, J.-Q. & Gardner, H. (2005). Assessment Based on Multiple-Intelligences Theory. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.), *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (2nd ed.) (pp. 77–102). New York, NY: The Guilford Press.
- Choi, S.-C., Han, G., & Kim, C.-W. (2007). Analysis of Cultural Emotion: Understanding of Indigenous Psychology for Universal Implications. In J. Valsiner & A. Rosa (Eds.), *The*

- Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* (pp. 318–342). New York, NY: Cambridge University Press.
- Cole, M. (1990). Cognitive development and formal schooling: The evidence from cross-cultural research. In L. C. Moll (Ed.), *Vygotsky and education: Instructional implications and applications of socio-historical psychology* (pp. 89–110). New York, NY: Cambridge University Press.
- Cole, M. (1996). *Cultural psychology: A once and future discipline*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cooper, C. L. (1982). Review of the book *Cultures's Consequences: International Differences in Work Related Values*, by Geert Hofstede. *Journal of Occupational Behaviour*, 3, 202–204.
- Costa, A., Faria, L., & Takšić, V. (2011). Vocabulary of Emotions Test (VET): A Cross-cultural Validation in Portuguese and Croatian Contexts. *Psychological Topics*, 20, 413–424.
- Cushner, K. & Brislin, R. W. (1996). *Intercultural Interactions: A Practical Guide* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Daley, C. E. & Onwuegbuzie, A. J. (2011). Race and Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 293–306). New York, NY: Cambridge University Press.
- Davidson, J. E. & Downing, C. L. (2000). Contemporary Models of Intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 34–49). New York, NY: Cambridge University Press.
- Davidson, J. E. & Kemp, I. A. (2011). Contemporary Models of Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 58–82). New York, NY: Cambridge University Press.
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10, 241–266. doi: 10.1177/1028315306287002
- Deutsch, M. & Goldman, J. S. (2006). A Framework for Thinking About Research on Conflict Resolution Initiatives. In M. Deutsch, P. T. Coleman, & E. C. Marcus (Eds.), *The*

- Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice* (pp. 825–848). San Francisco: Jossey Bass A Wiley Imprint.
- DeYoung, C. G. (2011). Intelligence and Personality. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 711–737). New York, NY: Cambridge University Press.
- Džensen, A. (1991). Sprimanov g faktor: Veze između psihometrije i biologije. *Psihologija*, 3–4, 167–194.
- Dorđević, J. (2009). *Postkultura: Uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.
- Durić-Jočić, D., Knežević, G., & Džamonja-Ignjatović, T. (2009). *NEO PI R – primena i interpretacija* (2. izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Earley, P. C. (2002). Redefining Interactions Across Cultures and Organizations: Moving Forward With Cultural Intelligence. In B. M. Staw & R. M. Kramer (Eds.), *Research in Organizational Behavior* (vol. 24) (pp. 271–299). Oxford, UK: Elsevier.
- Earley, P. C. & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual Interactions Across Cultures*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Elenkov, D. S. & Pimentel, J. R. C. (2008). Social Intelligence, Emotional Intelligence, and Cultural Intelligence: An Integrative Perspective. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 289–305). Armonk, NY: M.E. Sharpe, Inc.
- Embretson, S. E. & Schmidt McCollam, K. M. (2000). Psychometric Approaches to Understanding and Measuring Intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 423–444). New York, NY: Cambridge University Press.
- Fajgelj, S. (2007). *Metode istraživanja ponašanja* (3. dopunjeno izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fantini, A. E. (2006). *Assessment Tools of Intercultural Communicative Competence*. Brattleboro, VT. Retrieved from http://www.sit.edu/SITOccasionalPapers/feil_appendix_f.pdf
- Fowler, S. M. & Blohm, J. M. (2004). An Analysis of Methods of Intercultural Training. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 37–84). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.

- Fritz, W., Möllenberg, A., & Chen, G.-M. (2002). Measuring Intercultural Sensitivity in Different Cultural Context. *Intercultural Communication Studies, 11*, 165–176.
- Fritz, W., Graf, A., Hentze, J., & Möllenberg, A. (2005). An Examination of Chen and Starosta's Model of Intercultural Sensitivity in Germany and United States. *Intercultural Communication Studies, XIV*, 53–65.
- Furnham, A. (2001). Self-estimates of intelligence: culture and gender difference in self and other estimates of both general (g) and multiple intelligences. *Personality and Individual Differences, 31*, 1381–1405.
- Furnham, A. & Rawles, R. (1999). Correlations Between Self-Estimated and Psychometrically Measured IQ. *Journal of Social Psychology, 139*, 405–410.
- Gannon, M. J. (2009). The Cultural Metaphoric Method: Description, Analysis, and Critique. *International Journal of Cross Cultural Management, 9*, 275–287. doi: 10.1177/1470595809346604
- Gardner, H. (1985). *Frames Of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (2006). On failing to grasp the core of MI theory: A response to Visser et al. *Intelligence, 34*, 503–505.
- Gelfand, M. L., Imai, L., & Fehr, R. (2008). Thinking Intelligently About Cultural Intelligence: The Road Ahead. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 375–387). Armonk, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Goh, M., Koch, J. M., & Sanger, S. (2008). Cultural Intelligence in Counseling Psychology: Applications for Multicultural Counseling Competence. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 257–270). Armonk, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Gošović, R., Mrše, S., Jerotijević, M., Petrović, D., & Tomić, V. (2012). *Vodič za unapređivanje interkulturalnog obrazovanja*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo.
- Gough, H. G. (1993). *The Chapin Social Insight Test: Manual and Test Booklet*. Mind Garden Inc.

- Graf, A. & Harland, L. K. (2005). Expatriate Selection: Evaluating the Discriminant, Convergent and Predictive Validity of Five Measures of Interpersonal and Intercultural Competence. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, *11*, 46–62.
- Greenfield, P. M. (1997). Culture as Process: Empirical Methods for Cultural Psychology. In J. W. Berry, Y. H. Poortinga, & J. Pandey (Eds.), *Handbook of Cross-Cultural Psychology: Theory and Method* (2nd ed.) (pp. 301–346). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Greenholtz, J. F. (2005). Does intercultural sensitivity cross cultures? Validity issues in porting instruments across languages and cultures. *International Journal of Intercultural Relations*, *29*, 73–89. doi: 10.1016/j.ijintrel.2005.04.010
- Grillo, R. D. (2003). Cultural essentialism and cultural anxiety. *Anthropological Theory*, *3*, 157–173.
- Hall, E. T. (1959). *The Silent Language*. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.
- Hall, E. T. (1983/2003). Monochronic and Polychronic Time. In L. A. Samovar & R. E. Porter (Eds.), *Intercultural communication: A Reader* (10th ed.) (pp. 262–268). Belmont, CA: Wadsworth/Thomson Learning.
- Hall, E. T. (1991/1998). The Power of Hidden Differences. In M. J. Bennett (Ed.), *Basic concepts of intercultural communication: A Reader* (pp. 53–67). Boston, MA: Intercultural Press.
- Hall, E. T. & Hall, M. R. (1990). *Understanding Cultural Differences: German, French and Americans*. Yarmouth: Intercultural Press.
- Hamfrs, L. (1991). Konstrukt opšte inteligencije. *Psihologija*, *3–4*, 49–64.
- Hammer, M. R., Bennet, M. J., & Wiseman, R. (2003). Measuring intercultural sensitivity: The intercultural development inventory. *International Journal of Intercultural Relations*, *27*, 421–443. doi: 10.1016/S0147-1767(03)00032-4
- Hart, W. B. (1999). Interdisciplinary Influences in the Study of Intercultural Relations: A Citation Analysis of the International Journal of Intercultural Relations. *International Journal of Intercultural Relations*, *23*, 575–589.
- Hedlund, J. & Sternberg, R. J. (2000). Too Many Intelligences? Integrating Social, Emotional, and Practical Intelligence. In R. Bar-On & J. D. A. Parker (Eds.), *The Handbook of*

- Emotional Intelligence: Theory, Development, Assessment, and Application at Home, School, and in the Workplace* (pp. 136–167). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Hofstede, G. (1996). Riding the Waves of Commerce: A Test of Trompenaar “Model“ of National Culture Differences. *International Journal of Intercultural Relations*, 20, 189–198.
- Hofstede, G. (2001). *Cultures’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Hofstede, G. (2002). Dimensions Do Not Exist: A Reply to Brendan McSweeney. *Human Relations*, 55, 1355–1361. doi: 10.1177/00187267025511004
- Horn, Dž. L. (1991). Uspon i pad ljudskih sposobnosti. *Psihologija*, 3–4, 25–48.
- Horn, J. L. & Blankson, N. (2005). Foundations for Better Understanding of Cognitive Abilities. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.), *Contemporary Intellectual Assesment: Theories, Tests, and Issues* (2nd ed.) (pp. 41–68). New York, NY: The Guilford Press.
- Ivić, I., Milinković, M., Rosandić, R., & Smiljanić, V. (1976). *Razvoj i merenje inteligencije* (tom I). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jackson, Y. (Ed.) (2006). *Encyclopedia of Multicultural Psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Jones, K. & Day, J. D. (1997). Discrimination of Two Aspects of Cognitive-Social Intelligence From Academic Intelligence. *Journal of Educational Psychology*, 89, 486-497.
- Kang, S., Day, J. D., & Meara, N. M. (2005). Social and Emotional Intelligence: Starting Conversation About Their Similarities and Differences. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 91–105). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.
- Keele, S. M. & Bell, R. C. (2008). The factorial validity of emotional intelligence: An unresolved issue. *Personality and Individual Differences*, 44, 487–500. doi: 10.1016/j.paid.2007.09.013
- Keesing, R. M. (1974). Theories of Culture. *Annual Review of Anthropology*, 3, 73–97.
- Kihlstrom, J. F. & Cantor, N. (2000). Social Intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 359–379). New York, NY: Cambridge University Press.

- Kihlstrom, J. F & Cantor, N. (2011). Social Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 564–581). New York, NY: Cambridge University Press.
- Kim, K., Kirkman, B. L., & Chen, G. (2008). Cultural Intelligence and International Assignment Effectiveness: A Conceptual Model and Preliminary Findings. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 71–90). Armonk, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Klajn, I. & Šipka, M. (2008). Veliki rečnik stranih reči i izraza (3. dopunjeno i ispravljeno izdanje). Novi Sad: Prometej.
- Kovačević, P. (2006). *Testovi opšte informisanosti: Priručnik*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kuper, A. (2000). *Culture: The Anthropologists' Account* (3rd ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Landis, D. & Wasilewski, J. H. (1999). Reflections on 22 Years of the International Journal of Intercultural Relations and 23 Years in Other Areas of Intercultural Practice. *International Journal of Intercultural Relations*, 23, 535–574.
- Landis, D., Bennet, J. M., & Bennet, M. J. (Eds.) (2004). *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Lee, C. H. & Templer, K. J. (2003). Cultural Intelligence Assessment and Measurement. In P. C. Earley & S. Ang, *Cultural intelligence: Individual Interactions Across Cultures* (pp. 185–208). Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Lee, Y.-t. (2010). Home Versus Host – Identifying With Either, Both, or Neither? The Relationship between Dual Cultural Identities and Intercultural Effectiveness. *International Journal of Cross Cultural Management*, 10, 55–76. doi: 10.1177/1470595809359583
- Legree, P. J., Pstotka, J., Tremble, T., & Bourne, D. R. (2005). Using Consensus Based Measurement to Assess Emotional Intelligence. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 155–180). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.

- LeVine, R. A. (2007). Anthropological Foundations of Cultural Psychology. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of Cultural Psychology* (pp. 40–58). New York, NY: The Guilford Press.
- Lievens, F., Peeters, H., & Schollaert, E. (2008). Situational judgment tests: a review of recent research. *Personnel Review*, *37*, 426–441. doi: 10.1108/00483480810877598
- Lohman, D. F. & Lakin, J. M. (2011). Intelligence and Reasoning. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 419–441). New York, NY: Cambridge University Press.
- MacCann, C. & Roberts, R. D. (2008). New Paradigms for Assessing Emotional Intelligence: Theory and Data. *Emotion*, *8*, 540–551. doi: 10.1037/a0012746
- Mackintosh, N. J. (2011). Histories of Theories and Measurement of Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 3–29). New York, NY: Cambridge University Press.
- Martin, J. N. & Nakayama, T. H. (2008). Thinking Dialectically about Culture and Communication. In M. K. Asante, Y. Miike, & J. Yin (Eds.), *The Global Intercultural Communication Reader* (pp. 73–91). New York, NY: Routledge.
- Matthews, G., Zeidner, M., & Roberts, R. D. (2007). Emotional Intelligence: Consensus, Controversies and Questions. In G. Matthews, M. Zeidner, & R. D. Roberts (Eds.), *The Science of Emotional Intelligence: Knowns and Unknowns* (pp. 3–46). New York, NY: Oxford University Press.
- Matica srpska (2007). *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Autor.
- Matsumoto, D. & Yoo, S. H. (2006): Toward a New Generation of Cross-Cultural Research. *Perspectives On Psychological Science*, *1*, 234–250.
- Matsumoto, D., LeRoux, J. A., Ratzlaff, C., Tatani, H., Uchida, H., Kim, C., & Araki, S. (2001). Development and validation of a measure of intercultural adjustment potential in Japanese sojourners: the Intercultural Adjustment Potential Scale (ICAPS). *International Journal of Intercultural Relations*, *25*, 483–510.
- Matsumoto, D., LeRoux, J. A., Iwamoto, M., Choi, J. W., Rogers, D., Tatani, H., & Uchida, H. (2003). The robustness of the intercultural adjustment potential scale (ICAPS): the

- search for a universal psychological engine of adjustment. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 543–562. doi: 10.1016/S0147-1767(03)00053-1
- Matsumoto, D., LeRoux, J. A., Bernhard, R., & Gray, H. (2004). Unraveling the psychological correlates of intercultural adjustment potential. *International Journal of Intercultural Relations*, 28, 281–309. doi: 10.1016/j.ijintrel.2004.06.002
- Matsumoto, D., LeRoux, J. A., Robles, Y., & Campos, G. (2007). The Intercultural Adjustment Potential Scale (ICAPS) predicts adjustment above and beyond personality and general intelligence. *International Journal of Intercultural Relations*, 31, 747–759. doi: 10.1016/j.ijintrel.2007.08.002
- Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P. (2000). Emotional Intelligence Meets Traditional Standards for an Intelligence. *Intelligence*, 27, 267–298.
- Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2000). Models of emotional intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of intelligence* (pp. 396–420). New York, NY: Cambridge University Press.
- Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Cherkasskiy, L. (2011). Emotional Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 528–549). New York, NY: Cambridge University Press.
- McDaniel, M. A. & Nguyen, N. T. (2001). Situational Judgment Tests: A Review of Practice and Constructs Assessed. *International Journal of Selection and Assessment*, 9, 103–113.
- McDaniel, M. A., Morgeson, F. P., Finnegan, E. B., Campion, M. A., & Braverman, E. P. (2001). Use of Situational Judgment Tests to Predict Job Performance: A Clarification of the Literature. *Journal of Applied Psychology*, 86, 730–740. doi: 10.1037//0021 - 9010.86.4.730
- McDaniel, M. A., Hartman, N. S., Whetzel, D. L., & Grubb III, W. L. (2007). Situational Judgment Tests, Response Instructions, and Validity: A Meta-analysis. *Personnel Psychology*, 60, 63–91.
- McGrew, K. S. (2005). The Cattell–Horn–Carroll Theory of Cognitive Abilities: Past, Present, and Future. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.), *Contemporary Intellectual*

- Assesment: Theories, Tests, and Issues* (2nd ed.) (pp. 136–181). New York, NY: The Guilford Press.
- McGrew, K. S. (2009). CHC theory and the human cognitive abilities project: Standing on the shoulders of the giants of psychometric intelligence research. *Intelligence*, *37*, 1–10.
- Mesić, M. (2006). *Multikulturalizam: Društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mihailović, S. (1998). Etnički autostereotipi i heterostereotipi na Kosovu. *Sociologija*, *40*, 411–426.
- Miller, J. G. (1997). Theoretical Issues in Cultural Psychology. In J. W. Berry, Y. H. Poortinga, & J. Pandey (Eds.), *Handbook of Cross-Cultural Psychology: Theory and Method* (2nd ed.) (pp. 85–128). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Mohorić, T. & Takšić, V. (u pripremi). Our Experience and Measures of EI.
- Mohorić, T., Takšić, V., & Duran, M. (2010). In search of “the correct answer” in an ability-based Emotional Intelligence (EI) test. *Studia Psychologica*, *52*, 219–228.
- Moon, D. G. (2008). Concepts of “Culture”: Implications for Intercultural Communication Research. In M. K. Asante, Y. Miike, & J. Yin (Eds.), *The Global Intercultural Communication Reader* (pp. 11–26). New York, NY: Routledge.
- Moore, J. H. (1974). The Culture Concept as Ideology. *American Ethnologist*, *1*, 537–549.
- Morin, E. (2001). *Odgoj za budućnost: Sedam temeljnih spoznaja nužnih u odgoju za budućnost*. Zagreb: Educa.
- Neubauer, A. C. & Freudenthaler, H. H. (2005). Models of Emotional Intelligence. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 31–50). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.
- Neuliep, J. W. & McCroskey, J. C. (1997). The Development of a U.S. and Generalized Ethnocentrism Scale. *Communication Research Report*, *14*, 385–398.
- Ng, K.-Y. & Earley, P. C. (2006). Culture + Intelligence: Old Constructs, New Frontiers. *Group Organization Management*, *31*, 4–19. doi: 10.1177/1059601105275251
- Nguyen, N. T., Biderman, M. D., & McDaniel, M. A. (2005). Effects of Response Instructions on Faking a Situational Judgment Test. *International Journal of Selection and Assessment*, *13*, 250–260.

- Nielsen, C. S., Soares, A. M., & Machado, C. P. (2009). The Cultural Metaphor Revisited: Exploring Dimensions, Complexities and Paradoxes through the Portuguese Fado. *International Journal of Cross Cultural Management*, 9, 289–308. doi: 10.1177/1470595809346606
- O’Sullivan, M. (2007). Trolling for Trout, Trawling for Tuna: The Methodological Morass in Measuring Emotional Intelligence. In G. Matthews, M. Zeidner, & R. D. Roberts (Eds.), *The Science of Emotional Intelligence: Knowns and Unknowns* (pp. 258–287). New York, NY: Oxford University Press.
- Paige, R. M. (2004). Instrumentation in Intercultural Training. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 85–128). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Paige, R. M., Jacobs-Cassuto, M., Yershova, Y. A., & DeJaeghere, J. (2003). Assessing intercultural sensitivity: an empirical analysis of the Hammer and Bennett Intercultural Development Inventory. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 467–486. doi: 10.1016/S0147-1767(03)00034-8
- Paulhus, D. L., Lysy, D. C., & Yik, M. S. M. (1998). Self-report Measures of Intelligence: Are They Useful as Proxy IQ Tests? *Journal of Personality*, 66, 525–554.
- Pérez, J. C., Petrides, K. V., & Furnham, A. (2005). Measuring trait emotional intelligence. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 181–201). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.
- Petrović, D. & Zlatković, B. (2009). Intercultural Sensitivity of Future Primary School Teachers. In N. Popov, C. Wolhuter, B. Leutwyler, M. Mihova, J. Ogunleye, & Z. Bekiroğulları (Eds.), *Comparative Education, Teacher Training, Education Policy, and Social Inclusion* (pp. 121–128). Sofia: Bureau for Educational Services.
- Petrović, D. & Komnenić, D. (2012). Provera metrijskih karakteristika i faktorske strukture Skale kulturalne inteligencije. *Knjiga rezimea: Merenje i procena u psihologiji* (str. 182). Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Portalla, T. & Chen, G.-M. (2010). The Development and Validation of the Intercultural Effectiveness Scale. *Intercultural Communication Studies*, XIX, 21–37.

- Precht, E. & Lund, A. D. (2007). Intercultural competence and assessment: perspectives from the INCA project. In H. Kotthoff & H. Spencer-Oatey (Eds.), *Handbook of Intercultural Communication* (pp. 467–490). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Pusch, M. D. (2004). Intercultural Training in Historical Perspective. In D. Landis, J. M. Bennet, & M. J. Bennet (Eds.), *Handbook of Intercultural Training* (3rd ed.) (pp. 13–36). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Ratner, C. (2006). *Cultural Psychology: A Perspective on Psychological Functioning and Social Reform*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Riggio, R. E. & Carney, D. R. (2003). *Social Skills Inventory Manual* (2nd ed). Mind Garden Inc.
- Rocklin, T. (1994). Relation Between Typical Intellectual Engagement and Openness: Comment on Goff and Ackerman (1992). *Journal of Educational Psychology*, 86, 145–149.
- Roggof, B. (1996). COL – interaktivni model učenja i vaspitanja. *Psihologija u svetu*, 1, 111–125.
- Rossen, E., Kranzler, J. H., & Algina, J. (2008). Confirmatory factor analysis of the Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence Test V 2.0 (MSCEIT). *Personality and Individual Differences*, 44, 1258–1269. doi: 10.1016/j.paid.2007.11.020
- Rot. N. (1995). *Psihologija grupa: Prvenstveno malih grupa i organizacija* (3. izmenjeno izdanje). Beograd: Zavet.
- Scherr, A. (2007). Schools and cultural difference. In H. Kotthoff & H. Spencer-Oatey (Eds.), *Handbook of Intercultural Communication* (pp. 303–322). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Schulze, R., Wilhelm, O., & Kyllonen, P. C. (2007). Approaches to the Assessment of Emotional Intelligence. In G. Matthews, M. Zeidner, & R. D. Roberts (Eds.), *The Science of Emotional Intelligence: Knowns and Unknowns* (pp. 199–229). New York, NY: Oxford University Press.
- Schweder, R. A. (2007). An Anthropological Perspective: The Revival of Cultural Psychology – Some Premonitions and Reflections. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of Cultural Psychology* (pp. 821–836). New York, NY: The Guilford Press.

- Slunecko, T. & Hengl, S. (2007). Language, Cognition, Subjectivity: A Dynamic Constitution. In J. Valsiner & A. Rosa (Eds.), *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* (pp. 40–61). New York, NY: Cambridge University Press.
- Shannon, L. M. & Begley, T. B. (2008). Antecedents of the Four-Factor Model of Cultural Intelligence. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 41–55). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Shiraev, E. B. & Levy, D. A. (2010). *Cross-cultural Psychology: Critical Thinking and Contemporary Applications* (4th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Shokef, E. & Erez, M. (2008). Cultural Intelligence and Global Identity in Multicultural Teams. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 177–191). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Spencer-Oatey, H. & Kotthoff, H. (2007). Introduction. In H. Kotthoff & H. Spencer-Oatey (Eds.), *Handbook of Intercultural Communication* (pp. 1–6). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Spitzberg, B. H. (2000). A model of intercultural communication competence. In L. A. Samovar & R. E. Porter (Eds.), *Intercultural Communication: A Reader* (pp. 375–387). Belmont, CA: Wadsworth.
- Stevanović, B. (2010). *Verbalna serija: Priručnik*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Sternberg, R. (1991). Ka trojnoj teoriji ljudske inteligencije. *Psihologija*, 3–4, 127–166.
- Sternberg, R. (1997). The Concept of Intelligence and Its Role in Lifelong Learning and Success. *American Psychologist*, 52, 1030–1037.
- Sternberg, R. J. (2000a). The Concept of Intelligence. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 3–15). New York, NY: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (2000b). Intelligence and Wisdom. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence* (pp. 631–649). New York, NY: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (2005). The Triarchic Theory of Successful Intelligence. In D. P. Flanagan & P. L. Harrison (Eds.), *Contemporary Intellectual Assessment: Theories, Tests, and Issues* (2nd ed.) (pp. 103–119). New York, NY: The Guilford Press.

- Sternberg, R. J. & Grigorenko, E. L. (2000). Practical Intelligence and Its Development. In R. Bar-On & J. D. A. Parker (Eds.), *The Handbook of Emotional Intelligence: Theory, Development, Assessment, and Application at Home, School, and in the Workplace* (pp. 215–243). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Sternberg, R. J., Kaufman, J. C., & Grigorenko, E. L. (2008). *Applied Intelligence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Stone, N. (2006). Conceptualising intercultural effectiveness for university teaching. *Journal of Studies in International Education*, 10, 334–356. doi: 10.1177/1028315306287634
- Takšić, V. & Mohorić, T. (2008, July). *Vocabulary of Emotion Test (VET): Ability measure of emotional intelligence*. Paper presented on 29th International Congress of Psychology, Berlin.
- Takšić, V., Harambašić, D., & Velemir, B. (2004, August). *Vocabulary Emotions Test (VET): Contribution to divergent validity of emotional intelligence*. Paper presented on 28th International Congress of Psychology, Beijing.
- Takšić, V., Mohorić, T., & Munjas, R. (2006). Emocionalna inteligencija: Teorija, operacionalizacija, primjena i povezanost s pozitivnom psihologijom. *Društvena istraživanja*, 4–5, 729–752.
- Tanno, D. V. (2008). Ethical Implications of the Ethnic “Text” in Multicultural Communication Studies. In M. K. Asante, Y. Miike, & J. Yin (Eds.), *The Global Intercultural Communication Reader* (pp. 27–36). New York, NY: Routledge.
- Tarique, I. & Takeuchi, R. (2008). Developing Cultural Intelligence: The Roles of International Nonwork Experiences. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 56–70). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Tay, C., Westman, M., & Chia, A. (2008). Antecedents and Consequences of Cultural Intelligence Among Short-Term Business Travelers. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 126–144). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Tenjović, L. (2002). *Statistika u psihologiji: Priručnik* (dopunjeno izdanje). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

- Thomas, D. C. (2006). Domain and Development of Cultural Intelligence: The Importance of Mindfulness. *Group and Organization Management*, 31, 78–99. doi: 10.1177/1059601105275266
- Thomas, D. C., Elron, E., Stahl, G., Ekelund, B. Z., Ravlin, E. C., Cerdin, J., . . . Lazarova, M. B. (2008). Cultural Intelligence: Domain and Assessment. *International Journal of Cross Cultural Management*, 8, 123–143. doi: 10.1177/1470595808091787
- Ting-Toomey, S. (1999). *Communicating Across Cultures*. New York, NY: The Guilford Press.
- Ting-Toomey, S. (2003). Managing Intercultural Conflicts Effectively. In L. A. Samovar & R. E. Porter (Eds.), *Intercultural communication: A Reader* (10th ed.) (pp. 373–384). Belmont, CA: Wadsworth/Thomson Learning.
- Triandis, H. C. (2000). Dialectics between cultural and cross-cultural psychology. *Asian Journal of Psychology*, 3, 185–195.
- Triandis, H. C. (2006). Cultural Intelligence in Organizations. *Group & Organization Management*, 31, 20–26. doi: 10.1177/1059601105275253
- Triandis, H. C. (2007). Culture and Psychology: A History of the Study of Their Relationship. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of Cultural Psychology* (pp. 59–76). New York, NY: The Guilford Press.
- Triandis, H. C., Bontempo, R., Villareal, M. J., Asai, M., & Lucca, N. (1988). Individualism and Collectivism: Cross-Cultural Perspectives on Self-Ingroup Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323–338
- Trompenaars, F. & Hampden-Turner, C. (1998). *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business* (2nd ed.). London: Nicholas Brealey Publishing Ltd.
- Valsiner, J. (2007). *Culture in minds and societies: Foundations of cultural psychology*. New Delhi: SAGE Publications India Pvt Ltd.
- Van de Vijver, F. J. R., Breugelmans, S. M., & Schalk-Soekar, S. R. G. (2008). Multiculturalism: Construct validity and stability. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, 93–104. doi:10.1016/j.ijintrel.2007.11.001
- Van Dyne, L., Ang, S., & Koh, C. (2008). Development and Validation of the CQS: The Cultural Intelligence Scale. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural*

- Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 16–38). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Van Meurs, N. & Spencer-Oatey, H. (2007). Multidisciplinary perspectives on intercultural conflict: the ‘Bermuda Triangle’ of conflict, culture and communication. In H. Kotthoff & H. Spencer-Oatey (Eds.), *Handbook of Intercultural Communication* (pp. 99–120). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Visser, B. A., Ashton, M. C., & Vernon, P. A. (2006a). Beyond g: Putting multiple intelligences theory to the test. *Intelligence*, *34*, 487–502. doi: 10.1016/j.intell.2006.02.004
- Visser, B. A., Ashton, M. C., & Vernon, P. A. (2006b). g and the measurement of Multiple Intelligences: A response to Gardner. *Intelligence*, *34*, 507–510. doi: 10.1016/j.intell.2006.04.006
- Ward, C. & Fischer, R. (2008). Personality, Cultural Intelligence and Cross-Cultural Adaptation: A Test of the Mediation Hypothesis. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of Cultural Intelligence: Theory, Measurement, and Applications* (pp. 159–173). New York, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The Psychology of Culture Shock*. London: Routledge.
- Ward, C., Fischer, R., Zaid Lam, F. S., & Hall, L. (2009). The Convergent, Discriminant, and Incremental Validity of Scores on a Self-Report Measure of Cultural Intelligence. *Educational and Psychological Measurement*, *69*, 85–105. doi: 10.1177/0013164408322001
- Weis, S. & Süß, H.-M. (2005). Social Intelligence: A Review and Critical Discussion of Measurement Concepts. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 181–201). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.
- Westrick, J. (2004). The influence of service learning on intercultural sensitivity: A quantitative study. *Journal of Research in International Education*, *3*, 277–299. doi: 10.1177/1475240904047356
- Wikan, U. (1999). Culture: A new concept of race. *Social Anthropology*, *7*, 57–64.
- Wright, S. (1998). The Politicization of “Culture”. *Anthropology Today*, *14*, 7–15.

- Williams, R. (1985). *Keywords: A vocabulary of culture and society* (revised ed.). New York, NY: Oxford University Press.
- Willis, J. O., Dumont, R., & Kaufman, A. S. (2011). Factor-Analytic Models of Intelligence. In R. J. Sternberg & S. B. Kaufman (Eds.), *The Cambridge Handbook of Intelligence* (pp. 3–29). New York, NY: Cambridge University Press.
- Wilhelm, O. (2005). Measures of Emotional Intelligence: Practice and Standards. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An International Handbook* (pp. 91–105). Cambridge, MA: Hogrefe & Huber.
- Yoo, S. H., Matsumoto, D., & LeRoux, J. A. (2006). The influence of emotion recognition and emotion regulation on intercultural adjustment. *International Journal of Intercultural Relations*, *30*, 345–363. doi: 10.1016/j.ijintrel.2005.08.006

PRILOZI

Prilog A

Spisak zemalja/regija iz Hofstedovog istraživanja kulturnih dimenzija

1. Arapske zemlje	28. Južna Koreja
2. Argentina	29. Kanada
3. Australija	30. Kolumbija
4. Austrija	31. Kostarika
5. Belgija	32. Malezija
6. Brazil	33. Meksiko
7. Čile	34. Norveška
8. Danska	35. Novi Zeland
9. Ekvador	36. Pakistan
10. Filipini	37. Panama
11. Finska	38. Peru
12. Francuska	39. Portugalija
13. Grčka	40. Salvador
14. Gvatemala	41. Singapur
15. Holandija	42. Sjedinjene Američke Države
16. Hong Kong	43. Španija
17. Indija	44. Švajcarska
18. Indonezija	45. Švedska
19. Iran	46. Tajvan
20. Irska	47. Tajland
21. Istočna Afrika	48. Turska
22. Italija	49. Urugvaj
23. Izrael	50. Velika Britanija
24. Jamajka	51. Venecuela
25. Japan	52. Zapadna Afrika
26. Jugoslavija	53. Zapadna Nemačka
27. Južna Afrika	

Prilog B

Test interkulturnih problemskih situacija (TIPS)

1. Milena je imala priliku da na studijima upozna Elmu, muslimanku koja je nosila zar. Elma joj je bila interesantna i više puta su razgovarale posle predavanja. Jednom prilikom Milena je rekla da joj je veoma žao što Elma mora da pokriva lice. Elma nije ništa posebno odgovorila. Nakon tog susreta, razgovori Elme i Milene su se proredili, jer je Elma najčešće govorila da ima neke obaveze i žuri. Milena je bila zbunjena. Zašto je Elma izbegava?

- a. Bila je veoma zauzeta zbog predstojećeg ispitnog roka, a imala je stroge roditelje.
- b. Stidela se pred Milenom zbog toga što je prinuđena da pokriva svoje lice.
- c. Zaključila je da Milena ne može da razume da je pokrivanje lica njen izbor.
- d. Nije joj dozvoljeno da se druži sa nemuslimankama i morala je na neki način da se udalji od Milene.
- e. Elma je odlučila da napusti studije jer je trebalo da se uda i pretpostavljala je da to Milena ne bi razumela.

2. Tal je afrički student iz Gambije koji je nedavno započeo studije na britanskom univerzitetu. Bio je prvi put u stranoj zemlji, ali pošto je dobio državnu stipendiju Gambije, verovao je u svoje sposobnosti. Međutim, povratna informacija o Talovom radu nije bila povoljna. Rečeno mu je da se nije držao teme već je uneo mnogo nevažnog i da nije izložio argumente logičkim redosledom, mada su mu ideje interesantne. Tala je ovo zbunilo, jer su njemu informacije u radu delovale i važne i logično izložene, pa je potražio savet Majkla, britanskog kolege. Majkl mu je pokazao neke svoje radove koji su dobili dobre ocene, ali je ovo samo povećalo Talovu zbunjenost. Majklovi radovi su mu izgledali nevažni i prilično dosadni. Koji je razlog Talove zbunjenosti?

- a. Tal nije imao dovoljno sposobnosti da savlada prestižne studije na britanskom univerzitetu.
- b. Talovo samopouzdanje činilo je da misli da ne može da pogreši, pa kad se pokazalo drugačije, bio je zbunjen.
- c. Obrazovanje u Gambiji ima značajno niži kvalitet nego obrazovanje u Britaniji, pa Talu nedostaju i znanje i kompetencije.
- d. U kulturama Gambije i Britanije različite stvari se smatraju važnim i ljudi razmišljaju na različite načine.
- e. Tal je prolazio kroz period konfuzije tokom prilagođavanja, pa će vremenom stvarati bolje radove.

3. Holandski ogranak japanske kompanije uspešno je poslovao do poslednjih nekoliko meseci. Najpre je došlo do niza nesrećnih slučajeva u fabrici, zatim je dete japanskog rukovodioca umrlo od retke bolesti, a drugi rukovodilac je ozbiljno povređen kada mu se auto zapalio. Proširile su se glasine o kletvi bačenoj na kompaniju i opao je moral

zaposlenih. Na sastanku uprave holandski menadžeri su predlagali da se provere sve bezbednosne mere. Japanski menadžeri su smatrali da je ovo već učinjeno. Oni su želeli da dovedu šinto sveštenika da zaštiti kompaniju od zlih duhova i smatrali su da je to jedino što bi umirilo zaposlene. Holandani nisu bili voljni da prihvate taj predlog. Sastanak je završen bez dogovora. Koji je bio glavni razlog neslaganja između holandskih i japanskih menadžera?

- a. Većina holandskih menadžera su hrišćani, pa su se protivili izvođenju šintoističkih rituala na posedu kompanije.
- b. Japanci su želeli da prikriju da njihove bezbednosne procedure imaju propuste jer bi to narušilo njihov ugled.
- c. Japancima je bilo teško da se suoče sa mogućom ličnom odgovornosti, pošto su oni ti koji su doživljavali nesreće.
- d. Holandani nisu verovali u natprirodne sile i predlog Japanaca su smatrali gubljenjem vremena.
- e. Japanci su želeli po svaku cenu da budu glavni u donošenju odluka.

4. Bruno i Maria Gomez došli su iz Brazila na studije u Kanadu. Na zabavi koja je u čast novih studenata organizovana na fakultetu, upoznali su Ešli i Terensa, kanadski par. Počeli su međusobno da se družu i par puta su bili u poseti jedni drugima. Poslednji put Terens je rekao: „Zaista smo uživali danas. Svratite kod nas u bilo koje vreme.“ Dve nedelje kasnije Gomezovi su se zatekli u komšiluku kanadskog para i odlučili su da ih posete. Pozvonili su na vrata, a otvorio im je iznenađeni Terens. Pozvao je Bruna i Mariu da uđu i sednu, ali ih nije ničim poslužio. Ešli se pojavila na kratko i izvinila na haosu iako je stan bio uredan. Razgovor je bio donekle neprirodan i hladan. Gomezovi su otišli povređeni nakon 20 minuta. Zašto kanadski par nije bio dovoljno ljubazan prema gostima?

- a. Moguće je da vreme u koje je brazilski par došao, nije vreme koje je prikladno za posete u Kanadi.
- b. Kanadski par ipak nije dovoljno druželjubiv, važnije su im druge stvari.
- c. Poziv upućen brazilskom paru pokazuje naklonost, ali ne znači da se zaista svrati u bilo koje vreme i nenajavljeno.
- d. Kanadani inače nisu gostoljubivi kao što su Brazilci i za njih je opisano ponašanje uobičajeno.
- e. Ešli i Terens su se prethodno posvađali i bilo im je neprijatno kada su stigli gosti.

5. Jens je dobio radni zadatak u Venecueli i morao je da ode iz Danske pre svoje porodice, jer supruga i on nisu želeli da deca prekidaju školsku godinu. Nedostajala mu je porodica, pa je prihvatio poziv kolege za odlazak na zabavu. Po dolasku na zabavu, započeo je razgovor sa veoma privlačnom ženom iz Venecuele. Žena je pažljivo slušala Jensova zapažanja o različitim temama. Stajala je blizu i povremeno dodirivala Jensa tokom razgovora. Kada je Jens predložio da nakon zabave odu u noćni klub, žena je prekinula razgovor čim joj je to učtivost dozvoljavala. Jens je ostao zbunjen. Kako bi Jens trebalo da razume ovu situaciju?

- a. Ova žena je otvorena, ekstrovertna osoba i to je njen stil ponašanja iza kojeg ne stoji flertovanje.
- b. Za kulturne norme Venecuele, Jens je suviše brzo predložio odlazak u noćni klub.
- c. Flert u Venecueli je sasvim uobičajen i ne podrazumeva ništa više od toga.
- d. Pogrešno je protumačio blizinu i dodirivanje koji su uobičajeni za komunikaciju u Venecueli.
- e. Jens se dopao ovoj ženi, ali ju je neko prethodno iskustvo odbilo od daljeg kontakta sa njim.

6. Šveđanin Gustav upoznao je Čena u restoranu na Tajvanu. Dok su razgovarali, Gustav je pomenuo da voli da pešači u prirodi. Čen je predložio da pešače zajedno na obližnjoj planini i obećao da će sve organizovati. Gustav je bio veoma zainteresovan za tajvanske kulturne norme i lokalni način života, pa se rado složio. Kada su se našli, tu je bila velika grupa Čenovih prijatelja. Mnogi su želeli da razgovaraju sa Gustavom. U blizini su bile i druge velike grupe ljudi koji su uživali u pešačenju. Gustav, mada nije rekao ništa, delovao je razočarano i pokazivao sklonost ka povlačenju iz grupe. Zašto je Gustav razočaran?

- a. Dolazi iz individualističke kulture i više je naviknut na aktivnosti u paru ili u malim grupama.
- b. Nije mogao da razgovara o onome što ga interesuje u vezi tajvanske kulture.
- c. Činilo mu se da ovim neće dobiti uvid u njihova uobičajena ponašanja i stvarne kulturne karakteristike.
- d. Došao je radi uživanja u prirodi, a ne radi druženja.
- e. Zatečen je ponašanjima i stavovima ljudi u grupi.

7. Ida se nalazila u svojoj prvoj poseti Dalekom istoku. Želeći da uzvrat na gostoprimstvu Me-jing i njenoj porodici, Ida je predložila da im pripremi jedno od tradicionalnih belgijskih jela. Porodica se složila i Me-jing je odvela Idu na pijacu. Tamo su se našle u gomili ljudi koji su kupovali raznovrsne stvari izložene na ulici. Ida je opazila čoveka koji je presekao piletu vrat i obesio ga da iscure krv. Pored oluka čovek je čistio ribu. Potpuno odbijena stvarima koje je videla, Ida je pitala Me-jing da je odvede na pijacu koja je na zatvorenom. Me-jing je rekla da postoji prodavnica zapadnjačkog tipa u narednom bloku. Ida je tamo pronašla sve što joj je potrebno, ali je primetila da Me-jing zabrinuto razgleda namirnice. Kada je sve bilo pripremljeno, Me-jing i njena porodica samo su probali hranu. Koje je najbolje objašnjenje ove suzdržanosti porodice?

- a. Navikli su na određenu vrstu hrane i nisu spremni da probaju nešto što je drugačije.
- b. Uvredilo ih je to što Ida nije želela da kupuje na njihovoj pijaci.
- c. Osećaju odbojnost prema Zapadu i to se iskazalo na ovaj način.
- d. Kultura im nalaže da se samo posluže kada neko drugi sprema hranu.
- e. Nemaju poverenja u svežinu i kvalitet hrane kupljene u prodavnici.

8. Alen radi u fabrici za sklapanje automobila na Novom Zelandu. Mnogi od njegovih kolega su doseljeni iz drugih zemalja. Samoanac Fua (Samoa je ostrvska država u Tihom okeanu) postao mu je skoro stalan drug i Alen je često išao sa njim na piće nakon posla. Od

skora, međutim, Alen je zabrinut za njihov odnos, jer ga Fua često pita za pozajmicu. Mada mu je uvek vraćao, Alen misli da Fua treba da živi u okvirima sredstava koje ima. Kada ga je sledeći put pitao za pozajmicu, Alen mu je sugerisao da bolje raspoređuje novac i počne da štedi. Fua je na to odgovorio: „Zašto se mučiti...? Dobar prijatelj, kao što si ti, pomoći će ako zatreba.“ Kako objasniti ponašanje Fue?

- a. Fua dolazi iz zajednice gde su ljudi upućeni jedni na druge i pružanje pomoći, kao i vraćanje dugova, smatraju obavezom.
- b. Fua svaki put vraća novac, pa ne vidi razlog zbog kog onda ne bi mogao da ga pozajmi.
- c. Samoanci ne vrednuju novac jer nisu naviknuti na novčani tržišni sistem, pa Fua zbog toga ne shvata ozbiljno Alenovu kritiku.
- d. Fua nije dovoljno odgovoran i očigledno je da u nekoj meri iskorišćava Alena.
- e. Fua je navikao da ima malo novca, pa novcu ne pridaje poseban značaj.

9. G. Legrand je francuski inženjer koji radi za japansku kompaniju u Francuskoj. Glavni menadžer kompanije, g. Tanaka, pozvao ga je da razgovaraju o novom projektu na Bliskom istoku. G. Tanaka je rekao da je kompanija veoma zadovoljna njegovim radom i da bi želeli da ga postave za glavnog inženjera projekta. To bi značilo da će biti odsutan 2 do 3 godine, ali će porodica moći da mu se pridruži. Biće veoma dobro plaćen i, naravno, obavljaće vredan posao za kompaniju. G. Legrand se zahvalio, rekao da mora da razmisli i da će razgovarati sa svojom suprugom pre donošenja odluke. Vratio se dva dana kasnije i rekao da ne želi da prihvati ponuđenu poziciju i da bi njemu i njegovoj porodici bilo teško da napuste Francusku. G. Tanaka nije rekao ništa, ali je bio donekle zaprepašćen. Zašto je g. Tanaka iznenađen?

- a. Veruje da je glupo odbiti izvrsnu zaradu koju bi g. Legrand imao na novom poslu.
- b. G. Tanaka je mnogo otvoreniji prema drugim kulturama u odnosu na g. Legranda što i dokazuje svojim načinom života.
- c. Zbog toga što je g. Legrand razgovarao sa suprugom pre donošenja odluke.
- d. Japancima je ostvarenje poslovnih ambicija na prvom mestu u životu.
- e. Zbog suviše direktnog odbijanja i postavljanja privatnih interesa iznad lojalnosti prema kompaniji.

10. Dr Jirgenu, lekaru iz Beča, ponuđen je 2-godišnji ugovor u narastajućem gradskom centru u Saudijskoj Arabiji. Mnogi stanovnici tog grada bili su skorašnji doseljenici iz udaljenih seoskih područja. Jedna od odgovornosti dr Jirgena bila je da predstavi sebe i svoj rad. Organizovano je okupljanje, a Jirgenova prezentacija je bila veoma posećena i uspešna. Nekoliko lokalnih stanovnika je ispričalo svoje iskustvo sa zapadnom medicinom kako bi posetioci mogli da razumeju u čemu se sastoji Jirgenov rad, kao i njegov značaj. Zainteresovani su mogli da zakažu posetu ordinaciji koja se otvarala nekoliko dana kasnije i dan otvaranja je bio potpuno popunjen. Međutim, 30 minuta po otvaranju ordinacije nijedan od prva dva zakazana pacijenta nije stigao. Koji je najverovatniji razlog zbog kojeg pacijenti nisu stigli?

- a. Očekivali su da lekar dođe kod njih u posetu.
- b. Drugačiji odnos prema vremenu - arapski pacijenti još uvek mogu stići.
- c. U međuvremenu su promenili odluku pod pritiskom drugih koji nisu bili na sastanku.
- d. Pripadnici islamske veroispovesti pokazuju odanost svom narodu odlaskom kod svojih lekara.
- e. Ne mogu dovoljno da veruju strancu.

11. Sabija ima 16 godina i peto je dete u svojoj porodici. Kada je njen otac prihvatio da se uda za Enisa, 17-godišnjeg romskog dečaka iz iste mahale, bila je presrećna i uživala u pripremama za svadbu. O ovome je čula njena bivša razredna iz osnovne škole. Kada ju je sreela na ulici, rekla je Sabiji da je veoma razočarana. Zašto je nastavnica bila razočarana Sabijinom udajom?

- a. Sabija je zaista premlada da bi stupila u brak i takav postupak ne može se nijednim razlogom opravdati.
- b. Sabija je imala dovoljno sposobnosti da završi školu i pronade posao, umesto da se rano uda.
- c. Očekivala je da Sabija shvata da je u njenom životu najvažnije obrazovanje.
- d. Poznavajući Enisa iz škole, nastavnica je mislila da će Sabija biti nesrećna sa njim.
- e. Nije prepoznala poštovanje tradicionalnih romskih vrednosti i iskazivanje odanosti romskoj zajednici.

12. Robert, Englez, stigao je u zemlju Bliskog istoka da radi kao privatni nastavnik engleskog. Međutim, naišao je na teškoće prilikom pokušaja da dobije dozvolu za rad. Državni službenik mu je nekoliko puta rekao da postoje određeni problemi i da se vrati sledeće nedelje. Robert je saznao od drugog nastavnika da su odlaganja česta i da može da ih izbegne dajući malu sumu novca. Robert je na to izjavio da nikada neće pribeći podmićivanju. Međutim, nakon još nekoliko uzaludnih poseta, dao je službeniku nešto novca i potom je dobio dozvolu za rad. Ipak, bio je ogorčen zbog ovog događaja i drugim doseljenicima se žalio na korumpiranost državnih službenika. Kako protumačiti ovu situaciju tako da Robertu postane prihvatljivija?

- a. Robert nije imao u vidu da službenik može imati poseban razlog da se tako ponaša – može mu biti bolestan neko u porodici.
- b. Novac koji je dao službeniku, predstavlja nadoknadu za nisku cenu rada, kakva postoji i u Engleskoj - kelnerima i nosačima se po pravilu daje bakšiš.
- c. Verovatno je bilo potrebno da Robert pokaže službeniku da mu je zaista stalo do posla.
- d. Robert je kao stranac došao da zarađuje u toj zemlji i ovo je način da mu se to donekle naplati.
- e. To je način na koji funkcionišu državne službe u zemlji i drugim ljudima je očekivan i prihvatljiv, pa bi i Robert mogao to tako da shvati.

Prateća objašnjenja ponuđenih odgovora na TIPS-u

Problemska situacija br. 1 (Nošenje zara)

- a. U opisu situacije nema informacija koje bi mogle da navedu na ovakav zaključak, tako da izbor ovog odgovora deluje isuviše proizvoljno.
- b. Uobičajeno viđenje je da su žene u islamu primorane na nošenje zara, odnosno da to nije njihova odluka. Mada je nošenje zara u nekim muslimanskim zemljama kulturni obrazac koji ne predstavlja pitanje ličnog izbora, i takvu situaciju je potrebno razumeti u sklopu celokupnog načina života muslimana i muslimanki u tim zemljama. Kada je reč o Elmi i drugim muslimankama sa naših prostora, one najčešće imaju mogućnost izbora, odnosno kada nose zar to je uglavnom tako jer su one donele tu odluku, a nisu na nju primorane. Slično je i sa muslimankama u brojnim drugim državama, naročito u poslednjim decenijama.
- c. Ovo je najbolji odgovor. Elma je na osnovu Milenine nesmotrene izjave mogla da zaključi da se njih dve veoma međusobno razlikuju i da bi Mileni bilo veoma teško, ako ne i nemoguće da je razume. To je, pak, dovelo do Elminog povlačenja iz dotadašnjeg druženja. Ovaj odgovor takođe ukazuje na sposobnost decentracije i prihvatanja vrednosti koje se veoma razlikuju od sopstvenih za sve koji ne pripadaju islamu.
- d. Ovaj odgovor prevashodno ukazuje na viđenje koje postoji o muslimanima, kao i na pretpostavku o potpunoj determinisanosti života mladih muslimanki odlukama njihovih roditelja. Mada bi to nekad mogao da bude slučaj, potrebno je biti veoma oprezan u pogledu ovakvih razmišljanja. Ova razmišljanja u suštini odražavaju negativno viđenje muslimana i kao sva očekivanja, mogu izazvati povratnu reakciju, a da osoba toga ne bude svesna.
- e. Najpre, u opisu situacije nema informacija koje bi mogle da navedu na ovakav zaključak. Pri tom, nije tako neuobičajeno da se studije napuste zbog drugih događaja u životu, tako da je malo verovatno da je Milena ne bi razumela. Ovaj odgovor više ukazuje na određeno viđenje života muslimanki (ne povezuje se sa visokim obrazovanjem, već sa udajom i posvećenošću porodici).

Problemska situacija br. 2 (Procena postignuća)

- a. Česta je tendencija da se nečiji loš uspeh pripisuje nedostatku sposobnosti, bez razmatranja situacionih faktora koji su mogli na to da utiču. Tal je bio među najboljim studentima u svojoj zemlji i očekivalo bi se da može adekvatno da ispunjava zadatke. Verovatnije je da drugi faktori ometaju njegov uspeh. Molimo preispitajte svoj odgovor i odaberite ponovo.
- b. Nema naznaka da je Tal precenjivao sebe. Pri tom, on je bio zbunjen jer nije mogao da razume ocenu profesora ni nakon povratnih informacija, ni nakon uvida u Majklov rad.
- c. Mada je donekle istina da obrazovanje u Gambiji nije dovoljno pripremio Tala za britanski sistem, to nije zbog toga što je obrazovni sistem u Gambiji manje strog ili zahtevan; on je jednostavno drugačiji. Postoji specifikovanije objašnjenje. Molimo odaberite ponovo.
- d. Ovo je najbolje objašnjenje. U mnogim kulturama (kao što su afrička ili arapska) komunikacija se odvija preko asocijacija. Sve što je na neki način povezano sa fenomenom ili idejom smatra se važnim u razmišljanju ili razgovoru o konceptu. Takva

komunikacija može da bude veoma indirektna, a rezonovanje može da bude više intuitivno nego analitičko ili deduktivno. Mnoge zapadnjačke kulture, nasuprot tome, veoma su apstraktne; to znači da se u njima komunicira apstraktnijim terminima, koji su, međutim, od direktnog značaja za temu, a do zaključaka se dolazi postepenom dedukcijom ili logički izvedenom indukcijom (bar u akademskom svetu). Talov rad je pun asocijacija i to je način na koji bi neko u njegovoj kulturi pokazao svoje poznavanje teme ili intelektualne sposobnosti. Mišljenje sa više ograničenja, apstraktno, ono koje zahtevaju njegovi profesori, verovatno mu izgleda isprazno i čak pojednostavljeno; prisetimo se da Tal nije bio impresioniran Majklovim radovima. Uz vežbu, Tal bi verovatno bio vrlo sposoban za prilagođavanje svog komunikacionog stila britanskom (bar u akademskim radovima). I Tal i njegovi profesori moraju najpre da budu svesni gde leže razlike kako bi izbegli zabune.

- e. Mada je moguće da su početne nesigurnosti i stresovi u Talovom životu uticali na njegov rad, nema pokazatelja u ovoj priči da je to slučaj. Postoji dublji razlog njegove zbunjenosti. Uopšteno objašnjenje koje se tiče konfuznosti usled preseljenja i kulturnog šoka retko pomaže. Molimo odaberite ponovo.

Problemska situacija br. 3 (Šinto sveštenik)

- a. Iako bi se mnogi menadžeri koji su hrišćani mogli osećati nelagodno u pogledu šintoističkih rituala, nema indicija u priči da je to glavni motiv koji stoji iza njihovog odbijanja da se slože sa predlogom japanskih menadžera. Postoji verovatnije objašnjenje. Molimo pokušajte ponovo.
- b. Japanci generalno veoma brinu o ispravnosti procedura i ovi menadžeri bi verovatno bili spremni da preispitaju procedure, ukoliko bi mislili da igde ima propusta. Osim toga, ovo objašnjenje ne uzima u obzir da su se neki od incidenata desili van radnog mesta. Postoji prikladnije objašnjenje. Molimo pokušajte ponovo.
- c. Japanci nisu poznati po izbegavanju preuzimanja odgovornosti, uglavnom su rasprostranjena sasvim drugačija viđenja ovog naroda. U svakom slučaju, to što su oni doživljavali nesreće može samo da ih dodatno podstakne na razmatranje svih mogućih izvora problema.
- d. Ovo je najverovatnije objašnjenje. Holandsko društvo je veoma svetovno orijentisano (kao i većina zapadnjačkih) i skloni su da vide poštovanje natprirodnih sila ili duhova kao puku praznovericu. Holandski menadžeri predlog Japanaca smatraju neefikasnim, pa time i nezadovoljavajućim za radnike. Za Japance, pak, niz događaja nije imao očigledno racionalno objašnjenje, pa su zaključili da su iracionalne ili natprirodne sile nešto što se mora staviti pod kontrolu. Mada su takvi rituali neobični za Holanđane, oni bi trebalo da razumeju da će blagoslov šinto sveštenika da umiri japanske radnike i pomogne u podizanju morala. Odbacujući rituale i postupke drugih kultura kao sujeverje, Zapadnjaci obično ne prepoznaju u kojoj meri sujeverje opstaje u njihovom društvu – od izbegavanja 13-og sprata u hotelu do amajlija za sreću i čitanja dnevnog horoskopa. Takvi postupci, iako trivijalni, nemaju racionalnu osnovu. Sujeverje postoji u različitoj meri u svim kulturama.

Problemska situacija br. 4 (Novi prijatelji)

- a. Ne postoji posebno vreme za posete koje nije prikladno u Kanadi, a u priči nije naznačeno da su Gomezovi svratili u vreme koje bi uobičajeno bilo neprikladno (npr. rano ujutru ili kasno uveče).
- b. Informacije o njihovom dotadašnjem odnosu ne ukazuju da kanadski par nije dovoljno druželjubiv i da su im važnije druge stvari. Postoji verovatnije objašnjenje situacije.
- c. Ovo je najbolje objašnjenje. Kanađani ponekad koriste neodređene izjave da bi označili kraj razgovora, dok istovremeno ohrabruju ponovni susret. Mnogi pri tom ne misle da će njihove izjave biti shvaćene doslovno – u ovom slučaju kao otvoren poziv da se *zaista* svrati u bilo koje doba. Društveni život Kanađana prilagođen je njihovim obavezama na poslu/fakultetu i zbog toga se viđenje planira dosta unapred. Uobičajeno „svrati u bilo koje doba“ ne shvata se doslovno. To je nešto što će Gomezovi polako shvatati.
- d. Ovaj odgovor prevashodno odražava stereotipno viđenje „severnjaka“ kao hladnih i distanciranih čemu doprinose različite kulturne prakse između severnih i južnih zemalja. Oslanjanje na stereotipna viđenja može da doprinese previđanju relevantnih informacija koje su važne za interkulturnu interakciju. U ovom slučaju, sve do nenajavljenog dolaska Gomezovih, kanadski par je pokazivao naklonost prema brazilskom paru i želju za druženjem.
- a. Mada bi tako nešto moglo da se dogodi, u opisu situacije nema informacija koje bi mogle da navedu na ovakav zaključak, tako da izbor ovog odgovora deluje proizvoljno. Postoji verovatnije objašnjenje zasnovano na informacijama koje su date u priči.

Problemska situacija br. 5 (Dodir)

- a. Mada je moguće da je ova žena otvorena i ekstravertna osoba, njeno ponašanje ne ukazuje nužno na ove odlike, ali je povezano sa jednom drugom karakteristikom koja je široko rasprostranjena u ovoj zemlji.
- b. Ne postoji tako specifična kulturna norma, a uz to su u velikom broju mesta noćni klubovi jedina mesta koja rade celu noć.
- c. Ovo odgovor nije zasnovan ni na kakvim činjenicama i može da ukazuje na stereotipno viđenje nekih latinameričkih zemalja.
- b. Ovo je najbolji odgovor. Jens je tumačio ponašanje žene na osnovu iskustva u svojoj kulturi, srednjem građanskom staležu u Danskoj. On je reagovao na zainteresovanost u komunikaciji i na dodirivanje, protumačivši ih kao flertovanje. U nekim kulturama, međutim, ovi postupci pre ukazuju na prikladno društveno ponašanje. Relativno su česti nesporazumi ovog tipa.
- c. U priči nema informacija koje bi mogle da navedu na ovaj zaključak, tako da izbor ovog odgovora deluje isuviše proizvoljno. Postoji verovatnije objašnjenje.

Problemska situacija br. 6 (Pešačenje na planini)

- a. Ovo je najbolji odgovor. Kultura Kineza, odnosno Tajvanaca je mnogo više grupno orijentisana nego kultura Šveđana. Za njih je prilično uobičajeno da se u velikim grupama druže ili odlaze na izlete. Kada se bave nekom aktivnošću, retko će pozvati samo jednu ili dve osobe. Nasuprot tome, Gustav dolazi iz društva u kome ljudima više prijaju individualističke ili aktivnosti u paru.

- b. S obzirom da je Gustav zainteresovan za tajvanske kulturne norme i lokalni način života, on je razgovorima i druženjem sa grupom mladih Tajvanaca mogao dosta da sazna o ovoj kulturi, tako da ovo nije dobar odgovor.
- c. Nema razloga da to dogodi, jer su mladi Tajvanci okruženi svojim prijateljima i vrlo verovatno spontaniji i prirodniiji nego u mnogim drugim situacijama.
- d. Jedan od razloga zbog kojih se Gustav opredelio za pešačenje je prilika da upozna tajvansku kulturu, tako da ovo nije dobar odgovor.
- d. U opisu situacije nema informacija koje bi mogle da navedu na ovakav zaključak, tako da izbor ovog odgovora deluje isuviše proizvoljno.

Problemska situacija br. 7 (Neuspešna večera)

- a. Sasvim je moguće da Me-jing i njena porodica nisu naviknuti na belgijsku hranu i verovatno im nije previše stalo do toga da je jedu. Oni su, međutim, bili svesni gesta koji Ida pokušava da načini i svi su izrazili želju da probaju tipičnu belgijsku hranu. Postoji odgovor koji potpunije objašnjava situaciju. Molimo odaberite ponovo.
- b. Moguće je da su pre bili iznenađeni nego uvređeni. Pri tom, Me-jing je mogla da razume da je Ida naviknuta na prodavnice drugačijeg tipa – kada je Ida pitala za pijacu na zatvorenom, Me-jing ju je odvela na mesto koje je Idi odgovaralo. Postoji bolje objašnjenje situacije.
- c. Ne postoji ništa što bi ukazivalo na to u ovoj priči. Ovo je odgovor koji ukazuje na stereotipna viđenja odnosa Istoka i Zapada, a pritom zanemaruje činjenicu da je porodica bila gostoprimaljiva prema Idi.
- d. Nije poznato da takva kulturna norma postoji. Izaberite drugi odgovor.
- e. Ovo je ono što deluje da preovlađuje u opisanom problemu. Izlaganje hrane napolju, naročito na ulici, bez frižidera, za Idu nije zadovoljavalo neophodne higijenske uslove. Sa druge strane, prodavnice zapadnjačkog tipa nude hranu koja je do tada zamrznuta neodređeno vreme ili na nepoznatim mestima. Ovakva hrana ne zadovoljava kriterijume svežine i ispravnosti za Me-jing i njenu porodicu. Povrće deluje isušeno i sve je prekriveno ili upakovano tako da se ne može proceniti koliko je nešto sveže. Me-jing i Ida imaju različite ideje o tome koja hrana je sveža i zdrava.

Problemska situacija br. 8 (Pozajmica)

- a. Ovo je najbolji odgovor. Tradicionalni Samoanci veoma poštuju obavezu vraćanja duga i obaveze prema porodici i prijateljima. Zbog intenzivne podrške socijalne mreže koja karakteriše tradicionalna društva, Samoanci uvek mogu da se oslone na nekoga ko će da im pomogne ukoliko zatreba. Fua veruje da takav sistem postoji i u njegovom novom okruženju. On zavisi od prijatelja kao što je Alen u pogledu društvenih, ali i u pogledu finansijskih potreba. Fua bi isto tako očekivao da se Alen obrati njemu ako mu je potrebna pomoć. Alen bi verovatno smatrao komplimentom to što ga Fua doživljava delom svoje poverljive društvene mreže.
- b. Fua ne bi od bilo koga pozajmljivao novac i ne bi Alenu odgovorio na isti način da veruje da je jedino važno to što uvek vrati novac.
- c. Mada bi ovo u prošlosti moglo da bude istina u nekoj meri, sada je retkost sresti Samoanca koji ne zna da rukuje novcem. Samoanci uglavnom odlaze u inostranstvo da bi nešto zaradili i Fua verovatno deo plate šalje porodici u Samou (i to bi mogao da

bude razlog zašto mu često nedostaje novac). Ovaj odgovor takođe ne objašnjava odsustvo brige za budućnost kod Fua. Molimo odaberite ponovo.

- d. Kada bi razlog bila nedovoljna odgovornost, verovatno bi Fua dugovao deo novca Alenu. On novac ipak uvek vraća, tako da ne bi bilo opravdano govoriti ni o iskorišćavanju Alena. Ovaj odgovor takođe ne uvažava sve relevantne informacije u priči.
- e. U tom slučaju Fua ne bi uredno vraćao novac. Još važnije, Fua je došao da radi na Novom Zelandu upravo zbog novca, odnosno mogućnosti zarade.

Problemska situacija br. 9 (Donošenje odluke)

- a. Malo je dokaza za ovo u priči. Iako je novac važan, za g. Tanaku je verovatno od malog značaja u ovoj situaciji. Molimo odaberite drugo objašnjenje.
- b. Nedovoljna otvorenost prema drugim kulturama verovatno nije ono zbog čega bi g. Tanaka bio u toj meri iznenađen. Postoji važniji razlog njegove reakcije. Treba primetiti i da g. Legrand radi u stranoj kompaniji.
- c. Potičući iz japanskog društva u kome postoji izvesna dominacija muškaraca, moguće je da g. Tanaka misli da je neobično što g. Legrand pominje mišljenje svoje žene. Međutim, odluka da ne ide na Bliski istok takođe izražava lični stav g. Legranda, tako da ovo ne predstavlja potpuno objašnjenje za zbuđenost g. Tanake.
- d. Japanci su pre poznati po odgovornosti, temeljnosti i sličnim karakteristikama koje ispoljavaju u poslu (i koje im, između ostalog, omogućavaju da napreduju), nego po izrazitim poslovnim ambicijama. Postoji bolje objašnjenje.
- e. Ovo je najverovatnije objašnjenje. Ljude iz Japana odlikuje visoko kontekstualizovana komunikacija koja znači da ne mora (i ne bi trebalo) da sve bude izrečeno i to na direktan, neposredan način. U mnogim kulturama direktno odbijanje ili odbacivanje nečega smatra se nepristojnim, pa se neodlučnost i dvosmislenost koriste da se prikrije odbijanje i izbegne osramoćenje za bilo koju stranu. Potpuna iskrenost je od manje vrednosti nego što je očuvanje dostojanstva u interpersonalnim odnosima. Pored toga, u Japanu i mnogim drugim kolektivističkim društvima, pojedinac je određen prevashodno ulogama koje ima (radnik, sluga, državni zvaničnik) nego ličnim karakteristikama. Kao rezultat toga, ispunjavanje ovih uloga, i to najbolje moguće, smatra se važnijim nego ostvarivanje ličnih sklonosti. Tako g. Tanaka smatra da je odgovornost g. Legranda kao zaposlenog u kompaniji da prihvati poziciju, bez obzira da li je lično zbog toga srećan ili ne. Odbijanje poslovne ponude dovodi do toga da g. Tanaka pomisli kako je njegovo verovanje u posvećenost poslu g. Legranda bilo potpuno pogrešno. G. Legrand, međutim, potiče iz kulture u kojoj se individualna sloboda veoma ceni i koristi svoje pravo da odbije ponudu sa malo griže savesti.

Problemska situacija br. 10 (Otvaranje ordinacije)

- a. Malo je verovatno da su to očekivali čak i ako je to bila njihova praksa sa tradicionalnim lekarima. Ljudi koji su doseljeni verovatno su u određenoj meri svesni razlika na koje su naišli. Pritom, oni su bili na prezentaciji Jirgenovog rada (dopunjenoj iskustvima lokalnog stanovništva sa zapadnom medicinom) povodom otvaranja njegove ordinacije. Postoji bolje objašnjenje. Molimo izaberite ponovo.

- b. Ovo je najbolji odgovor. Vremenske jedinice kojima se rukovode arapska i austrijska kultura značajno se razlikuju. Za Austrijanca glavna jedinica vremena je pet minuta, a 15 minuta je značajan period vremena. Za Arabe koji žive u gradovima, vremenska jedinica koja korespondira 5-minutnoj iznosi 15 minuta. Tako kada neko kasni 30 minuta, prema arapskim standardima ne kasni značajno, jer 30 minuta u arapskoj kulturi odgovara intervalu od samo 10 minuta. Iz te perspektive Jirgenovi pacijenti nisu mnogo kasnili i mogli bi još uvek da stignu.
- c. Ukoliko postoji značajan vremenski razmak između donošenja odluke i njene realizacije, moguće je da osoba promeni mišljenje. Međutim, nema informacija koje bi podržale ovo objašnjenje. Treba uzeti u obzir i da je lokalno stanovništvo izrazilo svoja pozitivna iskustva. Molimo izaberite drugi odgovor.
- d. Prirodno je da arapsko stanovništvo posećuje svoje lekare jer ih bolje poznaju, mogu lakše da ih razumeju itd., kao što je slučaj sa svima. Nema razloga da to bude protumačeno kao izražavanje odanosti svom narodu.
- e. Ovaj odgovor odražava stereotipno viđenje arapskog, odnosno muslimanskog stanovništva kao nespremnog na novine i veoma zatvorenog prema drugim narodima. Ovaj odgovor takođe zanemaruje podatak da su ljudi došli na prezentaciju i nakon nje odlučili da posete ordinaciju. To se ne bi dogodilo da nisu u stanju da veruju strancu.

Problemska situacija br. 11 (Udaja Sabije)

- a. Ovaj odgovor ne uzima u obzir vrednosti i kulturne prakse romske zajednice. Pritom, kada ističemo da se neka aktivnost, postupak ili sl., koja odražava način života jedne zajednice ne može nijednim razlogom opravdati, to više govori o uslovljenosti naših reakcija sopstvenom kulturom, nego o stvarnoj prirodi tih aktivnosti ili postupaka.
- b. Ovaj odgovor prevashodno sugerise određen redosled vrednosti za neku osobu i ne uzima dovoljno u obzir perspektivu druge strane. Romi/Romkinje često ne završe školu, ne zbog manjka sposobnosti, već zbog niza drugih činilaca: nedovoljnog poznavanja srpskog jezika, teških uslova života, nedostatka pomoći u obrazovanju, velikog jaza u vanškolskim i školskim iskustvima, a veliki uticaj imaju diskriminišući postupci kojima su neretko izloženi od strane nastavnika, druge dece i neromskih roditelja. Školovanje je neretko povezano sa gorkim iskustvima i kod onih Roma/Romkinja koji su uspeli da završe školu. Posao takođe teško pronalaze, teže od većinskog stanovništva.
- c. Obrazovanje jeste važno, ali ne mora da bude najvažnije za svaku osobu i to iz različitih razloga, od kojih su neki navedeni u prethodnom odgovoru. Obrazovanje, nažalost, nikome ne garantuje srećan život, a za Rome i Romkinje, zbog njihovog specifičnog položaja u širem društvu, taj put je još neizvesniji i najčešće skopčan sa različitim teškoćama. Sasvim je moguće da Sabijino iskustvo u srednjoj školi nije bilo pozitivno i da postoji više razloga zbog kojih se sada odlučila na udaju.
- d. U opisu situacije nema informacija koje bi mogle da navedu na ovakav zaključak, tako da izbor ovog odgovora deluje isuviše proizvoljno.
- e. Ovo je najbolji odgovor. On ukazuje na sposobnost decentracije, na razumevanje i prihvatanje vrednosti koje se značajno razlikuju od sopstvenih. U ovom slučaju to je razumevanje značaja zasnivanja ranog braka i dobijanja dece, kao jednog od pokazatelja lojalnosti svojoj kulturnoj zajednici za Rome/Romkinje. To je takođe razumevanje da odrastanje u određenom okruženju podrazumeva prijemčivost na

kulturne prakse koje odlikuju to okruženje. Socijalizaciju u različitim kontekstima uglavnom čine, u manjoj ili većoj meri, različiti elementi ili se u različito vreme u njih uključuju nove generacije. Primera radi, romska deca neretko brinu o mlađoj braći i sestrama, a ponekad i o domaćinstvu, jer su roditelji (barem otac) često odsutni u pokušajima da pribave minimum sredstava za život (a predškolske ustanove su iz različitih razloga nedostupne). Oni su zbog toga često veoma vešti u nizu praktičnih aktivnosti i znaju više o brizi mlađe braće ili sestara od svojih neromskih vršnjaka. Postoje podaci da se i u romskoj populaciji pomera granica koja se smatra prihvatljivom za stupanje u brak za mlade devojke. Slično se dešavalo i sa drugim narodima, kao i sa srpskim, tokom ne tako davne prošlosti.

Problemska situacija br. 12 (Strana birokratija)

- a. Ovaj odgovor ne uzima u obzir činjenicu da je Robert saznao od kolege da su odlaganja česta i da može da ih izbegne dajući manju sumu novca. Drugim rečima, ovakvim tumačenjem Robert ne bi bio umiren.
- b. Ovo bi bio najbolji način na koji se takvo ponašanje može videti. Ako osoba može da poveže nečije običaje sa sličnim ili analognim postupcima u svojoj kulturi, onda će nešto što joj je prethodno bilo neprihvatljivo da vidi u boljem svetlu. Davanje bakšiša za različite usluge veoma je uobičajeno i podržano društvenim normama u Engleskoj, pa se posetioци iz zemalja gde takva praksa nije uobičajena, osećaju nelagodno kada su prinuđeni da to čine. Razlog takvih finansijskih dodataka generalno se nalazi u kompenzaciji niske cene rada. Službenici u državi Bliskog istoka verovatno iz istog razloga očekuju dodatno plaćanje.
- c. Državni službenik nema takvu ulogu i verovatno mu nije važno u kojoj meri je Robertu stalo do posla. Robertu ovo objašnjenje ne bi zvučalo uverljivo.
- d. Ovo tumačenje gotovo sigurno ne bi umirilo Roberta. On planira da novac zaradi svojim radom, tako da verovatno ne misli da je potrebno da mu to neko „naplaćuje“.
- e. Ovo tumačenje ima određenu vrednost i njega je validacioni uzorak označio kao najbolji odgovor. Ovo tumačenje, međutim, verovatno ne bi doprinelo umanjenju Robertovog doživljaja da su njegove vrednosti narušene. Mada se ovakva tumačenja često pružaju u nameri da se prihvate određena ponašanja, ona su veoma opšta – bolje je ponuditi konkretnije tumačenje za Roberta. U svetlu ovoga, pokušajte ponovo.

Provera faktorske strukture TIPS-a u pilot fazi

Tabela B1. Procenat objašnjene varijanse TIPS-a: rešenje sa dve komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	2.681	22.340	22.340	2.585	21.538	21.538
2	1.677	13.978	36.318	1.774	14.780	36.318

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Prilog C

Test znanja o kulturama (TZK)

Paralelne forme TZK u pilot fazi

TZK 1

1. U kojim zemljama se može očekivati kašnjenje na sastanak?
2. Šta je kilt?
3. Ko su starosedeooci Novog Zelanda?
4. U kojim zemljama se pauci smatraju delikatesnom hranom?
5. Šta se obeležava karnevalom u Rio de Žaneiru?
6. Po kome je američka savezna država Lujzijana dobila ime?
7. Šta je Vudu?
8. Navedite države koje nisu članice Evropske unije.
9. Šta se radi na Detince?
10. Ko je barjaktar?
11. Šta je panaija?
12. Za koje zemlje je karakteristična veća prostorna udaljenost prilikom komunikacije?
13. Koja zemlja je poznata po značaju i trajanju ceremonije pripreme i ispijanja kafe?
14. Šta je Bar micva?
15. U kojoj zemlji je začet slikarski pokret muralizam?
16. U kojim zemljama se praktikuje poliandrija (brak jedne žene i više muškaraca)?
17. Koja boja je boja žalosti u katolicizmu?
18. Koliko puta dnevno je propisana molitva za muslimane?
19. Šta je feng šui?
20. Koji su evropski jezici službeni jezici u afričkim zemljama?
21. U kojim evropskim zemljama je dozvoljen brak između partnera istog pola?
22. Na koji način se u Indiji pozdravlja prijatelj?
23. Iz koje zemlje je potekao flamenko, muzički žanr i vrsta plesa?
24. U kojoj zemlji se zakonski sprovodio aparthejd (rasna segregacija)?
25. Šta je besa?
26. Koji jezik se uvek piše sa desna na levo?

TZK 2

1. U kojim zemljama je važno doći na vreme na sastanak?
2. Šta je sari?
3. Ko su Pigmeji?
4. Koje zemlje u Evropi su ustavne monarhije?
5. Šta su zadušnice?
6. Ko je položajnik?
7. Šta je anterija? (pitanje se odnosi na srpsku kulturu)
8. Koja je dominantna religija u Latinskoj Americi?

9. Kom narodu su na osnovu tadašnjih državnih i crkvenih propisa u 19. i 20. veku oduzimana deca (poznato pod nazivom “ukradene generacije”)?
10. Za koje zemlje je karakteristično da ljudi stoje blizu jedni drugih dok komuniciraju?
11. Koji narodi praktikuju javne ceremonije vezane za prvu menstruaciju?
12. Šta je harakiri?
13. Pozorište statua kojima se predstavljaju umrli preci srećemo među različitim narodima kog kontinenta?
14. Šta je Bar micva?
15. Po proizvodnji kog alkoholnog pića je poznata Australija?
16. U kojim evropskim zemljama je dozvoljeno da bračni partneri istog pola zajednički usvajaju decu?
17. Pod kojim nazivom je poznata kineska Nova godina?
18. Šta je šerijat?
19. Kojim jezikom se govori u Brazilu?
20. Šta je Tetka Bibija?
21. U kojoj sjedinjenoameričkoj državi su dozvoljeni bordeli (javne kuće)?
22. Navedite zemlje u svetu sa socijalističkim uređenjem.
23. Šta su kibuci?
24. U kojoj zemlji je sirtaki nacionalni ples?
25. U kojim zemljama je boja žalosti bela?
26. Ko su Talibani ?

Test znanja o kulturama primenjen u glavnom delu istraživanja

Uputstvo

— Pred Vama se nalaze pitanja koja se odnose na različite kulture. Svako pitanje je praćeno sa šest ponuđenih odgovora obeleženih slovima od a. do f. Među odgovorima je samo jedan tačan. Pažljivo pročitajte svako pitanje i navedene odgovore, a zatim se opredelite za odgovor koji smatrate tačnim. Odgovara se tako što se **zaokružuje slovo** ispred jednog odabranog odgovora.

Primer:

Dominantna religija u Latinskoj Americi je:

a. Protestantska	d. Mnogobožačka
b. Islamska	e. Budistička
☒ c. Katolička	f. Jevrejska

1. **Feng šui je:**
 - a. Kinesko nacionalno jelo
 - b. Vera u natprirodno na Dalekom istoku
 - c. Japanska tehnika meditacije
 - d. Azijska masaža
 - e. Vrsta borilačke veštine
 - f. Kineska filozofija življenja i uređenja prostora

2. **Harakiri je:**
 - a. Borilačka veština
 - b. Vrsta jela u azijskim zemljama
 - c. Vrsta japanske sablje
 - d. Vrsta odeće u azijskim zemljama
 - e. Ritualno samoubistvo u Japanu
 - f. Hinduistički obred

3. **Sari je:**
 - a. Vrsta indijskog začina
 - b. Vrsta kineskog jela
 - c. Deo muslimanske nošnje
 - d. Indijski ženski ogrtač
 - e. Vrsta japanskog jela
 - f. Ogrlica za pokojnika u Egiptu

4. **Bar micva je:**
 - a. Vrsta kolača u Indiji
 - b. Islamski običaj obrezivanja dečaka
 - c. Tradicionalna dečja igra u Poljskoj
 - d. Proslava momačke večeri na Siciliji
 - e. Proslava krštenja kod katolika
 - f. Jevrejska ceremonija religiozne punoletnosti dečaka

5. **Socijalističko uređenje ima:**
 - a. Rusija
 - b. Nemačka
 - c. Japan
 - d. Ukrajina
 - e. Severna Koreja
 - f. Grčka

6. **Od navedenih zemalja, kašnjenje na poslovni sastanak mogli bi da očekujemo u:**
 - a. Argentini
 - b. Sjedinjenim Američkim Državama
 - c. Holandiji
 - d. Velikoj Britaniji
 - e. Kini
 - f. Svim zemljama

7. **Ustavna monarhija je:**
 - a. Francuska
 - b. Nemačka
 - c. Švedska
 - d. Austrija
 - e. Italija
 - f. Finska

8. Tokom druge polovine 20. veka aparthejd (izdvajanje ljudi na osnovu rase) zakonski se sprovodio u:

- a. Sjedinjenim Američkim Državama
- b. Nemačkoj
- c. Keniji
- d. Italiji
- e. Južnoafričkoj Republici
- f. Indiji

9. U Africi je, po broju zemalja koje ga koriste, najčešći službeni jezik:

- a. Arapski
- b. Svahili
- c. Francuski
- d. Afrikanski
- e. Engleski
- f. Afrički engleski

10. Ko su Berberi?

- a. Mitski narod iz „Hiljadu i jedne noći“
- b. Izumrli narod sa Bliskog istoka
- c. Predsednici esnafa (udruženja zanatlija)
- d. Narod u severnoj Africi
- e. Starosedeooci Male Azije
- f. Nacionalna manjina u zemljama Dalekog istoka

11. Pozorište statua, u kome se predstavljaju umrli preci, srećemo među različitim narodima:

- a. Afrike
- b. Azije
- c. Severne Amerike
- d. Južne Amerike
- e. Australije i Okeanije
- f. Evrope

12. Tetka Bibija je:

- a. Lik iz naše narodne književnosti
- b. Naziv za ženu koja se bavi vraćanjem
- c. Naziv za stariju ženu koja nosi duge i široke suknje
- d. Romski praznik kojim se slavi zaštitnica dece i isceliteljka
- e. Lik iz jevrejske mitologije
- f. Naziv za ženu koja često „obilazi komšiluk“

13. Kibuc je:

- a. Jevrejska kapa
- b. Poljoprivredna komuna u Izraelu
- c. Vrsta lule
- d. Prsluk sa dugmadima
- e. Stari turski pištolj
- f. Vrsta aromatizovanog duvana

14. Američka savezna država Lujzijana je dobila ime po:

- a. Luju Pasteru, hemičaru i mikrobiologu
- b. Francuskom kralju Luju XIV
- c. Reci Lujzijani koja protiče kroz ovu državu
- d. Lujzijani, najvećem gradu u državi
- e. Ukrasnim biljkama koje rastu u toj oblasti
- f. Amerikanki Lujzi Hej, osnivaču pokreta samopomoći za osobe u krizi

15. Član Evropske unije nije:

- a. Irska
- b. Kipar
- c. Norveška
- d. Švedska
- e. Rumunija
- f. Estonija

16. Bela boja je boja žalosti u:

- a. Arapskim zemljama
- b. Budizmu
- c. Istočnoj Africi
- d. Severnoj Evropi
- e. Islamu
- f. Istočnoj Aziji

17. Slikarski pokret muralizam začet je u:

- a. Portugalu
- b. Meksiku
- c. Italiji
- d. Velikoj Britaniji
- e. Španiji
- f. Nemačkoj

18. Na osnovu državnih i crkvenih propisa u 19. i 20. veku deca su oduzimana (poznato pod nazivom "ukradene generacije"):

- a. Aboridžinima
- b. Srbima
- c. Kinezima
- d. Romima
- e. Jevrejima
- f. Južnim Afrikancima

19. Fatva je:

- a. Turski naziv za sudbinu
- b. Naziv za udovicu u islamu
- c. Tumačenje iz oblasti sudstva ili religije na osnovu Kurana
- d. Jevrejska zakletva
- e. Osveta u zemljama Bliskog istoka
- f. Žena preljubnica u arapskim zemljama

Prilog D

Pregled učestalosti pojedinačnih kategorija interkulturalnog iskustva ispitanika

Tabela D1. Vreme boravka u inostranstvu

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
0 nije boravio	10	3.0	3.0	3.0
1 do mesec dana	239	71.1	72.0	75.0
2 od 1 do 2 meseca	26	7.7	7.8	82.8
3 od 2 do 3 meseca	21	6.3	6.3	89.2
4 vise od 3 meseca	36	10.7	10.8	100.0
Ukupno	332	98.8	100.0	
Nedostaje	4	1.2		
<i>N</i>	336	100.0		

Tabela D2. Sposobnost komunikacije na stranom jeziku

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 ne	15	4.5	4.5	4.5
2 u manjoj meri	144	42.9	43.0	47.5
3 u većoj meri	139	41.4	41.5	89.0
4 u potpunosti	37	11.0	11.0	100.0
Ukupno	335	99.7	100.0	
Nedostaje	1	0.3		
<i>N</i>	336	100.0		

Tabela D3. Broj stranih jezika na kojima osoba komunicira u većoj meri ili u potpunosti

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
Nijedan	160	47.6	48.0	48.0
Jedan	138	41.1	41.4	89.5
Dva	31	9.2	9.3	98.8

Tri	4	1.2	1.2	100.0
Ukupno	333	99.1	100.0	
Nedostaje	3	0.9		
<i>N</i>	336	100.0		

Tabela D4. Učestalost interakcije sa osobama iz drugih kultura

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nikad	11	3.3	3.3	3.3
2 veoma retko	89	26.5	26.5	29.8
3 retko	140	41.7	41.7	71.4
4 cesto	79	23.5	23.5	94.9
5 veoma cesto	17	5.1	5.1	100.0
Ukupno	336	100.0	100.0	

Tabela D5. Učestalost slušanja emisija na stranom jeziku

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nikad	17	5.1	5.1	5.1
2 veoma retko	56	16.7	16.7	21.7
3 retko	102	30.4	30.4	52.1
4 cesto	108	32.1	32.1	84.2
5 veoma cesto	53	15.8	15.8	100.0
Ukupno	336	100.0	100.0	

Tabela D6. Učestalost čitanja tekstova na stranom jeziku

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nikad	39	11.6	11.6	11.6
2 veoma retko	95	28.3	28.3	39.9
3 retko	103	30.7	30.7	70.5
4 cesto	80	23.8	23.8	94.3
5 veoma cesto	19	5.7	5.7	100.0
Ukupno	336	100.0	100.0	

Tabela D7. Učestalost slušanja strane muzike

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nikad	2	.6	.6	.6
2 veoma retko	12	3.6	3.6	4.2
3 retko	43	12.8	12.8	17.0
4 cesto	116	34.5	34.5	51.5
5 veoma cesto	163	48.5	48.5	100.0
Ukupno	336	100.0	100.0	

Tabela D8. Učestalost gledanja putopisnih emisija ili čitanja putopisnih članaka

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nikad	5	1.5	1.5	1.5
2 veoma retko	38	11.3	11.3	12.8
3 retko	98	29.2	29.3	42.1
4 cesto	145	43.2	43.3	85.4
5 veoma cesto	49	14.6	14.6	100.0
Ukupno	335	99.7	100.0	
Nedostaje	1	.3		
<i>N</i>	336	100.0		

Tabela D9. Prijatelji iz drugih kultura

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni Procenat
1 nema	147	43.8	43.8	43.8
2 ima	189	56.3	56.3	100.0
Ukupno	336	100.0	100.0	

Prilog E

Faktorska struktura ISV

Tabela E1. Matrica inicijalnih komponenti ISV

Set stavki	Komponenta (% objašnjene varijanse)			
	1 (26.45)	2 (17.04)	3 (13.73)	4 (7.26)
SE3	.779	.109	-.008	.286
SE2	.777	.074	-.100	.378
SC1	.729	-.214	.022	-.124
SC2	.683	-.283	.031	-.244
SC3	.683	-.382	-.173	-.114
EE2	.636	-.058	-.081	.038
SE1	.595	.030	-.212	.472
EE3	.559	.341	-.279	-.130
EE1	.555	.067	-.416	.118
SS3	-.097	.752	.178	.313
SS1	-.053	.707	.263	.285
SS2	-.267	.668	-.074	.160
ES3	.396	.531	.365	-.378
ES1	.497	.502	.391	-.200
EC1	.136	-.303	.771	.181
EC3	.070	-.328	.729	.302
EC2	.101	-.448	.661	.115
ES2	.431	.456	.415	-.462

Tabela E2. Procenat objašnjene varijanse ISV: rešenje sa šest komponenti

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	4.761	26.449	26.449	2.506	13.923	13.923
2	3.068	17.043	43.492	2.392	13.289	27.211
3	2.472	13.732	57.225	2.375	13.195	40.407
4	1.307	7.259	64.484	2.089	11.606	52.012
5	.938	5.210	69.694	2.073	11.518	63.531
6	.688	3.824	73.518	1.798	9.987	73.518

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Prilog F

Faktorska struktura SKI

Tabela F1. Procenat objašnjene varijanse SKI: rešenje sa četiri komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	7.029	35.147	35.147	3.065	15.326	15.326
2	1.884	9.419	44.566	2.966	14.832	30.158
3	1.657	8.286	52.852	2.879	14.393	44.551
4	1.175	5.876	58.728	2.835	14.177	58.728

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Prilog G

Faktorska struktura TIPS-a

Tabela G1. Procenat objašnjene varijanse TIPS-a: rešenje sa tri komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	Total	%	kumulativni	Total	%	kumulativni
		varijanse	%		varijanse	%
1	1.767	14.723	14.723	1.526	12.720	12.720
2	1.298	10.817	25.540	1.487	12.390	25.110
3	1.274	10.614	36.154	1.325	11.044	36.154

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela G2. Rotirana matrica komponenti TIPS-a u pilot fazi: rešenje sa tri komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)		
	1 (17.04)	2 (14.81)	3 (13.09)
Situacija br. 5 „Dodir“	.782	-.071	.152
Situacija br. 2 „Procena postignuća“	.706	.128	-.152
Situacija br. 11 „Udaja Sabije“	.464	.276	.199
Situacija br. 6 „Pešačenje na planini“	.392	.327	.065
Situacija br. 7 „Neuspešna večera“	.142	.628	.071
Situacija br. 10 „Otvaranje ordinacije“	.125	.621	-.276
Situacija br. 9 „Donošenje odluke“	-.002	.575	.287
Situacija br. 4 „Novi prijatelji“	.455	.520	.014
Situacija br. 8 „Pozajmica“	.216	.138	.612
Situacija br. 12 „Strana birokratija“	.034	-.086	.604
Situacija br. 1 „Nošenje zara“	-.081	.394	.549
Situacija br. 3 „Šinto sveštenik“	.517	.096	-.526

Tabela G3. Struktura TIPS-a: rešenje sa jednom komponentom

Varijable	Komponenta
	(% objašnjene varijanse)
	1
	(21.54)
Situacija br. 2 „Procena postignuća“	.638
Situacija br. 6 „Pešačenje na planini“	.527
Situacija br. 8 „Pozajmica“	.516
Situacija br. 7 „Neuspešna večera”	.507
Situacija br. 5 „Dodir“	.363
Situacija br. 3 „Šinto sveštenik“	.328
Situacija br. 4 „Novi prijatelji“	.321
Situacija br. 12 „Strana birokratija“	.308
Situacija br. 10 „Otvaranje ordinacije”	.285
Situacija br. 1 „Nošenje zara“	.143
Situacija br. 9 „Donošenje odluke“	.104
Situacija br. 11 „Udaja Sabije”	.099

Prilog H

Rezultati korelacionih analiza

Tabela H1. Korelacija SKI sa merama emocionalnih i socijalnih veština (ISV)

Varijable	SKI	E _{uk}	S _{uk}
SKI	1		
E _{uk}	.41**	1	
S _{uk}	.31**	.52**	1

** korelacija je značajna na nivou .01.

Tabela H2. Korelacija mera KI sa merama interkulturnog iskustva

Varijable	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.SKI	.10	.14*	.02	.26**	.16**	.38**	.25**	.29**	.14*	.28**	.25**
2.Meta KI	.10	.11*	.00	.18**	.10	.27**	.13*	.20**	.07	.21**	.16**
3.Kog KI	.04	.10	.00	.28**	.19**	.29**	.27**	.31**	.12*	.25**	.17**
4.Mot KI	.12*	.16**	.03	.21**	.12*	.36**	.23**	.25**	.15**	.27**	.30**
5.Bih KI	.06	.06	.02	.14**	.07	.25**	.12*	.14*	.08	.15**	.15**
6.TIPS	.04	.04	.01	.18**	.16**	.00	.10	.09	.09	.08	-.02
7.TZK	.12*	.24**	.09	.25**	.16**	.10	.24**	.27**	.13*	.10	.06
8.putovanje ^a	1	.51**	.46**	.20**	.18**	.26**	.15**	.18**	.11*	.15**	.22**
9.broj zemalja		1	.43**	.25**	.18**	.25**	.09	.18**	.08	.16**	.20**
10.vreme			1	.16**	.12*	.23**	.04	.12*	.07	.12*	.07
11.komunikacija				1	.79**	.17**	.58**	.58**	.45**	.20**	.09
12.broj jezika					1	.23**	.49**	.47**	.40**	.14**	.11*
13.interakcija						1	.24**	.24**	.14*	.24**	.54**
14.emisije							1	.60**	.58**	.28**	.18**
15.tekstovi								1	.39**	.26**	.10
16.muzika									1	.14*	.06
17.putopis										1	.18**
18.prijatelji											1

** korelacija je značajna na nivou .01; * korelacija je značajna na nivou .05

a. varijable interkulturnog iskustva: broj odlazaka u inostranstvo, broj posećenih zemalja, dužina boravka u inostranstvu, sposobnost komunikacije na stranom jeziku, broj stranih jezika na kojima osoba komunicira, učestalost kontakata sa osobama iz druge kulture, slušanje emisija na stranom jeziku, čitanje tekstova na stranom jeziku, slušanje strane muzike, gledanje putopisnih emisija i/ili čitanje putopisnih članaka, prijatelji iz drugih kultura.

Prilog I

Faktorska struktura mera inteligencije i ličnosti

Tabela I1. Procenat objašnjene varijanse mera inteligencije i mera ličnosti: rešenje sa četiri komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	Total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	2.749	21.150	21.150	2.710	20.849	20.849
2	2.565	19.727	40.877	2.200	16.921	37.770
3	1.448	11.139	52.016	1.585	12.190	49.960
4	1.262	9.712	61.727	1.530	11.767	61.727

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela I2. Procenat objašnjene varijanse mera inteligencije i mera ličnosti: rešenje sa dve komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	Total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	2.749	21.150	21.150	2.737	21.053	21.053
2	2.565	19.727	40.877	2.577	19.825	40.877

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela I3. Rotirana matrica komponenti mera inteligencije: rešenje sa tri komponente

Varijable	Komponenta (% objašnjene varijanse)		
	1 (28.16)	2 (20.53)	3 (17.80)
TOI	.852	.111	-.044
TZK	.818	.022	.087
VS	.620	.542	.033
ATTEI _s	-.357	.790	.051
TRE-35	.462	.636	.024
TIPS	.307	.553	-.072
ISV	-.110	-.009	.845
SKI	.158	.008	.831

Tabela I4. Procenat objašnjene varijanse mera inteligencije zasnovanih na postignuću i na samoproceni: rešenje sa tri komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	Total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	2.653	33.159	33.159	2.253	28.158	28.158
2	1.420	17.752	50.911	1.642	20.526	48.684
3	1.245	15.568	66.479	1.424	17.795	66.479

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Tabela I5. Procenat objašnjene varijanse mera inteligencije zasnovanih na postignuću: rešenje sa dve komponente

Komponenta	Inicijalne svojstvene vrednosti			Svojstvene vrednosti nakon rotacije		
	Total	% varijanse	kumulativni %	total	% varijanse	kumulativni %
1	2.627	43.779	43.779	2.187	36.449	36.449
2	1.241	20.687	64.466	1.681	28.017	64.466

Metod ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti

Biografija autora

Jelena S. Starčević, rođena je 3.10.1977. u Užicu. Završila je gimnaziju „Sveti Sava” u Požegi i upisala studije psihologije u Beogradu, 1996. godine. Studije je završila sa prosekom 8.82 i ocenom 10 na diplomskom ispitu, 2002. godine. Na istom fakultetu je upisala doktorske studije, školske 2007/2008. godine.

Od juna 2003. do juna 2004. volontirala je na Institutu za neuropsihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević”. Položila je ispit za licencu za stručnog saradnika u zdravstvu jula 2004.

Od septembra 2004. do aprila 2005. radila je kao školski psiholog u osnovnoj školi „Zmaj Jova Jovanović” u Beogradu. Od aprila 2005. do oktobra 2008. radila je kao školski psiholog u osnovnoj školi „NH Siniša Nikolajević” u Beogradu. U periodu od oktobra 2005. do aprila 2006. angažovana je kao stručni saradnik Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja na izradi vodiča za uvođenje u posao stručnih saradnika u obrazovno-vaspitnim ustanovama. Položila je ispit za licencu za stručnog saradnika u prosveti januara 2008.

Od oktobra 2008. radi kao asistent na Fakultetu pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu. Angažovana je na projektu Fakulteta političkih nauka u Beogradu pod nazivom „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“ (projekat je podržan od strane Ministarstva prosvete i nauke).

U svojstvu autora ili koautora, objavila je dvanaest radova koji se tiču obrazovanja i interkulture interakcije.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јелена С. Старчевић

број уписа 4P070029

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Критичка анализа конструкта и провера конвергентно-дискриминативне
ваљаности мера културалне интелигенције

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 29.10.2013.

Јелена Старчевић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јелена С. Старчевић

Број уписа 4P070029

Студијски програм: Психологија

Наслов рада: Критичка анализа конструкта и провера конвергентно-
дискриминативне ваљаности мера културалне интелигенције

Ментор: доц. др Данијела Петровић

Потписани Јелена С. Старчевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 29.10.2013.

Јелена Старчевић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Критичка анализа конструкта и провера конвергентно-дискриминативне ваљаности мера културалне интелигенције

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 29.10.2013.

Јелена Шајкелић

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.